

УДК 94(=161.2:477):008(06)

До випуску ввійшли статті українських та польських авторів, присвячені аналізу місця та ролі українства в європейському цивілізаційному процесі. Головну увагу зосереджено на вивченні передісторії та початку цивілізаційного розвитку людини, формуванні українського етносу на теренах України і на цій основі запропоновано побудову наукової парадигми дослідження українства як соціоцивілізаційного феномена у часопросторовому вимірі. Здійснено філософсько-світоглядне наповнення категорії "українство" в контексті становлення української нації та державності, проаналізовано досвід боротьби українців, зокрема шістдесятників, за деколонізацію та незалежність України.

Для викладачів, науковців, аспірантів, студентів.

В данный выпуск вошли статьи украинских и польских авторов, посвященные анализу места и роли украинства в европейском цивилизационном процессе. Основное внимание сосредоточено на изучении предистории и начала цивилизационного развития человека, формировании украинского этноса на территории Украины, и на этой основе предложено построение научной парадигмы исследования украинства как социоцивилизационного феномена в пространственном измерении. Осуществлено философско-мировоззренческое наполнение категории «украинство» в контексте становления украинской нации и государственности, проанализирован опыт борьбы украинцев, в частности шестидесятников, за деколонизацию и независимость Украины.

Для преподавателей, научных работников, аспирантов, студентов.

The issue includes the articles of Ukrainian and foreign authors devoted to the analysis of the key aspects of the Ukrainians' role and place in the European Civilization process.

The main attention is paid to the study of prehistory and the beginning of civilization development, forming Ukrainian as ethnos. On this basis the construction of research paradigm of the Ukrainian Community as socio-civilization phenomena in time and space is offered.

The philosophical interpretation of the category "Ukrainian Community" in the context of national and state building is carried out; the experience of Ukrainians' fight of on the example of the Dissident movement of the 1960es (shistdesiatnyky) against colonialism and for the Independence of Ukraine is analyzed.

For scientists, lecturers, students and postgraduate students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	М. І. Обушний, д-р політ. наук, проф. С. Р. Кагамлик, канд. іст. наук, старш. наук. співроб. (заст. відп. ред.); К. А. Кобченко, канд. іст. наук (відп. секр.); І. В. Верба, д-р іст. наук, проф.; Л. П. Гнатюк, д-р філол. наук, доц.; Т. Г. Горбаченко, д-р філос. наук, проф.; Л. В. Грицик, д-р філол. наук, проф.; М. В. Довбищенко, д-р іст. наук, доц.; О. П. Івановська, д-р філол. наук, проф.; В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф.; А. Є. Конверський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України; В. І. Лубський, д-р філос. наук, проф.; А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф.; В. І. Панченко, д-р філос. наук, проф.; Г. Ф. Семенюк, д-р філол. наук, проф.; В. І. Сергійчук, д-р іст. наук, проф.; О. І. Салтовський, д-р політ. наук, проф.; Ю. М. Сорока, д-р іст. наук, проф.; О. І. Ткач, д-р політ. наук, проф.; В. Ф. Цвях, д-р політ. наук, проф.; Л. О. Шашкова, д-р філос. наук, проф.; М. А. Шульга, д-р політ. наук, проф.; В. І. Ярошевець, д-р філос. наук, проф.; Ч. С. Кірвель, д-р філос. наук, проф. (Білорусь); А. М. Кумиков, д-р філос. наук, проф. (Російська Федерація); Л. Здибел, д-р філософії, проф. (м. Люблін, Респ. Польща); Я. Мокляк, д-р історії, проф. (м. Краків, Респ. Польща)
Адреса редколегії	03033, Київ, вул. Володимирська, 60, Центр українознавства; ☎ (38044) 239 34 96
Затверджено	Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка 23.06.14 (протокол № 11)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України №1-05/1 від 25.01.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідчення про Державну реєстрацію КВ № 20005-9805 Р від 17.05.2013
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідчення внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Конча С. Місце України у світовому цивілізаційному процесі: підходи до побудови наукової парадигми	5
Воропаєва Т. Передісторія та початок цивілізаційного розвитку людності на теренах України.....	10
Мостяєв О. Європейська цивілізація та місце у ній України	23
Грабовська І. Філософсько-світоглядне наповнення категорії "українство"	29
Кагамлик С. Книжкові зібрання українських православних ієрархів ранньомодерного часу в європейському культурному контексті	32
Кобченко К. Україна у складі Російської імперії XVIII ст. у вимірі інтелектуальної історії.....	36
Ємець Т. Постання модерної нації у XIX столітті у контексті цивілізаційного вибору українства	40
Мокляк Я. Боротьба за український університет у Львові – контекст італійський та південнослов'янський	43
Довбищенко М. Проблеми утвердження української державності на Слобожанщині в період національно-визвольної революції	46
Шептицька Т. Національне письменство у процесах деколонізації українства	53
Авер'янова Н. Мистецька еліта України: Алла Горська в когорті шістдесятників	57
Василик І., Крупник Л. Феномен Тараса Шевченка у творчій долі шестидесятників	60
Сорочук Л. Соціокультурне життя української діаспори як чинник збереження національної культури у Західному світі	62
Ковтун Л. Ідея еманациї світла у світоглядних уявленнях людності Київської Русі	65
Литвиненко О. Діяльність Укрінформу в міжнародних організаціях у контексті інформаційної безпеки України.....	69
Пархоменко Н. Особливості інтелектуальної міграції з України в добу Незалежності	72
Петруньок Б. Проблема інтерпретації історії кримських татар у контексті самоідентифікації кримськотатарського народу	75

СОДЕРЖАНИЕ

Конча С. Место Украины в мировом цивилизационном процессе: подходы к построению научной парадигмы	5
Воропаева Т. Предистория и начало цивилизационного развития человеческих сообществ на территории Украины.....	10
Мостяев А. Европейская цивилизация и место в ней Украины.....	23
Грабовская И. Философско-мировоззренческое наполнение категории "украинство"	29
Кагамлык С. Книжные собрания украинских православных иерархов раннемодерного времени в европейском культурном контексте	32
Кобченко К. Украина в Российской империи XVIII века в контексте интеллектуальной истории	36
Емец Т. Становление современной нации в XIX веке в контексте цивилизационного выбора украинства	40
Мокляк Я. Борьба за украинский университет во Львове – контекст итальянский и южнославянский.....	43
Довбыщенко М. Проблемы утверждения украинской государственности на Слобожанщине в период национально-освободительной революции	46
Шептицкая Т. Национальная литература в процессах деколонизации украинства	53
Аверьянова Н. Художественная элита Украины: Алла Горская в когорте шестидесятников	57
Василик И., Крупник Л. Феномен Тараса Шевченко в творческой судьбе шестидесятников	60
Сорочук Л. Социокультурная жизнь украинской диаспоры как фактор сохранения национальной культуры в Зпадном мире.....	62
Ковтун Л. Идея эманации света в мировоззренческих представлениях населения Киевской Руси	65
Литвиненко Е. Деятельность агентства "Укринформ" в международных организациях в контексте информационной безопасности Украины	69
Пархоменко Н. Особенности интеллектуальной миграции из Украины в период Независимости	72
Петрунёк Б. Проблема интерпретации истории крымских татар у контексте самоидентификации крымскотатарского народа	75

CONTENTS

Koncha S.	
Place of Ukraine in the World Civilization Process: Approaches to the Construction of Scientific Paradigm	5
Voropayeva T.	
Prehistory and the Beginning of Civilization on the Territory of Ukraine	10
Mostyayev O.	
European Civilization and the Place of Ukraine in it	23
Grabovska I.	
Philosophical and Ideological Content of the Category "Ukrainity"	29
Kagamlyk S.	
Book Collections of the Ukrainian Orthodox Hierarchs of Early Modern Time in the European Cultural Context	32
Kobcnenko K.	
Ukraine as the Part of Russian Empire of the 18th century in the Context of Intellectual History	36
Yemets T.	
The Development of the Modern Nation in the Nineteenth Century in the Context of Civilization Choice of Ukrainians	40
Moklak J.	
The Struggle for the Ukrainian University in Lviv – the Italian and South Slavic Context (1908-1914)	43
Dovbyshchenko M.	
The Problems of establishment of the Ukrainian Statehood on Kharkiv Region of Ukraine during the Period of Nationally-Liberation Revolution	46
Sheptytska T.	
National Writers in the Processes of Decolonization of Ukrainians	53
Averyanova N.	
Artistic Elite of Ukraine: Alla Gorska in the Cohort of the 1960es' Dissidents	57
Vasylyk I., Krupnyk L.	
Phenomenon of Taras Shevchenko in the 1960es Dissidents' Creative Destiny	60
Sorochuk L.	
Social and Cultural Life of the Ukrainian Diaspora as a Factor of Preservation of the National Culture in the Western World	62
Kovtun L.	
The Idea of Emanation of Light in the Philosophical Ideas of the Kievan Rus People	65
Lytvynenko O.	
The Activity of Ukrinform in the International Organizations in the Context of Informational Security of Ukraine	69
Parkhomenko N.	
Peculiarities of Intellectual Migration from Ukraine in the Age of Independance	72
Petruniok B.	
The Problem of Interpretation of the Crimea Tatars' History in the Context of Self-Identification of the Crimea-Tatars Folk	75

МІСЦЕ УКРАЇНИ У СВІТОВОМУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ: ПІДХОДИ ДО ПОБУДОВИ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

Аналізується і конкретизується зміст понять "цивілізація", "цивілізаційний процес", "світовий цивілізаційний процес". Уточнюються аспекти цивілізаційного поділу світу та принципи виділення локальних цивілізацій. Окреслюється місце України в світовому цивілізаційному процесі.

Ключові слова: Україна, цивілізація, цивілізаційний процес, цивілізаційний поділ світу, суспільний розвиток, культура.

Поняття "цивілізаційний процес" досі не набуло ще чітко сформульованого і скільки-небудь усталеного наукового визначення. Тим не менш, у другій половині ХХ ст. намітилась певна тенденція до відносно усталеного контексту вживання цього терміну. Узагальнюючи, викладене в низці праць (див. нижче), розуміння поняття "цивілізаційний процес", можемо сформулювати його як *сукупність суспільних і свідомісних трансформацій і змін, що ведуть до оптимальної соціологізації*.

Вважається, що поняття, про яке йде мова, було введено до наукового обігу німецьким соціологом Норбертом Еліасом [25]. При цьому як сам автор, так і його послідовники допускають розбіжності у поданні терміну: "цивілізаційний процес", "процес цивілізування" або "процес цивілізації", що дає змогу залежно від контексту, вкладати сюди різні відтінки розуміння.

Сам Н.Еліас давав наступне визначення: *"Процес цивілізації полягає у зміні поведінки й ментальності людей в якомусь певному напрямку"* [17, с. 106]. Багатократно і у різних контекстах "розшифровуючи" це доволі неконкретне і надто неоднозначне формулювання Н.Еліас, зокрема, зазначав: "...різноманітні обмеження з боку інших членів суспільства трансформуються у самообмеження, внаслідок яких більш інстинктивні прояви людської діяльності усе далі відходять за лаштунки буття людей у суспільстві, наділяючись почуттям сорому. Регуляція усієї інстинктивної та афективної сторони життя людей через постійний самоконтроль стає все більш стійкою, збалансованою і всеохоплюючою" [17, с. 106].

Поділяючи даний погляд, російський філософ Б.Марков, формулює поняття наступним чином: *"Поняття цивілізаційного процесу включає не лише технічні досягнення, але й зорганізованість та упорядкованість життя душі, що виражається в стриманості, далекоглядності, самоконтролі й самодисципліні, відповідальності й порядності"* [12, с. 279].

Отже, відповідно даного підходу, цивілізаційний процес ми мали би розуміти як процес "олюднення" особистості через її "огромадження", або ж процес переходу від домінування тваринно-іраціональних покликів і рухів дії до суспільно-прийнятої, раціональної поведінки і думки, іншими словами – від "людини-дикуна" до "людини-свідомого громадянина", а на суспільному рівні – від "охлосу" до "демосу".

Таке розуміння "процесу цивілізації" може здаватися, на перший погляд, цілком природним і самоочевидним, адже воно відповідає значенню слова "цивілізація" в його трактовці В.Мірабо, що уперше ввів цей термін в обіг: "пом'якшення нравів... і поширення знань заради блюдіння правил пристойності" [17, с. 9]. Дане розуміння експліцитно випливає з уявлення про минуле – зокрема, про добу середньовіччя, а надто про давніші епохи, що їх (з легкої руки А.Фергюсона і Л.Моргана) прийнято називати епохами "варварства" і "дикунства", – як про часи домінування грубої сили, жорстокості нравів, насильства у вирішенні соціальних проблем тощо, коли такі чесноти як порядність, стриманість, самоконтроль,

відповідальність і далекоглядність мали б, начебто, існувати, хіба, у ледь помітному зародку.

Проте дане уявлення нашоюхується на численні свідчення етнографії, які нерідко щодо суспільств, які стоять на найпримітивнішому (з технологічної точки зору) рівні розвитку (австралійців, папуасів, бушменів, різних груп індіанців тощо), виявляли ознаки суспільної свідомості та внутрішньої самодисципліни, приклади вірності обов'язку, порядності, самообмеження заради суспільного блага [3; 5; 11; 16; 20], які могли би послугувати прекрасним взірцем для виховання подібних якостей у значної частини мешканців найреспектабельніших мегаполісів розвинених країн. Мабуть не буде перебільшенням сказати, що сприйняття європейцями мешканців нововідкритих ними (у XV – XIX ст.) країн як "примітивних дикунів" і "бездушних варварів" є, більшою мірою, результатом значної культурної (і, якщо завгодно, – цивілізаційної) відстані між представниками різних частин світу, образно кажучи (і застосовуючи формулу Б.Маркова), *різного способу "впорядкованості життя душі"*, але не відсутності або крайньої примітивності такої впорядкованості. Відомі й численні свідчення того, що аборигени з свого боку вважали якраз саме європейських колонізаторів "варварами", людьми без честі, совісті та "без душі" (і, треба зауважити, мали для того певні підстави).

Отже, уявлення, які дісталися нам у спадок від часів великих географічних відкриттів (а, схоже, саме їх беруть до уваги послідовники поглядів Н.Еліаса), і в основі яких лежить суто європоцентричний погляд на оточуючий світ, не можуть послугувати об'єктивним критерієм для скільки-небудь певних висновків щодо "еволюції душі" або прогресу у розвиткові "почуття сорому". Можна було б сказати слідом за Н.Еліасом, що відповідальність і самодисципліна "дикуна" насправді не є наслідком глибокого усвідомлення їхньої необхідності, а спорадично з'являються залежно від ситуації або ж під тиском зовнішнього примусу, тоді як громадянин сучасної європейської держави усвідомлює суспільний обов'язок на основі незмірно досконалішої системи виховання і накопичення тисячолітнього досвіду [пор. 17, с. 108–110]. Проте, дане твердження навряд чи знайде опору в достатньо надійному фактологічному матеріалі, адже уявлення про обов'язок і самодисципліну, відповідальність і самообмеження існують як в суспільствах, що їх називають цивілізованими, так і в тих, що вважаються "примітивними" – в обох типах суспільств культивуючись, але однаково часто порушуючись. При намаганні довести, що культивування весь час вдосконалюється, а число порушень зменшується, навряд чи можливо вийти за межі апіорної умовляючості.

Разом з тим, не можна не погодитись з послідовниками Н.Еліаса в тому, що історія справді дає нам приклади процесів "оцивілізовування", які приходять на зміну періодам домінування деструкції та насильства, які час від часу призводять до певного "розбалансування" як на рівні соціальних інститутів, так і на рівні особистісної "впорядкованості душі". В Європі прикладами таких епох могли би

послугувати епоха Великого переселення народів (особливо період V – VI ст.), епоха вікінгів (IX – X ст.) тощо. Ці епохи деструкції й варварства повсякчас перемежуються з періодами відносного спокою і стабільності, коли впорядкованість внутрішнього світу людини і спокійний поступ зовнішнього перебувають, начебто, у відносній гармонії (можна згадати "благословенний" період "Pax Romana" I – II і частково IV століть, відносно спокійним в Європі був також період VII – VIII століть тощо). "Процес цивілізації", який полягає у нейтралізації попередніх дисбалансів, саме для цих періодів ми, очевидно, можемо вважати прогресуючим. Але приклади такої етапності "деструктивних" і "стабільних" періодів не важко знайти і в сучасності: можна згадати епоху Великої французької революції з її наслідками у вигляді наполеонівських воєн, період I-ої і II-ої світових воєн тощо. Не можна сказати з однозначністю, що міра деструкції і соціального розбалансування була в давні епохи набагато глибшою ніж в новітній історії, як не можна поручитись, що подібні періоди деструкцій не чекають на людство у майбутньому.

Отже, якщо все ж розуміти під терміном "цивілізаційний процес", процес усвідомленого впорядкування "життя душі" з метою досягнення рівноваги й спокою на суспільному рівні, його навряд чи можна представити як лінійний і односпрямований, який проходить через всю осяжну історію людства і втілює шлях душі від "невпорядкованої" до "впорядкованої", а людини – від керованого переважно інстинктами "дикуна" до майже ідеального громадянина. Усякий раз ми будемо мати справу не з єдиним процесом "цивілізування" у всесвітньому масштабі, а з певною кількістю локальних і обмежених в часі процесів, які будуть вкладатись в періоди переходу між епохами деструкції і епохами стабільності, причому останні завжди матимуть так само не всесвітній, а більш або менш локальний характер.

Звичайно, процес переходу від тваринних інстинктів і способів існування до власне людських з обов'язковим (і невід'ємним від самоусвідомлення) усвідомленням свого місця і значення у суспільстві колись таки мав місце в житті людства. Однак, досягнення сучасних етнології та антропології сходяться в тому, що вирізнення серед тваринного світу "людини розумної" (людини сучасного типу) та виникнення суспільної організації з усталеною структурою, насамперед, з "правильною" сім'єю (заборона на інцест, інститут шлюбу тощо), інститутом племені, як структурою екзогамних родів, були явищами (процесами) одночасними, якщо не сказати взаємно тотожними [1, с. 57; 8, с. 69–78]. Система дотримання відповідних норм суспільної організації передбачає неодмінну наявність відповідальності, далекоглядності, самодисципліни тощо, як, очевидно, і усвідомлення необхідності дотримання цих чеснот кожним нормальним членом суспільства [11, с. 49 і далі]. Визнавши це, ми не матимемо іншої можливості як фактично поставити знак рівняння між "цивілізаційним процесом" (в трактуванні Н.Еліаса, Б.Маркова та ін.) та процесом антропогенезу. Весь той період історії людства, який розпочинається з появи людини сучасного типу або, в усякому разі, з розселення її континентами, ми мали би розглядати як цивілізаційну сучасність. Розгляд історичних подій і явищ останніх тисячоліть історії людства на предмет їхнього місця і значення в цивілізаційному процесі втратив би в цьому разі всякий змістовний сенс.

Таким чином, підхід, згідно з яким "світовий цивілізаційний процес" мав би бути по суті зведений до *громадянсько-етичного самовиховання в загальноісторичній перспективі* не може бути визнаний слушним.

Так само не можливо визнати вдалим спроби, виділивши ще якийсь з аспектів розвитку людства – соціально-організаційний, технологічний, інформаційно-

комунікативний, культурно-освітній, фінансово-економічний, правовий тощо, – поставити його в голову кута, і тільки в ньому вбачати стрижень цивілізаційного процесу. Вочевидь, слід погодитись з позицією класиків цивіліології, згідно з якою цивілізація становить собою органічну єдність усіх названих аспектів і складових буття людини і суспільства, а, отже, і до розуміння сутності цивілізаційного процесу слід підходити з позицій цілісного сприйняття і комплексного аналізу форм цього буття.

Чим же власне є цивілізація, і що вирізняє її на тлі близьких і супутніх понять: "культура", "суспільство", "культурно-історичний тип", "етнічна спільнота", "нація" тощо?

Чималу кількість визначень поняття можемо розділити на ті, які намагаються розкрити зміст явища через синхронний ("горизонтальний") зріз, і ті, які розглядають його в історично-стадіальному (діахронному) контексті [пор. 17, с. 12 – 31]. Вочевидь, як побачимо далі, обидва підходи не суперечать один одному і взаємно доповнюються.

Прикладом "синхронного" бачення природи цивілізації може бути визначення, запропоноване С.Гантінгтоном: "Цивілізація (...) найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації (...) Цивілізація – це найбільші "ми", усередині яких кожен відчуває себе в культурному плані як вдома і відрізняє себе від всіх інших "них" [21, с. 51]. Подібні визначення дають Е.Дюркгейм, А.Ничифоро, М.Крузе, Ф.Бродель, І.Валерстайн та інші [17, с. 12, 31; 21, с. 48–51].

Разом з тим, вельми поширеним є уявлення про цивілізацію, що сягає піонера використання поняття Адама Фергюсона, згідно з яким цивілізація є стадією в розвитку людства, яка відзначається наявністю міст, писемності, класів і державної організації. Це бачення кладуть в основу своїх визначень цивілізації Л.Морган, Г.Чайлд, Р.Редфілд, Ф.Бергі, К.Уілкінсон, К.Квіллі та б. ін. [13, с. 8–12; 24, с. 162–163; 26, с. 52–53; 17, с. 18–28].

Часом останнє визначення відноситься на рахунок виключно "лінійного" (стадіального) розуміння історії, подаючись як таке, що суперечить "плюрально-циклічному" її розумінню, де історія людства постає як арена співіснування, взаємодії і боротьби багатьох різних цивілізацій (як найбільших "ми"), кожна з яких має свої внутрішні закони розвитку. Але насправді такої суперечності немає: обидва погляди різняться лише тим, що один з них є, образно кажучи, поглядом "з гори", а другий – поглядом "з боку". Звернувшись до класичних праць Н.Данилевського, О.Шпенглера, А.Тойнбі, побачимо, що в них цивілізаціями (= культурно-історичними типами або культурами по О.Шпенглеру) іменуються практично виключно суспільства, що перейшли до міського способу життя, винайшли писемність, створили держави тощо. Добре відомо, що цей перехід здійснювався різними суспільствами земної кулі, які розвивались у доволі відмінних умовах, не будучи безпосередньо пов'язаними, а отже перехід до стану цивілізації є універсальним, умотивованим самою логікою розвитку людських суспільств. Більше того, як помічено Н.Данилевським [6, с. 74 і далі] та детально простежено О.Шпенглером [23, с. 189–200 і далі] і А.Тойнбі [18; 19] різні цивілізації, будучи не подібними зовні, не пов'язаними (або слабо пов'язаними) історично проходять вельми подібні етапи і переживають аналогічні закономірності розвитку – зростання, розквіт, занепад і загибель (вгасання), – дещо уподобляючись в цьому живим організмам [пор. 21, с. 52].

Таким чином, слідом за низкою дослідників, можемо розглядати цивілізації як дискретні (автономні) суспільні макросистеми, які, будучи здатні розвиватись лише їм притаманними шляхами, проходять закономірні, універсальні етапи розвитку; при цьому цивілізації – це

такі суспільні макросистеми, що відзначаються наявністю міст, писемності, державної організації.

При такому погляді за межами цивілізаційної систематики опиняються суспільства, які не досягли ще відповідного (себто міського) рівня розвитку. О.Шпенглер і А.Тойнбі, виносячи "примітивні" суспільства за рамки свого аналізу, вважали їх застиглими структурами, що не розвиваються [23, с. 264; 19, с. 100]. Остання думка, вочевидь, є помилковою – сукупність даних етнографії, етнології і, особливо, археології свідчать, що неурбанізовані і дописемні суспільства, маючи ознаки дискретного поділу, так само перебувають у розвитку з ознаками циклічності. В етнології до таких суспільств застосовується термін "культура", в археологічній таксономії йому певною мірою відповідає поняття "археологічна культура". Спільність рис розвитку таких суспільств ("культури") і рис розвитку цивілізацій не підлягає сумніву: і ті, й другі проходять етапи зародження, піднесення, розквіту, занепаду, загибелі. І хоча деталі цих процесів ще не є достеменно дослідженими, маємо підстави вважати, що локальні цивілізації є певним різновидом культур (в локально-географічному сенсі цього поняття), інакше кажучи, цивілізації – суть локальні культури, основними визначальними ознаками яких є міста і писемність.

Поряд з цим заслуговує на увагу думка Н.Данилевського, згідно з якою кожна локальна цивілізація є найвищою фазою розвитку певного "культурно-історичного типу", що його автор ототожнював (хоча і не послідовно) з макроетнічною спільнотою (групою споріднених народів) [6, с. 91–112 і далі]. Основним суб'єктом історичного руху постає в цьому разі *культурно-історичний тип*, що має доцивілізаційну і власне цивілізовану фазу. Доурбаністичні культури й культури-цивілізації можуть поставати, відтак, не різними макросистемами, а етапами розвитку однієї й тієї суспільної макросистеми.

Залишивши поки що дане питання, яке потребує глибшого вивчення, в стороні, повернемося, з урахуванням сказаного, до поняття "цивілізаційний процес". Узагальнення побудов прибічників "цивілізаційного" ("плюрально-циклічного") підходу до розуміння історії, дає підстави констатувати:

1) вкрай рідко цивілізаційна єдність збігається з політичною або етнічною, як правило, локальні цивілізації складаються з доволі значної кількості суб'єктів (держав, міст-держав, народів), що знаходяться між собою у політичному протистоянні, ідейній конкуренції і, водночас, у регулярному культурному взаємобміні та інших способах взаємодії, які, значною мірою, зумовлюють напрямки і специфіку розвитку тієї локальної цивілізації, до якої входять ці суб'єкти;

2) всупереч О.Шпенглеру, який вважав появу і розвиток кожної цивілізації не пов'язаними (за винятком суто технічних запозичень) з розвитком інших цивілізацій, більш слушною є думка, згідно з якою одні цивілізації можуть породжувати інші, а цивілізації-сучасниці знаходитися у різних формах взаємовпливу і взаємодії [19, с. 82–85 і далі; 2, с. 61–73], ці прояви "вертикальних" і "горизонтальних" стосунків між цивілізаціями значною мірою зумовлюють різні аспекти розвитку кожної з них;

3) знаходячись на стадії зародження і становлення, цивілізація переважно вбирає чужі (іноцивілізаційні) впливи, досягаючи ж розквіту, вона, навпаки, сама впливає на інші цивілізації і культури;

4) попри аналогічність етапів розвитку, кожна цивілізація вирізняється неповторністю свого обличчя, для неї притаманні самобутні прояви в усіх сферах суспільного буття, оригінальні досягнення в технологіях, філософії, мистецтві тощо, які найяскравіше проявляються на етапі розквіту.

Отже, *цивілізаційним процесом* може бути названий процес буття цивілізації у всій багатоманітності її "вертикальних" і "горизонтальних" зв'язків, форм взаємодії зовнішніх і внутрішніх суб'єктів і чинників. Цивілізаційний процес виражається в еволюції/зміні характерних проявів певної цивілізації: форм суспільної організації, морально-етичних та світоглядно-ідеологічних засад, технологій, мистецтва тощо, що виступають і сприймаються в органічній, нерозривній цілісності.

Наведене визначення могло би здатися надто широким, фактично ототожнюючи цивілізаційний процес з історичним або загальнокультурним. Але, по-перше, слід пам'ятати, що цивілізаційний процес – це процес становлення і розвитку цивілізацій, себто лише урбанізованих суспільств. По-друге, конкретні історичні і культурні процеси і явища мають сприйматись й оцінюватись через призму розуміння їх як складових елементів цілісних і органічних макросистем, що їх і прийнято називати локальними цивілізаціями.

Відповідно, *світовим* цивілізаційним процесом ми маємо вважати повну сукупність процесів еволюції та систем взаємодій всіх відомих нам цивілізацій у планетарному масштабі від часу появи (наприкінці IV тис. до н.е.) перших цивілізацій до сучасності включно.

Окреслене тут розуміння поняття *цивілізаційний процес* знаходимо у низки авторів, зокрема, у відомого українського філософа Юрія Павленка [14, 15], який, щоправда поширював явище і на епоху неоліту включно. Такий підхід виправдовує прагнення якнайповніше охопити передумови і базові засади, на яких виникають власне цивілізації (міські культури). Проте, з іншого боку, даний підхід вносить деяку плутанину, оскільки передбачає початок "цивілізаційного процесу" за 6–7 тис. років до того як з'являться перші справжні цивілізації [15, с. 198].

Ю.Павленко одним з перших здійснив спробу окреслити місце України в світовому цивілізаційному процесі. Всупереч поширеній нині думці щодо "європейської" цивілізаційної належності України, він відносив її до окремої східноєвропейської цивілізації [14, с. 2; 15, с. 301 – 308]. Дійсно: з праць відомих adeptів плюрально-циклічного підходу випливає, що "європейської цивілізації" як суб'єкту цивілізаційного процесу фактично не існує: більшість авторів виділяє "західну" ("західнохристиянську") цивілізацію, куди, поряд з низкою західноєвропейських країн, входять усі ті, що сповідають християнство західного зразку (католицизм, протестантизм) і користуються латинською абеткою. Як правило, окремо вирізняється також "східноєвропейська" або "православна" цивілізація, куди входять країни Східної Європи православної віросповідання (з кириличною абеткою а також регіони заселені росіянами і ми маємо, очевидно, додати – українцями) в Азії [19, с. 47–49; 21, с. 54–60; 22].

Слід відійти від думки, що даний поділ зумовлений виключно ідеологічними розбіжностями і політичним протистоянням між "Заходом" і "Сходом" упродовж XX ст., а тому нині він має бути тим або іншим чином знятий. Справді, деякі цивілістологи дивилися на означене розмежування саме з таких позицій, але даний погляд є хибним, адже кожна цивілізація в процесі своєї еволюції може переживати переоцінку цінностей, зміну напрямків соціально-економічного розвитку, політичних орієнтирів та пріоритетів. Критеріями цивілізаційного розмежування мають бути не тимчасові ідеологічні вподобання і, тим більше, не перебування груп країн в тому чи іншому політичному таборі, а найбільш основоположні світоглядні засади і стійкі культурні характеристики, які зберігаються упродовж всього часу буття цивілізації, репрезентуючи її зовнішнє "обличчя".

Найбільш яскравим та найбільш універсальним критерієм для цивілізаційного визначення України дійсно може бути визнане християнство східного зразка з його засадничими принципами моралі, з притаманним йому стилем та історично з ним пов'язаною кириличною писемністю, що в сумі чітко вирізняє певне коло країн серед усіх інших цивілізацій світу.

Певним підтвердженням сказаному може послугувати найбільш поширена картина сучасного цивілізаційного поділу людства, де маємо: 1) західну цивілізацію, 2) ісламську, 3) індійську, 4) китайську, 5) японську, 6) східноєвропейську ("православну") [19, с. 82; 21, с. 54 – 56; 15, с. 276 – 308; 22]. Даний поділ яскраво відображує органічність поєднання своєрідних світоглядних систем, оригінальних писемностей (алфавітів), культурно-історичних традицій та знакових мистецьких стилів, які утворюють комплекс ознак, що вирізняє локальну цивілізацію серед інших.

Проте означений перелік не вміщує в собі усієї цивілізаційної (і, тим більше, культурної) розмаїтості світу. Намагаючись вкласти решту країн до класифікаційної схеми, до списку локальних цивілізацій сучасного світу нерідко додають: 7) латиноамериканську, 8) африканську (тропічно-африканську), 9) південно-східноазійську (= "буддійську") [21, с. 56–59; 23, с. 54–60; 17, с. 415–453; 4, с. 80]. Підстави для виділення цих "цивілізаційних автономій" значно більш сумнівні, а правомірність їх виділення викликає суперечки.

Можна погодитись з тим, що країни Латинської Америки, розвиваючись в умовах постійної метисації надбань європейської (resp. західноєвропейської) культури з місцевими традиціями, все більше відходять від ознак класичної "західної" цивілізації та набувають (принаймні зовні – на рівні *стилю*) специфічного забарвлення [пор. 17, с. 443–462]. Проте процес цивілізаційного виокремлення Латинської Америки, якщо він і йде, не може ще вважатися цілком завершеним, оскільки цивілізаційна специфіка регіону не оформилася на рівні самобутніх універсальних світоглядних норм, оригінальних знакових систем тощо. Населення латиноамериканських країн сповідує традиційне католицизм (зрідка протестантизм), користується латинською абеткою, мистецтво регіону розвивається в основному в руслі притаманних народам Північної Америки і Європи традицій і стилів. Маємо, отже, підстави говорити, що на даний час народи Латинської Америки продовжують перебувати в колі "західної" цивілізації [пор. 21, с. 57–58]. У той же час не виключено, що в майбутньому доведеться вести мову не про єдину "латиноамериканську" цивілізацію, а низку споріднених цивілізацій в даному регіоні, оскільки як аборигенна культурна "підкладка", так і шляхи розвитку народів і країн Мезоамерики, Анд, Бразилії, Карибських островів суттєво різняться.

Африканський макрорегіон, навіть за умови розмежування його з колом ісламської цивілізації, становить строкате розмаїття численних місцевих культур, які в переважній масі своїй не вийшли за межі доцивілізаційного розвитку [2; 9]. Можна визнати існування самобутньої ефіопської (абіссинської) цивілізації (з переважно східнохристиянською основою) [7; 9], яка, втім, знаходиться в занепаді. Інші місцеві цивілізації Іфе (йоруба) і Зімбабве (остання виділяється лише гіпотетично) є на сьогодні мертвими [2, с. 53, 564, 595]. Розповсюджені в регіоні західноєвропейські цивілізаційні впливи мають характер чужокультурних наносних нашарувань, які, здебільшого, не проникли глибоко до "плоті й крові" африканських народів і не почали жити внутрішньо-органічним самобутнім життям. Отже, основний простір африканських теренів в цивілізаційному відношенні

може розглядатися лише як провінція (а, вірніше, зона впливу) "західної" і, меншою мірою, ісламської цивілізації [пор. 21, с. 59].

З зовсім іншою ситуацією стикаємось в Південно-Східній Азії, де з розмаїтстю історичних доль окремих країн та етнічною мозаїчністю поєднуються різні цивілізаційні традиції. Мало не в кожній країні власна оригінальна абетка, що сягає індійського або китайського прототипів. В'єтнам і значна частина населення Лаосу сповідують місцеві анімістичні вірування, офіційною релігією Таїланду, М'янми та Камбоджі є буддизм, а Бангладеш, Малайзії та Індонезії – іслам. Ступінь культурної своєрідності всіх цих країн при цьому є таким, що навряд чи можливо розглядати Таїланд і Камбоджу як частину індійської цивілізації, Бангладеш та Індонезію як частину ісламської, а В'єтнам як частину китайської. Важко погодитись також з пропозицією об'єднати низку країн Південно-Східної Азії в одну цивілізацію з Монголією і Тибетом на підставі сповідування народами цих країн буддизму [17, с. 415–425; 21, с. 60; 22]. Очевидно, визнавши існування в Південно-Східній Азії, крім китайської та індійської, ще низки самобутніх і, як правило, відносно молодих цивілізацій, ми маємо (застосовуючи підхід А.Тойнбі) визнати їх дочірніми щодо китайської, індійської, ісламської. В ряді випадків є яскраво вираженим синкретизм різних цивілізаційних впливів. Так в Індонезії спостерігаємо майже рівнопропорційне поєднання елементів індійської, ісламської та західноєвропейської цивілізаційних традицій, що може бути передумовою постання оригінальної нової цивілізації внаслідок глибшого злиття цих елементів.

У продовження сказаного варто зауважити, що за поняттям "Індійська цивілізація", з огляду на культурну своєрідність ряду штатів Індії, а також Непалу, Кашміру, Цейлону, так само може стояти низка різних цивілізацій, дочірніх щодо власне індійської (давньоіндійської), а тому, відповідно, близькоспоріднених і (при поверховому погляді) подібних зовні.

Визначення кількості цивілізацій Південно-Східної Азії та деталей їхнього розмежування потребує особливих досліджень. Цивілізаційна ситуація в регіоні яскраво свідчить про те, що окремі цивілізації не обов'язково мають охоплювати багато країн і поширюватись на великі географічні простори. Про те саме говорять приклади нині померлих цивілізацій – єгипетської, ассірово-авілонської, еламської, мінойської, майянської тощо.

З іншого боку, ми бачимо, що цивілізації, які розвиваються в Таїланді, Камбоджі, М'янмі, Бангладеш близькоспоріднені цивілізаціям Індійського субконтиненту, а цивілізація В'єтнама (як і цивілізації Кореї та Японії) близькоспоріднена китайській. Так і на заході, попри відмічене протиставлення "західної" і "православної" цивілізацій, вони є, безумовно, близькоспорідненими. Мусульманська цивілізація виразно поділяється на арабо-мусульманську та ірано-мусульманську гілки [19, с. 50–52], в ній можна також виокремити коло молодих тюркських держав (Турція, Азербайджан, Узбекистан тощо) [пор. 21, с. 56], з огляду на їхній перехід до латинської абетки, активне засвоєння західних культурних зразків та інші риси, що відходять від засад і традицій класичного ісламу.

Ці обставини дають підстави для виділення в цивілізаційній класифікації світу додаткового таксона, що, зокрема, пропонує Ю.Павленко [14, с. 1], виділяючи в цій якості т. зв. *цивілізаційні світи*: 1) китайсько-далекосхідний (писемність на основі китайської ієрогліфіки, "традиціоналістські" анімістичні релігії), 2) індійсько-південноазійський (писемності на основі індійського складового алфавіту, різні форми індуїзму, буддизму),

3) мусульмансько-афразійський (арабська писемність та її похідні, іслам), 4) макрохристиянський (писемність на основі грецької (і латинської) абетки, християнство).

Такий розподіл знімає низку суперечностей в класифікаційній схемі і видається цілком прийнятним. Проте, з метою уникнення небажаної омонімічної подібності: "світові цивілізації" та "цивілізаційні світи", для позначення найвищого таксону доречніше було би скористатися іншим терміном, наприклад, "макроцивілізаційні поля".

Отже, Україна опиняється у складі "макрохристиянського цивілізаційного світу" (або християнського макроцивілізаційного поля), як і переважна більшість країн Європи. Слід, однак, уникати спокуси знехтувати різницею понять "макроцивілізаційне поле" і "цивілізація", ототожнивши їх, адже в такому випадку ми зробимо помилку, подібну до тієї, що її зробив би біолог, ототожнивши вид і рід, чи сплутавши рід з класом. З огляду на сказане у попередніх роботах [10, с. 99 – 101], представляється, що до "макрохристиянського світу" на рівноправних засадах мають входити такі цивілізації: 1) північно-західна (або "північно-атлантична" – з переважно протестантською основою), 2) південно-західна (або "південно-атлантична" – з переважно католицькою основою), 3) східноєвропейська ("православна"), 4) вірменська; крім того, можливо, слід розглядати як окремі, але належні до цього ж "поля", цивілізації з теренів Греції, Філіппін, Ефіопії, Грузії.

* * *

Спробуємо, враховуючи вищесказане, у найзагальніших рисах окреслити місце України в цивілізаційному процесі.

Україна входить до складу *східноєвропейської цивілізації*, яка є дочірньою щодо візантійської, і сформувалася (або, точніше, почала формуватися) у IX–XI ст. в північній частині Балканського півострову і в Східній Європі. Цю цивілізацію можна вважати наймолодшою в "родині" цивілізацій макрохристиянського світу (в разі якщо не виділяти як окремі грузинську, філіппінську цивілізації та д. ін.).

Україна, а надто Середнє Подніпров'я з Києвом, свого часу послугувала цивілізаційним центром, відігравши виключно важливу роль у поширенні впливів візантійської та власне східноєвропейської цивілізації та затвердженні засад цивілізованого життя практично на всьому просторі східноєвропейської рівнини (теренах Росії, Білорусі, Литви, Молдови). У X–XIII ст. теренів України та Східної Європи сягали також впливи інших цивілізацій – західнохристиянської, мусульманської, але в даний період вони були відносно незначні.

У другій половині XIII–XIV ст. через зовнішньополітичний тиск (монголо-татари, Туреччина) простір східноєвропейської цивілізації опиняється в занепаді. Упродовж XIV–XV ст. теренами України поширюються впливи мусульманської цивілізації, тут виникають її осередки – мусульманські міста та поселення. Проте, власне українській етнос ці впливи зачепили незначно. Упродовж XVI–XVII ст., по мірі просування українців – носіїв східноєвропейської цивілізації – на південь і схід, мусульманські анклавні на теренах України й уся зона мусульманського впливу зменшуються (в перспективі зрівнявшись лише до Криму).

Натомість, у цей же час відбувається активний синкретизм місцевих ("православних") традицій з впливами західної (*південно-західної* = "католицької") цивілізації. Позитивно сприймаючись значною частиною населення на середину XVII ст. ці впливи набули настільки потужного розвитку, що можна говорити про значне нівелювання рис православної цивілізаційної традиції й перспективу "влиття" України до простору західної цивіліза-

ції. Проте, події Хмельниччини і союз з Москвою призупинили цей процес – західні впливи не зникли, але їхнє значення звелось до приблизно рівномірного синкретизму "православної" і "західної" традицій. Риси останньої проявлялися, зокрема, в архітектурі, системі освіти, судочинстві, деяких принципах церковної та, меншою мірою, державної організації.

В той час, як теренами України поширювались західні впливи, і місцева (православна) цивілізаційна традиція набувала усе більше ознак поєднання з західною (стаючи, так би мовити, "західно-східноєвропейською"), на теренах Московського царства відбувалася метисація православних та мусульманських цивілізаційних традицій, причому останні виступали в тому своєрідному їх переломленні, яке складалося у XIV–XV ст. на теренах монголо-татарської імперії, на загал відомій, як Золота Орда. Елементи цієї традиції не зникли на теренах Російської імперії і після прилучення її до кола впливу європейської "північно-західної" (= "протестантської") цивілізаційної традиції у XVIII ст. та подальшої адаптації надбань західної цивілізації у XIX–XX ст.

Попри значний вплив на весь східноєвропейський цивілізаційний простір світоглядних цінностей і технологічних досягнень "північно-західної" цивілізації (яка нині кваліфікується як "глобальна"), в Україні і Росії збереглися різні підходи до сприйняття ролі держави в житті суспільства, різне розуміння принципів суспільної організації і ролі особистості в її системі. Ця різниця суспільно-світоглядних норм, зумовлена впливами різних цивілізаційних традицій, складає основу ідейного та політичного протистояння двох найбільших на нинішній час відгалужень східноєвропейської цивілізації, що триває від XVII ст. до сьогодні. Проте, було би невірно, з огляду на це протистояння, проводити між Росією та Україною цивілізаційну межу, визначаючи її, зокрема, межею між "Європою" і "Неєвропою", адже боротьба ідей складає внутрішнє наповнення і зміст духовної еволюції будь якої цивілізації світу.

О.Шпенглер відводив для проходження цивілізацією "повного циклу" – від початків до занепаду – період у 1000 років, з чим в ряді випадків "за умовчанням" з ним погоджувався А.Тойнбі. Отже, відносячи початок східноєвропейської цивілізації до IX–XI ст. ми, начебто, мали би визнати її такою, чий цикл розвитку вже хилився до завершення. Але слід зважити, що О.Шпенглер відраховував початок цивілізацій (= "культур") не від часу виникнення міста – держави – писемності на певній території (що пропонуємо ми), а від виникнення самотніх філософських систем, початків національних наук, появи досконалих і оригінальних мистецьких напрямків [23, с. 189–200], тобто, фактично, – не від початку як такого, а від *початку фази розквіту*. В разі України (як і Росії) означенні явища можуть бути віднесені до XVI–XVII ст., або, навіть, і до XVIII–XIX ст.

Отже, східноєвропейську цивілізацію маємо всі підстави вважати доволі молодою, яка нині лише перебуває на початку фази розквіту. Україна, історично обіймаючи статус центру східноєвропейської цивілізації (пор. історико-символічне визначення Києва як "*матері городів руським*"), має і в подальшому відігравати в ній ключове центральне місце.

Список використаних джерел

1. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие / С.А.Арутюнов. М.: Наука, 1989. – 246 с.
2. Африка. Энциклопедический справочник. [Под ред. А.А.Громыко]. – Т. 1-2. – М.: Сов. энциклопедия, 1986-1987.
3. Бутинов Н.А. Папуасы Новой Гвинеи (хозяйство, общественный строй) / Н.А.Бутинов. – М.: Наука, 1968. – 256 с.

4. Воропаєва Т. Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження // Тетяна Воропаєва / Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 79-83.
5. Гринів А.В. Индейцы тлинкиты в период русской Америки / А. В. Гринев – Новосибирск: Наука, 1991. – 320 с.
6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я.Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
7. Ефіопія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Ефіопія>
8. Залізник Л.Л. Первісна історія України / Л.Л.Залізник. – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.
9. История Африки в древних и средневековых источниках. Хрестоматия. [Сост. С.Я.Берзина, Л.Е.Кубель] – М.: Наука, 1990. – 468 с.
10. Конча С. В. Місце України серед цивілізацій світу / Сергій Конча // Українознавчий альманах. – Вип. 11. – К., 2013. – С. 95 – 103.
11. Малиновский Б. Научная теория культуры / Бронислав Малиновский. – М.: ОГИ, 1999. – 208 с.
12. Марков Б.В. Философская антропология: очерки истории и теории / Б.В. Марков. – М.: Лань, 1997. – 370 с.
13. Массон В. М. Первые цивилизации / В. М. Массон. – Ленинград: Наука, 1989. – 276 с.
14. Павленко Ю. В. Україна у світовому цивілізаційному процесі / Ю.Павленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=business_economic_science&id=7045
15. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. Навчальний посібник / Ю. В. Павленко. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

16. Роуз Ф. Аборигены Австралии. Традиционное общество / Ф.Роуз. – М.: Прогресс, 1989. [Пер. с англ.] – 320 с.
17. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. [Сост. Б.С.Ерасов]. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 556 с.
18. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії (Скорочена версія томів 1 – 6 Д.Ч.Сомервелла) / Арнольд Дж. Тойнбі. – Т. 1-2 – К., 1995. [Пер. з англ.]
19. Тойнби А.Дж. Постигание истории (Избранное) / А.Дж. Тойнби. – М.: Айрис-пресс, 2008. [Перевод с англ.] – 638 с.
20. Уайт Дж. М. Индейцы Северной Америки. Быт, религия, культура / Джон Мэнчип Уайт. – М.: Центрполиграф, 2006. [Перевод с англ.] – 252 с.
21. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. – М.: Изд-во АСТ, 2003 [Перевод с англ.] – 604 с.
22. Цивілізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Цивілізація>
23. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Гештальт и действительность / Шпенглер. – М.: Мысль, 1993. [Перевод с нем.] – 668 с.
24. Bagby Ph. Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations / Ph.Bagby. – Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1963. – 244 p.
25. Elias N. The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations / Norbert Elias. – London; New York, 1978. – 592 p.
26. Wilkinson D. Spatio-Temporal Boundaries of African Civilizations Reconsidered / David Wilkinson // Comparative Civilizations Review. – 1993. – № 29. – P. 52 – 90.

Надійшла до редколігії 20.02.14

С. Конча, канд. ист. наук, ст. науч. сотр. (Киев, Украина)
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

МЕСТО УКРАИНЫ В МИРОВОМ ЦИВИЛИЗАЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ: ПОДХОДЫ К ПОСТРОЕНИЮ НАУЧНОЙ ПАРАДИГМЫ

Анализируются и конкретизируются понятия "цивилизация", "цивилизационный процесс", "мировой цивилизационный процесс". Уточняются аспекты цивилизационного деления мира и принципы выделения локальных цивилизаций. Определяется место Украины в мировом цивилизационном процессе.

Ключевые слова: цивилизация, цивилизационный процесс, цивилизационное деление мира, общественное развитие, культура.

S. Koncha, Phd, Senior Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

PLACE OF UKRAINE IN THE WORLD CIVILIZATION PROCESS: APPROACHES TO THE CONSTRUCTION OF SCIENTIFIC PARADIGM

The meaning of the concepts "civilization", "civilizing process", "world civilization process" is analyzed and specified. Specific aspects of civilization's division of the world and the principles of definition of local civilizations are determined. The place of Ukraine in the world civilization process is defined.

Key words: Ukraine, Civilization, Civilization process, Civilization's World dividing, Society's Development, Culture.

УДК 323.24

Т. Воропаєва, канд. психол. наук, ст. науч. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ПОЧАТОК ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДНОСТІ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті розглядається передісторія цивілізаційного розвитку людності на теренах України та початок цивілізаційного процесу в Україні.

Ключові слова: цивілізаційний розвиток, мезоліт, неоліт, Європейська цивілізація

В лютому 2014 р. окупаційні війська Російської Федерації увійшли на терени України і анексували Крим, весною і на початку літа 2014 р. представники російських спецслужб стали організаторами різноманітних диверсійних і терористичних дій на східних теренах України, повністю порушивши не тільки Будапештський меморандум, але й зруйнувавши той світовий порядок, який усталився після завершення Другої Світової і холодної війни. Давній імперсько-радянський міф про те, що росіяни завжди несли "здобутки цивілізації" іншим народам Євразії, був зруйнований самими росіянами. Їм уже не треба грати "месіанську роль" носіїв і захисників загальнолюдської цивілізації, бо в це вже ніхто не повірить. Сьогодні суспільно-політична позиція Росії як країни-агресора в ідеологічному плані нічим не відрізняється від тоталітарної пропаганди часів СРСР, вона чітко окреслена, зокрема, у висловлюваннях Ігоря Друзя: "Українство – это идеология погрома, фашизма и мятежа" (телеканал "ТВЦ", 24 березня 2014 р.), у сепаратистських листівках так званої Донецької народної республіки, де йдеться про те, що "Росии нужна вся Новороссия", а також про "лечение украинства" за допомогою "хирургических инструментов". У зв'язку з цим актуальність дослідження цивілізаційного розвитку українства не викликає сумнівів.

На основі здійснених упродовж 1993–2014 рр. теоретико-емпіричних досліджень цивілізаційної ідентичності українців нами були розроблені *теоретико-методологічні засади* для вивчення українства у світовому цивілізаційному процесі та в контексті європейської цивілізації [9; 11; 12; 14; 15; 18; 19; 40]. Окреслимо основні з них. **1. Цивілізаційна проблематика** розробляється в науці з XVIII століття, але інтерес до неї не слабшає вже майже 300 років. У СРСР цивілізаційному підходу почали приділяти велику увагу з середини 1980-х років, а в кінці 1990-х років цивілізаційна проблематика була включена у перелік пріоритетних наукових напрямів в Російській Федерації. **2. Сучасні до-**

слідники (Г. Прокоф'єва, О. Маслов та ін.) виділяють різні підходи до вивчення цивілізацій: а) *екогеографічний* (Ш. Монтеск'є, Г. Бокль, Л. Мечников та ін.), б) *філософсько-культурологічний* (В. Гумбольдт, М. Бердяєв, П. Сорокін, А. Тойнбі, Б. Єрасов, О. Маслов, В. Стюпін та ін.), в) *соціологічний* (Е. Дюркгейм, К. Леві-Стросс, М. Мід, М. Барг, І. Гобозов, Н. Клягін та ін.), г) *етнологічний* (М. Данилевський, О. Шпенглер, Л. Гумільов, Ю. Бромлей та ін.), д) *аксіологічний* (М. Вебер, Г. Ріккерт, П. Гуревич та ін.); е) *технологічний* (О. Ахмєзер, С. Крапивенський, Л. Кузнєцова, Н. Мотрошилова, О. Тоффлер та ін.); є) *соціобіологічний* (Р. Докінс, Ч. Ламсден, Е. Вілсон та ін.); ж) *культурно-історичний* (Ф. Вольтер, Ж. Кондорсе, В. Келле та ін.). 3. Застосування нами *інтегративного підходу* при дослідженні цивілізаційного розвитку людства передбачає: а) врахування *системного бачення* поступового розгортання таких стадій еволюції універсуму як геогенез, біогенез, психогенез, антропогенез, глоттогенез, соціогенез, культурогенез, суб'єктогенез, ноогенез, політогенез, які зумовлюють специфіку цивіліогенезу (ці питання докладно викладені у працях В. Вернадського, П. Тейяра де Шардена та ін.), б) обов'язкова *концептуалізація міждисциплінарних узагальнень* з дотриманням принципів вертикальної і горизонтальної інтеграції; в) вивчення системотворчої ролі *аксіологічного та ноетичного вимірів* процесу цивілізаційного розвитку різних *соціально-історичних організмів* (це поняття ми розробляємо з 2002 р., продовжуючи традицію *соціальної філософії та соціальної історії*; термін "соціально-історичний організм" використовували О. Конт, Г. Спенсер, В. Антонович, М. Грушевський, С. Рудницький, П. Бурд'є, Ф. Барт, Ю. Семенов та ін.; дане поняття допомагає підкреслити *роль різних форм самоорганізації* людства у процесі його цивілізаційного розвитку, оскільки сучасні вчені називають соціально-історичними організмами (мікро-, мезо- і макрорівня) певну кількість соціальних груп – від археологічної культури до цивілізації [17; 19]) інтегративний підхід здатний не тільки зняти протиріччя природничо-наукового і гуманітарного знання, а й *поєднати їхні переваги*. 4. Як вітчизняні, так і зарубіжні вчені найчастіше розглядають цивілізацію як антитезу "природному" стану людства, як високий щабель його соціокультурного розвитку, на якому соціум долає свою тотальну залежність від природного середовища, розвивається в самобутній соціально-історичний макроорганізм з продуктивним типом господарства, функціональною диференціацією різних сфер суспільного життя і системною самоорганізацією більш високого рівня. 5. Сучасні дослідники розглядають цивілізацію як *фундаментальну одиницю* аналізу соціально-історичного процесу, адже становлення і розвитку людської цивілізації детермінується розподілом праці, підвищенням ролі інтелекту в історії, що пов'язано з появою міст, писемності, перших держав, а також з інтенсивним виробництвом і втручанням у природні процеси з метою їх кардинального перетворення. Самобутність і унікальність кожної цивілізації передусім визначають її *онтологічні та духовні* (світоглядні та ціннісно-сміслові) *основи*. 6. Ми визначаємо *цивілізацію* як макрокультурну соціально-історичну спільність, що охоплює різні суб'єкти (країни, народи, нації, держави), які мають спільні соціонормативні принципи надетнічного рівня, подібні етико-релігійні системи, фундаментальні основи ментальності, основоположні ідеали й базові цінності, стійкі особливі риси господарсько-економічної, політико-правової та соціокультурної організації, що виражаються у відповідному способі життєдіяльності (ми вживаємо поняття "*цивілізаційне поле*", аналізуючи

європейське цивілізаційне поле та євразійське цивілізаційне поле, але ми не визначаємо цивілізацію як *поле*, адже тоді при аналізі, наприклад, європейського цивілізаційного поля будуть виникати термінологічні неузгодженості через тавтологію). Різні суб'єкти, які входять в одну цивілізацію, зв'язані відносинами еволюційної спадкоємності, синхронністю культуротворення, поширення основних цивілізаційних здобутків та циркуляції соціокультурної інформації, подібністю ментальних типів і ментального інструментарію, соціокультурних норм, цінностей та релігійних уявлень (які можуть бути зумовлені однією із світових релігій), спільною цивілізаційною ідентичністю, схожими світоглядними уявленнями про географічні та інформаційні кордони (на рівні "мерехтіння смислів" (Ю. Лотман)) своєї цивілізаційної спільності. Будь-яка цивілізація здатна до саморозвитку, схильна до поширення власних досягнень, здобутків та способу життя. Отже, *цивілізація* – це своєрідна й самодостатня просторово-часова (тобто чітко локалізована в просторі Культури й часі Історії) цілісність, яка репрезентує вищий ступінь самоорганізації та розвитку людського соціуму і в якій сталі (стабільні) елементи переважають над нестабільними [10; 13]. 7. Існують *локальні, первинні (ранні), вторинні (сучасні), континентальні, міжконтинентальні, субконтинентальні, глобальні* цивілізації (виділяють також циркумпольярну, кочову, океанічну та інші (наприклад, річкові) цивілізації) та *цивілізаційні ойкумени* (при цьому сучасна цивілізація завжди є *надетнічним, наднаціональним і наддержавним* утворенням, а локальні цивілізації (які переважно існували у давні часи, а їхньою відмінною характеристикою була закритість суспільства) в добу глобалізації виявити надзвичайно важко, в сучасній Європі їх точно немає (Див. останні праці Ф. Фукуями)). 8. Оскільки дослідження специфіки різних цивілізацій передбачає аналіз усіх *форм життєдіяльності* цих *макрокультурних* (це поняття використовується для того, щоб підкреслити макрорівень соціокультурних, політико-правових, релігійних, економічних, аксіологічних явищ і процесів; саме тому цивілізаційний аналіз передбачає врахування *релігійного, а не конфесійного чинника*) *спільностей* (матеріальних, господарських, культурних, моральних, ідейних, релігійних, аксіологічних та інших у процесі їх розвитку і спадкоємності), то *критеріями виокремлення цивілізацій* є: екогеографічні, геокультурні, антропо-демографічні, господарсько-економічні, релігійні, морально-етичні, політико-правові, геополітичні, соціокультурні, техніко-технологічні, науково-інноваційні, освітньо-виховні, інформаційні, аксіологічні та духовно-світоглядні чинники, а також *спільні тенденції* розвитку міст, писемності й державності. При цьому *в одну історичну епоху можуть домінувати одні критерії, а в іншу історичну епоху – інші*. Зокрема, в неолітичну добу головними чинниками цивілізаційного розвитку людності українських земель були господарсько-економічні й технологічні, пізніше почали домінувати геокультурні, антропо-демографічні, політичні та релігійні, а в добу глобалізації на одне з перших місць виходять техніко-технологічні, науково-інноваційні та інформаційні чинники (що пов'язується з розвитком нанотехнологій, генної інженерії, з формуванням глобальних інформаційних технологічних мереж виробництва й збуту продукції, з інтеграцією науки, освіти й виробництва, тобто з усіма провідними галузями *шостого технологічного укладу*), у наш час ці чинники стають все більш взаємозумовленими і взаємозалежними. У зв'язку з цим необхідна розробка *ноосферної парадигми цивілізаційного розвитку* людства, яка не тільки резонує з базовими

потребами людства, а й забезпечує перехід від моделі *паразитизму* на природних ресурсах до моделі *коєволюції* Людини з Природою. 9. Аналіз різних аспектів цивілізаційної проблематики й визначення поняття "цивілізація" дозволили розглядати *українство* як в контексті *загальнолюдської цивілізації* (розмаїття культурно-історичних форм, націй, країн і держав, які об'єднані загальнолюдськими цінностями), так і в контексті *європейської цивілізації* (унікальна системна комбінація традицій, суспільних структур і цінностей, що притаманні багатьом націям і утворюють певну культурно-історичну цілісність, яка визначається спільними *об'єктивними* елементами (історія, соціальні інститути, християнство, базові цінності тощо) і *суб'єктивною* самоідентифікацією громадян багатьох держав ("ми – європейці"), а також співіснує та взаємодіє з іншими подібними феноменами). Такий підхід сприяє з'ясуванню самоцінності українства, його місця і ролі в цивілізаційному розвитку не тільки Європи, але й всього світу [18]. 10. Оскільки цивілізаційний поступ українства необхідно розглядати у порівнянні з іншими європейськими народами, то при розгляді етапів цивілізаційного поступу українства (як і багатьох інших європейських народів) потрібно *враховувати етапи розвитку європейської цивілізації*: неолітичний, ранньокласовий, античний, середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний, а також теорію "цивілізаційних хвиль" Е. Тоффлера (про цивілізаційне значення аграрної, промислової та інформаційної хвиль [38]). Ми відрізняємо *світовий* цивілізаційний процес та *європейський* цивілізаційний процес. Адже *світовий цивілізаційний процес* – це хід становлення і розвитку характерних рис загальнолюдської цивілізації, *підвищення рівня цивілізованості* людини, людських спільнот і суспільств. Для цього процесу характерні *загальні закономірності* культуротворення, самоорганізації та соціокультурної еволюції людства, що проявляються в історичному розвитку усіх народів світу як *цивілізування* індивідуальних і колективних суб'єктів (сутність цивілізування (тобто визрівання цивілізованості) проявляється через *поступальний перехід суб'єктів від нижчих етапів цивілізаційного розвитку до вищих*). В рамках конкретних цивілізацій (наприклад, в межах європейських теренів) світовий цивілізаційний процес стає доволі специфічним, оскільки *своєрідним, самобутнім і унікальним є хід набуття головних ознак цивілізованості* тєю чи іншою соціально-історичною макроспільнотою (наприклад, європейською), враховуючи її *СамоБутність* (неповторність, оригінальність, самодостатність її власного буття). Цивілізаційна зрілість (або незрілість) таких макроспільнот залежить від міри (ступеню) їх *цивілізованості* (наявність знарядь праці та інших культурних артефактів, освоєння вогню, поява людської свідомості, мовлення і мови, розвиток землеробства, ремесел, торгівлі й нових технологій, розподіл праці, наявність міст, писемності, приватної власності, державності тощо). При цьому деякі *невід'ємні складові* цивілізаційного поступу людства з'явилися задовго до появи цивілізації як такої. Отже, основними *європейськими цивілізаційними процесами* є: культуротворення, самоорганізація, державотворення, а також аксіологізація, гуманізація, демократизація, індивідуалізація, інновація, інтелектуалізація, інформатизація, консолідація, меморіалізація, неолітизація, ноосферизація, сакралізація, секуляризація, солідаризація, соціалізація, суверенізація, унормування, урбанізація та ін.

Отже, українство (категорію "українство" ми вважаємо міждисциплінарною і досліджуємо її в системній

єдності з категорією "українськість"; термін "праукраїнство" можна вживати стосовно періоду становлення протокраїнського етнокультурного ядра (на основі взаємодії племен склавинів і антів) та постання прайукраїнських племен (полян, деревлян, сіверян, волинян (з урахуванням дулібів і бужан), уличів, тиверців, білих хорватів), як загальноцивілізаційний феномен, у своєму розвитку пройшло кілька етапів етнонаціонального розвитку: 1) становлення протокраїнського етнокультурного ядра на основі взаємодії племен склавинів та антів; 2) постання прайукраїнських племен; 3) становлення українського етносу; 4) становлення української етнічної нації; 5) утворення діаспоральних спільнот поза межами України; 6) формування української політичної нації; 7) кристалізація українства як світової макроспільноти (куди входять як етнічні, так і політичні українці (що репрезентують сучасну повномасштабну українську націю), а також вихідці з України, мігранти й представники української діаспори). Основними критеріями, які дозволяють виокремити українство серед інших макроспільнот, є збереження його представниками власної українськості та національно-культурної ідентичності, наявність помітного (або хоча б мінімального) внеску в розбудову України й модерної української нації, різнопланові позитивні взаємозв'язки з Україною (як територією, країною і державою), українським народом і українською культурою та поєднання власної долі з долею України (специфіка таких зв'язків, власне, й обумовлює характер ставлення конкретної особи до України, її співпричетність або відчуженість тощо). Звичайно, сучасне українство засвоїло величезні культурні здобутки давньої людності українських земель, оскільки цивілізаційний розвиток на теренах України почався задовго до постання і утвердження світового українства.

Відомо, що *цивілізаційний аналіз* передбачає не тільки всебічний розгляд процесів антропогенезу, соціогенезу, культурогенезу й політогенезу, але й врахування впливу на соціокультурний розвиток людини і людських спільнот виробництва, нових технологій, соціально-економічних відносин, суспільно-політичної, духовно-світоглядної та інших сфер життя. Інтегративний підхід дозволяє утворити цілу систему "*концептуальних мостів*" між українознавством, цивіліологією та системно-синергетичною методологією при вивченні цивілізаційного поступу українства. Це розширює дослідницькі горизонти сучасного українознавства, уможливорює цілісний, більш глибокий аналіз генези й цивілізаційного розвитку різних соціально-історичних організмів на теренах України, дає можливість розглядати цивілізаційні процеси в динаміці, з урахуванням різноманітних *чинників*, які або *стимулювали* дані процеси, або ж *гальмували* їх.

Цивілізаційний поступ українства – це складний інтегральний процес, сутність якого проявляється через поступальний перехід від нижчих етапів цивілізаційного розвитку до вищих. Цивілізаційний аналіз передбачає виявлення найсуттєвіших змін в процесі різнопланових трансформацій конкретної спільноти, враховуючи при цьому особливості її соціальної, політичної, економічної та етнічної історії. Поступальність тут не є прямолінійною, вона не може розглядатися як просте кількісне зростання, а більш пізні соціокультурні явища і форми не обов'язково є досконалішими за попередні. Цивілізаційний розвиток є дуже *складним, нерівномірним і асинхронним* (відмова від концепції синхронізму (Н. Мерперт), передбачає детальне вивчення всіх цивілізаційних змін у певній спільноті з урахуванням місцевих особливостей). Такий розвиток передбачає поступове визрівання якісних інновацій, наявність супереч-

ностей, коли періоди розквіту змінюються періодами зворотного руху, застою, занепаду. Трапляються також і непоправні соціокультурні втрати. *Критерії цивілізаційного поступу українства* треба розглядати комплексно, адже не можна обмежуватися якимось одним показником, відкидаючи інші, тут потрібно враховувати найсуттєвіші параметри цивілізаційного розвитку та поступове визрівання *цивілізованості* спільноти та її членів. *Магістральними лініями* цивілізаційного поступу людства є: 1) господарсько-економічний і техніко-технологічний розвиток, 2) соціокультурний і духовно-світоглядний розвиток певної спільноти. При цьому рівень цивілізаційних досягнень спільноти на різних етапах її цивілізаційного розвитку не є однаковим.

Ю. Павленко зазначав, що розуміння цивілізаційного розвитку людства передбачає його одночасне бачення в аспектах *стадіальності, багатолінійності та цивілізаційної дискретності* (при цьому кожен з цих методологічних принципів має самостійне значення і може розроблятися автономно). Проте цілісна картина такого культурно-історичного процесу розкривається лише за умови їх поєднання у відповідності з принципом доповнюваності [33, с. 115–116]. Ю. Павленко також підкреслив, що при стадіальному підході необхідно розрізняти два найбільш значущих періоди, які розмежовує неолітична революція: перехід від привласнювального до відтворювального типу господарства (що пов'язано з виникненням тваринництва, землеробства й сприяло становленню міських поселень, ремесел і писемності).

Епоха ранньопервісних мисливсько-збиральницьких спільнот може розглядатися як *передісторія цивілізації*, що тривала багато десятків тисячоліть: від виникнення людини сучасного типу до неолітичної революції, яка почалася на Близькому Сході 10–12 тис. років тому на гребені кліматичних змін, пов'язаних із закінченням льодовикового періоду, при переході від плейстоцену до голоцену [33, с. 115]. Ранньопервісна людність верхнього палеоліту ще не знала *саморозвитку* як певного поступального процесу. Ці люди не перетворювали навколишнього середовища, а пристосовувалося до нього, тому зміни природно-кліматичних умов автоматично приводили до загальної кризи відповідної соціокультурної системи, представники якої далеко не завжди могли ефективно адаптуватися до нових умов [33, с. 115]. Отже, історія первісного суспільства репрезентується розвитком невеликих, пов'язаних між собою у межах широких природно-географічних ареалів кровно-споріднених громад з єдиними формами адаптації та господарсько-культурних особливостей. В якості таких спільнот Ю. Павленко розглядає мисливців прильодовикових відкритих просторів верхньопалеолітичної Європи або сучасних їм мисливців-збирачів середземноморсько-передньоазійських ареалів з більш індивідуалізованими формами господарської діяльності. При цьому окремі мисливські колективи досягали високого культурного рівня і зникали, не залишаючи гідних продовжувачів своїх традицій. У якості прикладу автор наводить моменти злету й занепаду верхньопалеолітичних спільнот прильодовикової Європи з їхнім блискучим образотворчим мистецтвом [33, с. 116].

Таким чином, важливою межею між епохою первісності та початком цивілізаційного поступу людства є неолітична революція та початок формування надобщинних структур влади й управління, тобто племінних інститутів, які з часом набувають вигляду вождівств. І якщо *неолітична революція* закладає передусім господарські підстави майбутньої цивілізації, то формування *племінних органів влади й управління* – підстави майбутніх державно-адміністративних структур [33, с. 116].

При цьому, як правильно зазначає К. Бунятян, "... дорога європейського населення до цивілізації була дуже звивиста: підйоми в економіці чергувалися зі спадами, які нерідко змушували звертати в бік неперспективних (з точки зору загального поступу) систем господарювання" [23, с. 37]. Отже, історія цивілізацій починається з розвитку окремих локальних (ранніх) цивілізацій (або протоцивілізацій), навколо яких поступово формуються цілі *цивілізаційні ойкумени*.

Ю. Павленко запропонував основні принципи *соціокультурної еволюції людства*, які мають бути враховані при аналізі цивілізаційного поступу українства. Першою епохою соціокультурної еволюції людства є *епоха розвитку привласнювального господарства, а вузловою точкою* – неолітична революція (як період величезних господарсько-економічних і соціокультурних зрушень, становлення й утвердження *відтворювального* господарства). Після цього настає *епоха цивілізаційного розвитку* людства, в рамках якої виокремлюються: 1) *щабель становлення основ цивілізації* (стадія родового ладу (коли родові й гетерогенні громади функціонують без надобщинних органів влади та управління), *вузловою точкою* є становлення племінних органів влади та управління (структур вождівств)); стадія племінного ладу (вождівств), *вузловою точкою* якої є постання ранньociвiлiзацiйних систем; 2) *щабель розвитку та інтеграції окремих цивілізацій* (стадія ранніх (локальних) цивілізацій (ранньокласових суспільств), *вузлова точка* – "осьовий час"; стадія зрілих цивілізацій і цивілізаційних ойкумен, *вузлова точка* – індустріалізація та пов'язані з нею процеси, що зумовили утворення всесвітньої макроцивілізаційної системи XX ст.); 3) *щабель всесвітньої макроцивілізаційної системи* Третього тисячоліття. При цьому, зауважує Ю. Павленко, *стадіальне* розуміння соціокультурного розвитку людства має бути доповнене баченням *полілінійності* цього процесу, адже починаючи з часу неолітичної революції спостерігається формування й розкриття потенцій тих основних *типів (шляхів, ліній) соціокультурної еволюції*, які пронизують всю історію людства останніх десяти тисячоліть [33, с. 120].

Таким чином, при розгляді *етапів цивілізаційного розвитку українства* (як і багатьох інших європейських народів) потрібно враховувати *етапи розвитку європейської цивілізації*. У зв'язку з цим *цивілізаційний розвиток різних соціально-історичних організацій, які мешкали на теренах сучасної України (людності українських земель, праукраїнців та українського народу, на основі якого, власне, й постало сучасне українство)* триває від неолітичної доби до сьогодення, і у цьому процесі необхідно виділити наступні *етапи* (які корелюють з етапами розвитку європейської цивілізації): етап неолітизації України; етап трипільської протоцивілізації; етап індоєвропейських міграцій та виокремлення праслов'янської спільноти; етап греко-римського цивілізаційного впливу та утвердження ранньокласового суспільства на українських теренах; а також середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний (інформаційний) етапи цивілізаційного розвитку українства. При цьому дуже важливим є аналіз життєдіяльності та цивілізаційного поступу різних соціально-історичних організацій, які мешкали на теренах сучасної України в умовах *аграрної цивілізаційної хвилі* (тобто неолітичної революції), в умовах *індустріальної цивілізаційної хвилі* (тобто промислової революції), в умовах *інформаційної цивілізаційної хвилі* (тобто науково-технічної революції), а також в умовах 3-х технологічних революцій (Д. Белл), 4-х наукових революцій (Т. Кун) та 5-ти інформаційних революцій (А. Ракітов).

Перераховані вище етапи є складовими двох епох: 1) *передісторичної епохи цивілізаційного розвитку українства* (специфіка цивілізаційного поступу а) людності українських земель, б) протоукраїнських спільнот, в) праукраїнських племен, які пов'язані між собою процесами культурогенезу, культуротворення і культурної спадкоємності (ці процеси репрезентують не етногенез та етнічну історію українського народу, а складний і суперечливий перебіг (хід) *цивілізування* перерахованих соціально-історичних організмів на українських теренах, тобто просування цих великих соціальних груп по шляху від дикості до все більшої й більшої цивілізованості, саме тому не варто плутати етнічну історію та історію цивілізацій, а також поняття "етнічність" і "цивілізованість" [16, с. 157]); 2) *історичної епохи цивілізаційного розвитку українства* (специфіка цивілізаційного поступу русинів-українців, українського етносу, української етнічної нації, української політичної нації та світового українства).

Коротко розглянемо особливості *передісторичної епохи цивілізаційного розвитку людності на теренах України*.

Передісторична епоха цивілізаційного розвитку людності на теренах України. Сучасні історики вважають, що палеолітичну добу на території України можна розділити на три періоди: *ранній* (або нижній) (1 млн. (3/2,6) – 300 (450/150) тис. років тому), *середній* (300 – 30 (450/150 – 50/35) тис. років тому), *пізній* (або верхній) (30 – 10 (50/35 – 10) тис. років тому) палеоліт.

Саме в період *раннього палеоліту* (в ашельську добу, що датується проміжком від 1,5 млн до 150 тис. років тому) на теренах сучасної України з'являються перші люди (сучасні вчені вважають, що це були пітекантропи (архантропи)). Заселення території України відбувалося декількома хвилями і кількома шляхами – із Центральної Європи, через Передню Азію, Балкани і Закавказзя. Одна з найдавніших стоянок первісної людності розташована біля с. Королеве Закарпатської області [25, с. 8-9]. Інші стоянки первісних людей на території України розташовані біля м. Амвросіївка (Донецчина), с. Роскосове (Закарпаття), с. Гінці (Полтавщина) та с. Лука-Врублевецька (Хмельниччина). Усього на теренах України відомо більше 30 стоянок ранньопалеолітичної доби. Давні люди проживали невеликими групами, часто пересувались, утворювали групи для виконання життєво важливих функцій (спорудження жител, колективне полювання тощо). Найперші форми людських об'єднань були створені за принципом кровноспоріднених зв'язків. У цей час зароджується первісне людське "стадо", а також починають формуватися принципи екзогамії. Пізніше на зміну людському "стаду" приходять *родова праобщина* (та *община* як біосоціальне угруповання), в її межах продовжує функціонувати принцип кровноспоріднених зв'язків, але вже починають поширюватися суто соціальні механізми функціонування людських спільнот на противагу біологічним. Архантропи уміли використовувати вогонь, проте ще не вміли його штучно видобувати. Дослідження багатьох вчених (Ф. Камінського, К. Мережківського, В. Хвойки, П. Борисовського, С. Бібікова та ін.) показали, що первісні люди займалися збиральництвом різноманітних плодів та їстівних коренів, полювали на звірів (мамонтів, печерних ведмедів), використовували в якості знарядь для різання й скобління розщеплені крем'яні, ручні рубила (які мали довгасту й пласку форми і були загострені з країв та на кінці) тощо. Наявність такого знаряддя праці, як ручне рубило, підтверджує зародження людського мислення і початок переходу людини до *свідомої виробничої діяльності*. Проте люди

цієї доби ще не досягли рівня саморозвитку, а тільки адаптувалися до зовнішнього середовища. Саме тому будь-які зміни природних, геологічних, кліматичних умов обов'язково приводили до кризи вже сформованих (як правило, дуже примітивних) соціокультурних систем [1; 3; 29].

В період *середнього палеоліту* (або в мустьєрську епоху) триває заселення України первісною людністю. Нові кліматичні особливості (різка зміна клімату, значне похолодання, наступ льодовика) та потреба виживання в таких умовах зумовили активізацію адаптаційних механізмів первісних людей. Нові природні умови стимулювали "запуск" процесів *культурної адаптації*, яка дозволила первісним людям більш конструктивно боротися за своє існування. Надзвичайно важливим було освоєння вогню (на першому етапі люди використовували природні джерела вогню (блискавку, спонтанні пожежі, виверження вулканів тощо), а пізніше вони оволоділи вогнем, формуючи уміння не тільки його використовувати, але й видобувати, зберігати й відтворювати). Механізми культурної адаптації були репрезентовані також у формуванні умінь первісних людей виготовляти одяг зі шкір тварин, а також будувати більш-менш захищені житла.

Похолодання зумовило великі міграції людей, внаслідок чого була заселена практично вся південна частина Східної Європи. Заселення теренів України йшло з Кавказу й Балкан у північному напрямку, досягаючи басейну Десни. Первісні люди заселяють майже всі терени сучасної України, збільшується густота населення. Дослідження археологами печерних поселень, скельних жител-сховищ, а також знайдених вогнищ показують, що в таких житлах одночасно проживали 2–4 родини [1; 3; 29] (чисельність кожної коливалась від 5 до 7 осіб).

В цю добу на зміну архантропам приходять неандертальці, які значно розширили ареал свого проживання. Дослідники виявили понад 300 стоянок і поховань цієї людності в різних регіонах України (у гірських районах Закарпаття, Прикарпаття, в Криму, в Середньому Подністров'ї, на Волині тощо [25, с. 9]). Найдавніші стоянки та рештки неандертальців були знайдені в гроті Кіік-Коба в Криму, на теренах Закарпаття й Донецчини. Середньопалеолітична людність заселяла придатні до життя печери й гrotи, поселяючись також на берегах річок. Середньопалеолітичні спільноти, між якими виникали родинно-шлюбні та соціально-економічні відносини, утворювались із кількох (як правило, з двох – чотирьох) сімей. Це підтверджує *постання родового ладу*. У життєдіяльності середньопалеолітичних спільнот можна простежити наявність принципу *поділу праці*. Найхарактерніші поселення цієї доби – відкриті, печерні, короткочасні стійбища, окрім цього облаштовувались місця видобування кременю та відповідні майстерні. Велике значення для розвитку господарської сфери суспільства у цей час мало і збиральництво, і мисливство, хоча полювання на мамонта, зубра і дикого коня було провідним. Продовжувалося вдосконалення зброї, техніки обробки каменю та основних знарядь праці з кременю (гостроконечників, скребел, зубчастих скалок, крем'яних відщепів, які вироблялися у відповідності до місцевих умов). Основні знаряддя праці даної доби дозволяли первісним людям різати, стругати, скоблити, а також виконувати інші виробничі операції [1; 3; 29].

Померлих людей ховали у скорченому положенні, на одному боці, у спеціально підготовлених ямах. Специфіка цих поховань та наявність відповідних ритуалів свідчить про існування певних анімістичних уявлень і *проторелігійних вірувань*. У середньопалеолітичній

людності розвивається мова, з'являються першооснови абстрактного мислення й духовного світу, формується мистецтво [1; 3; 29] (використання червоної вохри, яка застосовувалась для розпису людського тіла, а також знайдені археологами кістки з різьбленим геометричним орнаментом, з контурами тварин і людей, з намальованими чорною фарбою лініями, свідчать про становлення образотворчого мистецтва).

У період *пізнього палеоліту* відбуваються помітні зрушення у сферах економічних та соціальних відносин, а також у мистецтві. Клімат у цю добу був холодний, сухий, що було пов'язано із зменшенням кількості лісів та розширенням тундро-степового простору. Завершується процес фізичного й когнітивного розвитку людини сучасного типу, а на основі кроманьйонців постає *європеїдна раса*, утверджуються колективистські тенденції, люди стають все більш схильними до осілості, вдосконалюється будівництво жител, утворюються нові форми суспільного співжиття людей [1; 3; 29]. Формуються роди, які об'єднуються в племенні спільноти, розвивається родоплемінний лад, основною формою об'єднання людей залишався *материнський рід* (жінка виступала у той час в ролі Берегині родинного вогнища, контролювала харчові запаси, родинні зв'язки велися по материнській лінії, важливу роль жінки в тодішньому соціумі підтверджують багаточисельні знахідки статуеток, що репрезентували собою узагальнений образ Матері – прародительки Роду). На теренах України відомо близько 800 стоянок людності цієї доби, які розташовувались, як правило, у долинах річок. Найбільш відомі з них – Кирилівська в Києві, Молодове у Середньому Подністров'ї, Мізин на Чернігівщині, Доброночівка на Черкащині, Гінці на Полтавщині та ін. Основними формами господарювання були збиральництво, рибальство, полювання на мамонтів, бізонів тощо. Формуються різні способи полювання, відбувається спеціалізація мисливських колективів (одним з основних було полювання на стадних звірів), які займалися переважно загінним полюванням на диких коней, бізонів, мамонтів, північних оленів; на Межирицькій, Мізинській, Гінцівській та Кирилівській стоянках давні люди займалися переважно полюванням на мамонтів, а на Амвросіївській – на бізонів. Окрім цього простежується перехідна тенденція до одомашнення окремих тварин [1; 3; 29].

Урізноманітнюються і вдосконалюються знаряддя праці, виготовляються кам'яні різці, вістря, списометальні пристрої, ножоподібні пластини, скребла, дротики, шила, голки; вдосконалюється техніка обробки кісток та рогів (з кісток і рогів тварин виробляються гарпуни, голки, наконечники списів, скребла для обробки шкіри тощо). Для будівництва зимових жител використовуються кістки і бивні мамонтів, шерстистих носорогів, дерев'яних брусків, оленьчих рогів, житла покриваються шкурами тварин. Усього використовується близько 100 типів різноманітних знарядь праці. Це вплинуло на підвищення рівня майстерності людей, а також на продуктивність мисливства [1; 3; 29].

Інтенсивна трудова діяльність пізньопалеолітичної людності сприяла розвитку їх практичного мислення, що дозволило накопичувати елементарні знання. На базі цих знань виникають перші релігійні вірування й культу, зароджується музичне та хореографічне мистецтво. Розвивається прикладне й образотворче мистецтво пізньопалеолітичної людності на теренах сучасної України, про це свідчать знайдені археологами малі скульптурні вироби, стилізовані жіночі фігурки з оригінальним геометричним візерунком, живописні сюжети на кістках мамонтів, штрихова графіка на бивнях мамонтів, браслети, вирізані з бивня мамонта, наскельний

живопис тощо. Формуються ранні форми релігійного світогляду (тотемізм, фетишизм анімізм, магія), які стають основою світобачення пізньопалеолітичної людності [1; 3; 29]. Утверджуються культові місця та об'єкти поклоніння, формується релігійна обрядовість, важливими елементами магічних обрядів і традиційних ритуалів стають не тільки орнаментування різних предметів, прикрашання одягу, розмальовування людських тіл, але й музично-танцювальні дії (це підтверджується знахідками кістяних флейт (Молодова V), а також жіночих статуеток, зображених у позі танцю (Гагаріно); відкриті у Мізині розписані червоною фарбою кістки мамонта у поєднанні з кістяними молоткоподібними виробами презентують давній "ансамбль" ударних музичних інструментів).

Мезоліт (який на теренах України датується кінцем IX–VI тис. до н. е.) вважається проміжною добою в історії людства, а також перехідним етапом між палеолітом та неолітом. Відомо, що в період раннього мезоліту панував *натуральний привласнювальний мисливсько-збиральницько-рибальський тип господарства*. На теренах України існує майже 1000 мезолітичних пам'яток, поселень і стійбищ (серед них Мурзак-Коба і Фатьма-Коба (Крим), Журавська стоянка (Чернігівщина), Гребениківська стоянка (Одещина), стоянка біля села Баламутівка (Буковина), Осокорівка в Надпоріжжі та ін. [3, с. 12]. В цю добу відбулось заселення усієї території сучасної України, на думку вчених, населення цієї території в мезоліті складало майже 20 тисяч осіб.

Мезолітична доба підтверджує наявність потужного впливу природно-кліматичного середовища на життя людства та його розвиток. Завершується останнє зледеніння (І. Рассоха підкреслює, що катастрофічно швидке танення "Скандинавського і Північноамериканського крижаних щитів мало наслідком світову кліматичну катастрофу, що залишилась в історичній пам'яті людства як міф про Світовий потоп [34]), клімат теплішає, наближуючись до сучасного, формуються русла річок, значно оновлюється рослинність, помітно міняється фауна. Зникнення мегафауни (тобто таких тварин, як мамонти, бізони, шаблезубі тигри, печерні ведмеді тощо) зумовлює поширення значної кількості копитних (турів, лосів, коней, оленів, віслюків тощо), а також більш дрібних тварин (зайців, білок, птахів тощо), це приводить до продовольчої кризи, тому великі мисливські спільноти змінюються невеликими групами, оскільки замість колективного полювання на великих звірів формується потреба у розробці техніки індивідуального й групового полювання на менших звірів. Л. Залізняк підкреслює, що основою мезолітичної економіки стало неспеціалізоване індивідуальне полювання на нестатних копитних за допомогою лука та стріли, що допомагало мезолітичній людності забезпечувати себе постійними запасами їжі [29, с. 82].

Мезолітичне населення (яке ставало все більш осілим) концентрувалось переважно на берегах річок, озер і морів, це не тільки сприяло розвитку осілості, але й більш активному освоєнню узбережжя морів і великих рік, вододілів і долин малих водоймищ. Люди селилися не тільки біля води, а й на болотах, будуючи житла на палях. Поширення рибальства сприяло інтенсивному використанню харчових ресурсів водоймищ. Було винайдено вудки, кістяні гарпуни й гачки, тенета і плетені сіті, створювався водний транспорт (плоти й човни, які видовбувались із стовбурів дерев). На Півночі України мезолітична людність оволоділа навіть підлідним рибальством. Загалом для мезолітичного суспільства була характерна *індивідуалізація способу життя*, що проявлялася у "частковому господарсько-побутовому усамо-

стійненні сім'ї" від первісної общини "завдяки поширенню ефективної індивідуальної мисливської зброї – луків та стріл". У цей час "поглибилася етнічна диференціація людства, переконливим свідченням чого стала поява численних археологічних культур на мезолітичній карті Європи. Лише на території України їх налічується близько десятка". Більшість сучасних дослідників вважає такі археологічні культури "слідами мешкання первісних етносів мезолітичної доби" [28]. Кардинальні зрушення у сфері виготовлення знарядь праці (зокрема, нового інструментарію для обробки дерева (долото, тесло, сокира), вкладишевих знарядь (ножі, списи, кинджали) з крем'яними пластинами), а також винайдення так званої "механічної зброї дистанційної дії" (тобто луків та стріл) вплинули на *підвищення рівня самоорганізації мисливського господарства*, що дало початок прирученню диких тварин (собаки, кози, свині (зокрема, кістки собаки було виявлено на місцях мезолітичних стоянок Шан-Коба в Криму та Мирному в Причорномор'ї, а в добу пізнього мезоліту в Криму вже почалося приручення свині)). Хоча мезолітична людність створила *диференційоване привласнювальне господарство*, та криза мисливського господарства не тільки стимулювала активний розвиток рибальства й збиральництва (яке пізніше зумовило розвиток рослинництва), але й уможливила *постання перших форм відтворювального господарства* [1; 3; 29].

Д. Телегін підкреслював, що "шляхи і послідовність одомашнення тварин у різних народів були різні. На Іранському нагір'ї та Передньому Сході ще в кінці X – на початку IX тис. до н. е. були приручені вівця і коза; бик і свиня стали свійськими тут значно пізніше – у VIII тис. до н. е. У межах півдня Східної Європи було навпаки: першими свійськими тваринами стали бик і свиня, їх приручення розпочалося ще наприкінці мезоліту" [7, с. 38; 37, с. 200-201]. Археологічні матеріали Керченського півострова підтверджують гіпотезу щодо domestикації бика наприкінці мезоліту (Л. Мацкевой, І. Рассоха). Отже, перші ознаки приручення великої рогатої худоби, свиней і собак на Півдні України виявляються в добу мезоліту. Таким чином, "серед головних і до нашого часу свійських тварин України корова, свиня і кінь точно були приручені на місці ... Щодо ж вівці та кози цього також не можна виключати" [35, с. 90-92]. І. Рассоха зазначає, що "є всі підстави розширити єдиний взаємопов'язаний регіон формування відтворюючої економіки від Ірану до Балканського півострова і півдня України включно" [35, с. 93]. Трансформація господарської діяльності мезолітичної людності вплинула на зміни у соціальному житті: індивідуалізація виробництва й споживання помітно підвищила роль парної сім'ї (хоча домінуючим господарсько-економічним осередком суспільства залишалась ранньородова община (громада)). На побутовому рівні існував статеві-віковий розподіл функцій. Основою суспільного ладу був *материнський рід*.

М. Бутинов, Л. Залізняк, В. Козюк та інші вчені довели, що саме у мезоліті, внаслідок інтенсифікації міжобщинних зв'язків, *було започатковано формування перших етнічних спільнот* – племен (або протоетносів). Спочатку відбувалась етнічна специфікація населення степів та людності гірського Криму, трохи пізніше етнічна специфіка почала утверджуватися і на теренах українського Полісся. Тобто ці процеси розгортались у тих регіонах, де став помітним перехід до інноваційних форм господарювання. Ці племена складались з кількох родів (це були об'єднання кровних родичів по материнській лінії), а родову общину утворювала група сімей, в середовищі яких починає поширюватися *екзогамія* (заборона шлюбних відносин у межах власного

роду або общини). Очолювала таке плем'я рада старійшин, а найважливіші життєві питання вирішувались на зборах членів племені [1; 3; 29].

Мезолітична людність вдосконалює технології обробки каменю. У ті часи виготовлялись дві основні групи знарядь праці: і *мікроліти* (зокрема, дрібні насадки для стріл, списів, гарпунів), і *макроліти* (великі знаряддя з каменю, зокрема, кам'яні сокири, тесла тощо). В мезолітичну добу використовувались крем'яні ножі, різці, скребки, які були більш досконалішими, ніж ті, що використовувались у палеоліті [1; 3; 29].

В мезолітичну епоху з'являються оригінальні наскельні зображення. На теренах України подібні зображення тварин і сцен полювання зафіксовані у гротах Криму, а також на плитах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя. Розкопки Кам'яної Могили здійснювали відомі археологи В. Даніленко, Д. Телегін та ін. Їхні дослідження дають можливість стверджувати, що Кам'яна Могила – це важливий *сакральний центр* доби мезоліту. М. Тимошик, розглядаючи українське книгописання дохристиянської доби, підкреслював важливість аналізу *пиктографічних текстів* на кам'яних плитах, які представлені у великих печерах та гротах Кам'яної Могили. Подібних печер і гротів нараховується понад 60, у них знайдено близько 150 текстів. Період написання цих пиктографічних (малюнкових) текстів припадає на VII–III тис. до н. е. Ціла група вчених (серед яких А. Кіфішин, М. Тимошик та ін.) вважають Кам'яну Могилу *унікальним святилищем-архівом*, що тісно пов'язаний з розвитком людської цивілізації. У цей час активно розвиваються релігійні уявлення, люди поклоняються Сонцю та іншим небесним світилам. Для мезолітичних поховань характерним був обряд трупопокладення або у випростаному положенні на спині, або у скорченому положенні на боці, тіло померлого посипали вохрою, разом з ним розташовували зброю і знаряддя праці [1; 3; 29].

На теренах України у мезолітичну добу існували *ранньомезолітичні* (VIII–VII тис. до н. е.) та *пізньомезолітичні* (VII–VI тис. до н. е.) археологічні культури. Мезолітичні культури України, на думку археологів, належали до двох культурних провінцій: *Балтійської* (Кудлаївська, Пісочнорівська, Яніславська археологічні культури, частково – Зимівниківська культура лісостепового Лівобережжя) та *Надчорноморської* (Кукрецька, Донецька, Гребениківська, Шпанська та Мурзакобинська археологічні культури). Наймасштабнішою з них є *Кукрецька археологічна культура* (VIII–V тис. років до н. е.), ареал поширення якої сягає Київського Полісся на Півночі, Гірського Криму на Півдні, Дунаю на Заході та Приазов'я на Сході. Найвідоміші археологічні пам'ятки (стоянки): Кукрек, Вишенне I, Іванівка, Могила, Абузова Балка, Ігринь VIII, Балін-Кош, Велика Андрусівка, Добрянка, Лазарівка, Попів Мис, Прибір VIIa та ін. Господарство кукрецької людності базувалося на використанні як степових, так і лісостепових ландшафтів (полювання на лісостепових тварин (тури, кабани, олені), збиральництво, рибальство). Археологи знайшли серед кам'яних знарядь праці кукрецької людності олівецеподібні нуклеуси (кам'яні заготовки), відтиски мікропластини, круглі скребачки тощо [37]. Аналізуючи Кукрецьку мезолітичну культуру, І. Рассоха зазначив, що "вже 10 тисяч років тому тодішнє населення Півдня України почало займатися прирученням великої рогатої худоби і свиней (і, звичайно, собак)", тобто "процес неолітичної революції розпочався на території Півдня України водночас і незалежно від території Близького Сходу" [35, с. 94]. Саме на основі Кукрецької культури склалися *неолітичні археологічні культури*: Олексіївська, Сурська та частково Буго-дністровська [24; 30], що

підтверджує відому закономірність: у багатьох європейських країнах (до яких належить і Україна) *окремі цивілізаційні процеси* (зокрема, процес неолітизації, який поширювався, зокрема, і з Балкано-Дунайського регіону) *почали розгортатись за кілька тисячоліть до моменту становлення Європейської цивілізації*. І. Рассоха підкреслює, що "треба відмовитися від точки зору, нібито культурні і демографічні впливи у добу неоліту йшли виключно з Близького Сходу до Європи. Не менш важливими були і зворотні культурні впливи та міграції, зокрема, з території України на Близький Схід" [35, с. 93-94]. Він виклав гіпотезу походження всіх неостратичних народів з Півдня України, тобто, на його думку, носіями неостратичної прахови були саме носії Кукрецької культури [34, с. 147-182, 336-357].

Отже, у мезолітичну добу почалося одомашнення (доместикація) тварин, з'явилися перші ознаки культивування злакових рослин, "з'явилися перші навички у виготовленні глиняного посуду", через кризу мисливського господарства "постала необхідність пошуку та впровадження відтворювальних форм господарства – скотарства й землеробства" [20, с. 273]. В мезолітичну добу почалася криза існуючих форм життєдіяльності, коли людство опинилося у точці *біфуркації*. Саме тому наступним важливим *цивілізаційним зрушенням* було "винайдення та впровадження відтворювальних форм господарства – землеробства та скотарства, а також ремесла"; процес "окультурення" природи надзвичайно активізувався, "в орбіту людської діяльності залучаються нові елементи – земля та худоба" [4, с. 9-10]. Формується відповідна система знарядь праці. Нові види людської діяльності стають підґрунтям для формування нових відносин між людьми та нових людських спільнот. Панування відтворювальних форм господарства створює умови для поєднання *колективізму* в одних сферах людського життя та *індивідуалізму* – в інших. Утвердження відтворювального господарства зумовлює динамічний і неупинний розвиток людства, людські спільноти набувають надзвичайної різноманітності [1; 3; 29].

Етап неолітизації України. Сучасні дослідники окреслюють *провідні характеристики неолітичної революції*: 1) відбувся *перехід від привласнювальних форм господарства* (збиральництво й полювання) до *відтворювальних* (землеробство і скотарство (у цей період скотарство не було кочовим і мало осілий характер)), який тривав упродовж багатьох століть і мав свої особливості у кожному регіоні; 2) було винайдено *нові способи виготовлення знарядь праці* шляхом шліфування, пиляння, свердління, які досить швидко поширилися, доповнюючи традиційні способи обробки каменю (з'явилися такі знаряддя праці, як серпи, мотики, зернотертки тощо); 3) виникли *нові види виробництва* (прядіння, плетіння, ткацтво та ін.), почала вироблятися штучна продукція, *керамічний посуд* (завдяки керамічним виробам люди могли готувати й споживати варену їжу, зберігати воду тривалий час тощо); 4) люди *перейшли від кочового до осілого способу життя* (з'явилися постійні житла та поховання, розташовані недалеко від осель); 5) були *приручені свійські тварини* (бики, свині, кози, вівці), формування стад свійських тварин уможливило використання їхньої тяглової сили (у працях В. Кульбаки й В. Качура, О. Журавльова і Н. Котової переконливо доводиться факт приручення коня неолітичним населенням степових районів Південної України); 6) відбувся *демографічний вибух, збільшився середній вік тривалості життя людини* (який в середньому досягав 30-32 років), оскільки землеробство й скотарство були більш продуктивними, ніж мисливство й збиральництво; 7) позитивні демографічні зміни

вплинули на суттєве збільшення як кількості, так і розмірів поселень; 8) відбулися важливі *зміни в духовному світі людини*, трансформувалася її світогляд.

Сучасні вчені вважають неолітичну революцію "*початковою точкою*" *світового цивілізаційного процесу*. І українські (Н. Брудо, К. Бунятян, М. Відейко, І. Винокур, Л. Залізник, В. Отрошенко, Д. Телегін, М. Чмихов та ін. [23; 25]), і зарубіжні (В. Башилов, Д. Бродянский, А. Виборнов, П. Долуханов, К. Каландадзе, Г. Матюшин, Дж. Мелларт, Н. Мерперт, І. Наумов, З. Самашев, Ю. Цетлін, В. Цибрій, Г.В. Чайлд, В. Шнірельман, О. Юдін та ін.) вчені довели, що неолітична революція стала поворотною в історії людства, першим помітним у масштабах світової історії кроком до *перетворення первісної людини на цивілізовану* (звичайно, це відбувалось нерівномірно, спочатку з'явилися лише окремі "острівці", де склалися умови для переходу до цивілізації, пізніше ці трансформації стали більш стабільними й прогресивними), отже, саме в цю добу були запущені процеси, які привели до майже повної заміни *примітивних відносин на цивілізовані* [32, с. 165-168], помітно прискорився розвиток різних сфер людського суспільства. Отже, в добу неоліту та енеоліту *терени України були східним кордоном* поширення потужних вогнищ землеробства та скотарства, центри яких розташовувались у Південно-Західній та Центральній Європі. Оскільки *цивілізаційний розвиток* населення окремих регіонів *відбувався нерівномірно*, то деякі періоди різних епох іноді могли існувати одночасно, зокрема, на півночі України в IV і III тис. до н.е. продовжувався *неоліт*, а на півдні України у цей самий час почався *енеоліт*. Пізніше певним чином співпадають у часі скіфосарматський період і період поширення античної цивілізації у Північному Причорномор'ї.

Таким чином, *неоліт* (новий кам'яний вік) на теренах України (VI–IV тис. до н. е.) формувалася переважно під впливом досягнень осередків неолітичної революції Близького Сходу. У неолітичну епоху на території України взаємодіяли *три етнокультурні метаспільноти*: носії Трипільської культури, скотарсько-землеробські племена, які рухались з теренів Північно-Західної Європи (Культура кулястих амфор) і багаточисельні скотарські степові племена (представники Середньостоговської та Ямної культур). Перші відтворювальні форми господарювання – тваринництво і землеробство (в рамках якого почали вирощувати перші культурні рослини (пшеницю, ячмінь, горох)) – поширюються на південно-західних теренах України. Для неоліту характерні: "осілий спосіб життя з матріархальним ладом; початки хліборобства і скотарства; у виробництві – гончарство, ткацтво, крем'яне шліфоване знаряддя, під кінець доби – перші металеві (мідні) речі. У галузі культури – вияви мистецтва в розписному орнаменті кераміки та деяких наскельних зображеннях (Кам'яна Могила), у скульптурі (фігурки з глини), віра в загробне життя й усталений похоронний обряд" [20, с. 297].

Археологи знайшли на теренах України кераміку неолітичних часів з відбитками зерен пшениці, ячменю, проса. Ранній керамічний посуд неолітичної доби був доволі грубим, із загостреним або округленим дном, такі глиняні вироби можна було ставити між каменів або ж встромляти в землю біля вогнища. Після появи постійних жител (де була підлога, стіл та інші "меблі") з'явився і посуд із плоским дном. Відомо, що у той час посуд ліпили, випалюючи його у вогні й не використовуючи гончарне коло. Кожна племінна спільнота виготовляла гончарні вироби, які мали своєрідну форму й орнамент, а також використовувала оригінальні технології. Орнаментальна різноманітність неолітичної ке-

раміки свідчила про бурхливий розвиток прикладного мистецтва. В цю добу починають формуватись складні релігійні культи, люди поклоняються Небесній матері, Небесному батьку, Сонцю, Місяцю тощо. Вдосконалюються святилища, формується культ Сонця, виникає тенденція поклоніння антропоморфним божествам.

Утверджується *плем'я* як провідна форма тодішньої суспільної організації (серед неолітичних племен, як правило, панувала соціальна рівність), у межах деяких *родів* поступово складається *спеціалізація праці*. У часи неоліту (як переломної епохи в історії людства) густота розселення зростає (на думку сучасних вчених, у палеоліті на Землі проживало близько 3 млн осіб, у мезоліті – близько 5 млн, а в неоліті – більше 80 млн осіб). Групи споріднених племен утворюють найпростіші *протоетнічні спільноти* (про деякі етнічні відмінності між різними групами населення того часу свідчать залишки археологічних культур). В епоху неоліту на території України складається більше десяти етнокультурних спільнот. *Безперервна трансформація культурних традицій* від палеоліту, через мезоліт, до неолітичної доби простежена в Середньому Придністров'ї, Нижньому Побужжі та в Криму [25, с. 15]. В. Даниленко припускає, що населення України входило складовою частиною до *палеоевропейської області*, яка межувала на південному сході з *протоіндоевропейським* етнічним масивом [21, с. 27]. Відносно теплі природно-кліматичні (атлантичні) умови сприяють стабілізації *ландшафтного поділу теренів* України на поліську, лісостепову та степову зони. З середини VI тис. до н. е. починає утворюватися гумусний покрив землі – сучасні *українські чорноземи* [25, с. 17].

На українських теренах було виявлено більше десяти неолітичних культур. Сучасні науковці виокремили в межах України *дві культурно-господарські зони*: *землеробсько-скотарську* (на Південному Заході – Західна Волинь, Подністров'я, Закарпаття, лісостепове Правобережжя) та *мисливсько-риболовецьку* (на Півночі й Північному Сході – Полісся та лісостепове Лівобережжя). У пізньому неоліті (III тис. до н. е.) "Полісся заселяли рибальсько-мисливські племена, Середнє Подніпров'я і Донеччину – мисливсько-землеробські, Нижнє Подніпров'я, Приазов'я і Крим – скотарсько-мисливські, Побужжя і Прикарпаття – землеробсько-скотарські племена" [20, с. 297]. Такий стан неолітичних культур свідчить про нерівномірність господарсько-економічного розвитку людності цієї доби. Оскільки поява відтворювального господарства спричинила зміни в усіх сферах людського життя та створила *передумови для виникнення перших цивілізацій*, то поява значного додаткового продукту зумовила новий розподіл праці, виділення управлінсько-організаційного апарату, ремісництва, а також відокремлення розумової праці від фізичної. Уособленням цих зрушень стало *місто* – центр концентрації та перерозподілу суспільного продукту, локалізації апарату управління, осередок соціально-економічного й культурно-ідеологічного життя людей певної території. На арену історії людина виходить вже не лише як *індивід*, але й як *суб'єкт*. Історія поступово починає набувати *персоніфікованого вигляду*: державні діячі, жерці, митці, будівничі, вчені тощо. У цей час започатковує свій розвиток писемна історія людства.

Таким чином, у період неоліту зародилася *землеробська основа Європейської цивілізації*, при цьому землеробство невдовзі стало основною формою господарювання на теренах Європи, а Україна стала відомою в якості "Європейської житниці".

Етап трипільської протоцивілізації. В добу енеоліту (кінець V – початок III тис. до н. е.) на теренах України

склалися "оптимально сприятливі умови для життя людей поміж Дунаєм і Доном" [25, с. 19]. У цей час спостерігається потужний колонізаційний потік із Балкано-Дунайського регіону, який досяг Середнього Подніпров'я. В цю добу утвердилось домінування відтворювальних форм господарства над привласнювальними, мотикова обробка землі поступилась місцем більш продуктивному землеробству, що передбачало використання рала й тяглової сили тварин. Активізується міжплемінний обмін різноманітними продуктами, що прискорює майнову диференціацію в межах родів і племен. Розширення різноманітних контактів між племенами (*мирних*, метою яких був обмін, і *конфліктних*, метою яких був грабунки) сприяло утворенню *перших племінних союзів*. Це суттєво впливало на формування більш-менш сталих міжплемінних *спільнот*. Про стрімкий соціокультурний та економічний розвиток ранньоземлеробського населення на теренах України свідчить Трипільська культура (IV–III тис. до н. е.), носії якої тісно пов'язані з південно-європейськими народами, з Балкано-Нижньодунайським регіоном, а також з культурами Близького Сходу [27; 30]. Хронологічно Трипільська культура співпадає із заключним етапом існування індоєвропейської мовної спільноти, проте займає іншу територію і залишена етнічно іншим народом. Найвірогідніше, це були середземноморці, які, розселившись на нових землях, асимілювали місцеве мисливське населення [25, с. 4]. Економічною основою Трипільської культури "було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців мало перелогову форму. В міру виснаження землі вони переселялися далі на схід і поступово освоїли всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра" [29, с. 90]. Прямокутні глинобитні житла трипільців "з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою" виявляють свою належність до "балканської домобудівної традиції. Численні глиняні статуетки жінок з поселень трипільців, як і їхній посуд" (досконалий, оздоблений вишуканим лінійним і спіральним орнаментом червоного, коричневого та чорного кольорів на жовтому тлі) "вказують на балканські корені культури. Про це свідчить також їх східноземноморський антропологічний тип" [29, с. 91].

Л. Залізняк підкреслює, що "трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації". Адже "величезні поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які налічують до трьох тисяч жител" (з населенням більше 10 тис. осіб) "і займають площу 200–400 га, по праву вважаються протомістами" [29, с. 91]. Складні знаково-символічні системи трипільських орнаментів, а також глиняні конічні фішки й кульки для лічби "свідчать, що трипільці стояли на порозі винайдення письма. Отже, *протоміста* та *протописемність* дають підстави вважати Трипілья *протоцивілізацією*, що зароджувалась паралельно з найдавнішими містами-державами Близького Сходу" [6; 29, с. 91]. Поселення Майданецьке, Тальянки і Доброводи (як *протоміста*, що виконували економічні, політичні й культурно-релігійні функції) були включені не тільки до складу заповідника "Трипільська культура", але й у *список найбільших міст в історії людства*. Пізніше до переліку *найдавніших міст Європи* увійшли також міста Київ, Зимно, Чернігів, Переяслав-Руський та інші.

Сучасні археологи довели, що за часів *енеоліту* остаточно визначається *залежність етнокультурного розвитку від географічного розташування*. Полісся заселили племена мисливців і рибалок, Лісостеп – хлібороби, а Степ – скотарі. Розвиток землеробських традицій в Україні тісно пов'язаний із господарською діяльністю людності

Трипільської культури. Так, у лісостепових районах сучасної України (зокрема, на теренах Середнього Подніпров'я) ще з часів Трипільської культури ніколи *не переривалися традиції розвинутого хліборобства*. Трипільське домобудівництво і протоміста вражають наших сучасників своєю масштабністю, а кераміка та дрібна пластика – художньо-естетичною досконалістю [25, с. 49]. Проте екстенсивний характер трипільського землеробства виснажував землю, нищив ліси і змушував населення переселятися на ще незаймані землі, яких ставало все менше і менше. Розпорошення носіїв Трипільської культури на виснаженій землі стало однією з об'єктивних причин її загибелі [31]. Наприкінці свого тривалого розвитку Трипільська культура розпалась на п'ять окремих культур (Софіївську, Городсько-касперівську, Західноволинську, Вихватинську, Усатівську), які загадково зникають, не полишаючи по собі переконливих ліній розвитку [25, с. 5]. Останнім часом переважає погляд на Трипільську культуру як на неіндоєвропейську взагалі (див. праці М. Гімбутас). Утім, припускається можливість індоєвропейізації для найпізніших локальних груп трипільського населення та входження їх до праслов'янського субстрату [25, с. 25]. Отже, одним з найважливіших досягнень *цивілізаційного поступу* людності, що мешкала на теренах України в добу енеоліту, стала Трипільська протоцивілізація, яка досягла досить високого рівня цивілізаційного розвитку, але, на жаль, вона так і не стала повноцінною ранньою цивілізацією.

Етап індоєвропейських міграцій та виокремлення праслов'янської спільноти. Доба розквіту енеолітичних культур в IV тис. до н. е. співпадає на території України із взаємодією *трьох великих етнічних масивів* – прафінно-угорського, пізньоіндоєвропейського та трипільсько-кукутенського. Взаємини трипільського та середньостогівського (із яким археологи пов'язують індоєвропейців) етнокультурних масивів репрезентували протистояння двох світів – миролюбного (фемінінного) *світу землеробів* і войовничого (маскулінного) *світу скотарів*.

Відомо, що існують "анатолійська", "навколочорноморська" та "курганна" гіпотези походження індоєвропейців. Остання гіпотеза є найбільш поширеною серед археологів, істориків та мовознавців, згідно з нею, сучасні дослідники вважають, що *прабатьківщиною індоєвропейців* була територія Північного Причорномор'я у межах річки Волги й Дніпра, де це напівкочове населення мешкало у V – IV тис. до н. е. Етнокультурними ознаками *індоєвропейців* виступали антропоморфні ідоли, фалічні менгіри, шнур в оздобленні кераміки, курган, вохра у поховальних ритуалах, клейноди (булави, скіпетри, сокири), а пізніше й віз на колесах. "Курганний обряд поховання, вохра, шнуровий орнамент насичують культурні утворення пізнього Трипілля, позначаючи процес *індоєвропейізації* населення Правобережної України" [25, с. 32]. На початку III тис. до н. е. завершується процес розпаду, нівеляції й остаточного зникнення Трипільської культури. Л. Залізняк підкреслює, що *світ землеробів* Центрально-Східної Європи переживає кризу й занепад, а *світ скотарів* консолідується у могутню Ямну культурно-історичну спільноту. Ці події свідчать про завершення доби *енеоліту* та перехід до *раннього бронзового віку*, коли активізуються *міграції індоєвропейців*. У цих умовах відбувалась *мовна асиміляція* доіндоєвропейського населення. Терени України, на думку Л. Залізняка, були колискою, де ще за доби мезоліту почав формуватися *індоєвропейський* етнокультурний комплекс і звідки його носії почали освоювати неозорі простори Європи й Азії [26, с. 27]. Зародився цей *грандіозний рух індоєвропейських скотарів* у IV тис. до н. е. на півдні України, де археологічно фіксуються найдавніші індоєвропейські спільноти (Середній

Стіг, Новоданилове, Нижня Михайлівка тощо). Їхні безпосередні пращури (маріупольська єдність, дніпро-донецький неоліт) виростили з пізньомезолітичних культур України – (Яніславицька, Донецька, Кукрецька). Отже, пізній мезоліт України – це генетичне підґрунтя *праіндоєвропейців* [26, с. 28].

Відомі вчені В. Іванов і Т. Гамкрелідзе, проаналізувавши спільну індоєвропейську пралексику, реконструювали "пізньоіндоєвропейську правому на етапі, що передував її розпаду в IV тис. до н. е. на окремі мовні групи" [27; 29, с. 101]. "Економіка праіндоєвропейців на час розпаду спільноти мала виразний *скотарсько-землеробський характер* з переважанням скотарства м'ясо-молочного напрямку. Серед домашніх тварин фігурували кінь, бик, корова, вівця, коза, свиня, собака". Праіндоєвропейська людність знала різні способи обробки продуктів тваринництва (вовни, шкіри, молока). В той час домінували культу коня й бика. "Відбувся перехід від мотичного до ранньої форми орного землеробства" з використанням рала чи сохи [29, с. 101]. Праіндоєвропейці вирощували пшеницю, ячмінь, льон, займалися садівництвом і бджільництвом, "виготовляли різноманітний глиняний посуд", "були знайомі з примітивною металургією міді, срібла, золота. Особливу роль відігравав колісний транспорт" з використанням коней та биків [29, с. 101]. Помітні зрушення у виробничій діяльності та велика роль скотарства зумовили кардинальні зміни й у сфері суспільного устрою, для якого характерним був *перехід від матриархату до патриархату* (оскільки виконувати фізично важкі види діяльності могли переважно чоловіки, основні ролі в сім'ях починають виконувати батьки, а родинні зв'язки ведуться вже по батьківській лінії). В соціумі виокремлюються "три прошарки: жерці, військова аристократія та рядові общинники – пастухи, землероби, воїни. Мілітарний дух відбився у будівництві *перших укріплених поселень* – фортець. Своєрідність духовного світу полягала у сакралізації війни, верховного бога-воїна та пастуха" [29, с. 101-102], всі ці особливості символічно відобразились у міфології індоєвропейців. Отже, Велике розселення *індоєвропейських племен* переважно відбувалося упродовж IV – III тис. до н. е. Інтенсивне розселення "ямного" населення репрезентує останню фазу розвитку пізньоіндоєвропейської спільноти – початок її розгалуження на окремі мовні групи й діалекти [25, с. 30-31]. Вже після епохи Великого розселення індоєвропейських племен почала поступово складатися етнічна карта Європи.

У добу бронзи (III–II тис. до н. е.) на історичну арену виходять *індоарії*. Північна і Західна Україна були заселені племенами *прагермано-балто-слов'янської мовної спільноти*, які полишили після себе археологічні культури шнурової кераміки. На заключному етапі бронзової доби відбувається виділення окремого *праслов'янського етнічного масиву*. У межах України він займав поліський і лісостеповий регіони між Дніпром і Карпатами. У цей час розподіл праці між землеробськими та скотарськими племенами суттєво поглиблюється. Скотарі освоюють степові простори, а землероби поселяються переважно уздовж річок у лісостеповій зоні України. Для захисту від ворогів це населення буде *укріпленими місцями* – городища. Утвердження орного землеробства помітно підвищує продуктивність праці, зумовлюючи поширення майнової нерівності, *зароджуються елементи ранньокласового суспільства*. На теренах України продовжується розвиток металургії. Найбільш типове населення бронзової епохи репрезентували племена Ранньоямної, Пізньоямної, Катакомбної та Зрубної археологічних культур. Сучасні археологи ототожнюють

племена Зрубної культури на останньому етапі їхнього розвитку з історичними *кіммерійцями* [29, с. 148].

Терени України в цей час поділялись на *три економіко-географічні зони*. Степи населяли іраномовні племена кіммерійців, скіфів, пізніше – сарматів (тобто скотарів-кочовиків). У передскіфський час в лісостеповій зоні мешкали хліборобські племена Чорноліської культури, які, на думку багатьох сучасних дослідників, репрезентували *протослов'янську мовну спільність*, а в скіфську епоху – племена, названі Геродотом "скіфами-орачами", яких багато сучасних вчених вважають *протослов'янами*. Племена неврів і меланхленів, що проживали на Поліссі, належали до балтської етнокультурної сім'ї [25, с. 4-5].

Праслов'яни формувались як одне з окремих відгалужень індоєвропейської спільноти в II тис. до н. е. Вони мешкали на теренах нинішніх держав та регіонів: Південної Білорусії, Східної Польщі, Придністров'я, Прикарпаття та Північної України. Попри доволі великий ареал розселення, праслов'яни мали багато спорідненого як у суспільному устрої, так і в побуті, звичаях та видах діяльності. Вони сіяли пшеницю двох сортів, ячмінь тощо. У них функціонував розвинутий землеробський культ. Велике значення в життєдіяльності праслов'ян мало тваринництво (в першу чергу, розведення свиней, коней та рогатої худоби) [3, с. 22 – 23]. Відомо, що праслов'янські мовні ознаки існували вже в II тис. до н. е. Із середини I тис. до н. е. старослов'янська мова виокремилася з індоєвропейської мовної спільноти, почався її самостійний розвиток (пізніше з неї виокремились різні мови східних, західних та південних слов'ян). На розвиток праслов'янської мови досить сильно вплинули іранські мови та готська мова [3, с. 22-23].

Наприкінці II тис. до н. е. і на початку I тис. до н. е. розпочалась нова доба в історії України, яка пов'язана з винайденням заліза, що зумовило посилення влади керівників племен та активізувало перехід людності українських земель до ранньокласового суспільства. *Залізна доба* тривала від початку поширення залізних виробів аж до 375 р. (коли гунни розгромили готський союз у Північному Причорномор'ї). У степових районах України залізна доба, як правило, асоціюється зі скіфами, хоча окремі вироби із заліза були знайдені ще у похованнях Сабатинівської археологічної культури (XIII–XII ст. до н. е.).

Етап греко-римського цивілізаційного впливу та утвердження ранньокласового суспільства на українських теренах. Відомо, що термін "Античність" означає греко-римську стародавність, включаючи також і цивілізаційні здобутки Давньої Греції та Давнього Риму. Ранньоантичний період розпочався у VIII ст. до н. е., пізня античність ознаменувалася розпадом Західної Римської імперії. Відомо, що давні народи, які були сусідами ранніх цивілізацій, неминуче втягуються в орбіту їхнього впливу. На теренах України, зокрема, на узбережжях Чорного й Азовського морів, більше тисячі років (від VII ст. до н. е. до розорення гунами) функціонували грецькі колонії (після навали гунів життя продовжувалося в Херсонесі та Пантікапеї, котрі увійшли до складу Візантійської імперії). Вони здійснили суттєвий вплив на навколишнє місцеве населення (найвіддаленішою на схід колонією був Танаїс у долині Дону). Відомо, що рабовласницькі республіки – поліси – формувалися на засадах демократії, але пізніше вони перетворились на олігархії. Між греками й місцевим населенням були налагоджені культурні та торговельно-господарські зв'язки. Річками Південної України грецькі товари (кераміка, зброя, метал, прикраси, олія, вино) розходилися вглиб суходолу.

Із Північного Причорномор'я грецькі купці вивозили рабів, збіжжя, шкіри, хутра, рибу тощо.

В період "осьового часу" (термін К. Ясперса), коли між 800 і 200 рр. до н. е. стався кардинальний поворот у цивілізаційному розвитку Європи (коли почала стрімко розвиватись людська самосвідомість, були закладені фундаментальні основи філософських та релігійних вчень, почало зростати соціальне й майнове розшарування, з'явилась індивідуальна власність на засоби виробництва (в тому числі й на землю), влада відокремилася від власності, коли відбувались принципові зміни в господарсько-економічній, техніко-технологічній, соціокультурній, політико-правовій сферах) на розвиток людності українських земель почали суттєво впливати *античні держави* – Стародавня Греція та Рим.

У I тис. до н. е. розпочинається *писемний період історії України*, а безіменні до того давні людності вперше "залишають" у стародавніх текстах свої власні назви (кіммерійці, скіфи, будини, алазони, гелони, меланхлени, неври, сармати). Відомо, що кіммерійці були згадані в "Одісеї" Гомера та у працях "батька історії" Геродота (який присвятив докладному опису Скіфії IV книгу своєї дев'ятитомної "Історії"). Відомості про перші державні утворення на теренах України можна знайти у творах багатьох античних авторів: Гомера, Гекатея, Гесіода, Есхіла, Піндара та інших. Цікава інформація міститься також у працях арабських істориків та мандрівників. Проте найбільш докладні відомості подає Геродот, який особисто відвідав Північне Причорномор'я.

Історія Північного Причорномор'я свідчить, що ще у IX–VIII ст. до н. е. на цих теренах вже були відомі залізні знаряддя праці та зброя, процес освоєння технології виготовлення заліза привів до *Другого великого розподілу праці*, коли ремесло відокремилось від землеробства, на півдні Східної Європи це збіглося з відділенням скотарства від землеробства. З'явилась кочова форма скотарства. В таких умовах відбувалося завершення процесу розкладу первісного ладу, розпочався *перехід до ранньокласового суспільства*. Освоєння технологій виготовлення заліза на початку I тис. до н. е. зумовило величезні трансформації продуктивних сил. Високий рівень продуктивності праці поєднувався з експлуатацією людини людиною, яка стала надзвичайно вигідною (у зв'язку з цим полонених почали масово перетворювати на рабів, які стали джерелом матеріального багатства). Чітко окреслилась соціальна диференціація суспільства. Політична влада воєначальників і племінних вождів посилювалась їхньою економічною могутністю. Ремесло остаточно відокремилось від землеробства. Племена, що займалися скотарством, перейшли до кочового способу життя (у кочовиків інтенсивніше формувалась майнова й соціальна нерівність, для них була характерною більш тісна групова консолідація; висока згуртованість була зумовлена характером їхнього господарювання; висока мобільність, наявність гарних засобів пересування надавали їм військової переваги та мотивували до завоювальницьких походів). Це уможливлювало більш ефективне використання ресурсів степу.

Найперші політичні об'єднання на українських теренах виникають у степах Північного Причорномор'я саме в залізну добу. Це були так звані кочові імперії, тобто ранньокласові та ранньодержавні об'єднання з домінуючою данницькою формою експлуатації кочовиками підкореного землеробського населення. Їх розвиток відбувався з використанням різноманітних механізмів монополізації системи влади представниками родоплемінної верхівки, що давало їм величезні можливості управління, розподілу й перерозподілу суспільних ресурсів і здобутків. Завдяки виконанню таких функцій

вони отримували найбільше воєнної здобичі та левову частку данини з підвладного населення.

Відомо, що племінні спільноти Північного Причорномор'я перейшли до формування *ранньокласового суспільства* дещо пізніше, ніж народи Стародавнього Сходу (які мали доволі високі досягнення й здобутки як у сфері правового розвитку, так і у сфері державного будівництва). У сфері суспільних відносин племінних спільнот Північного Причорномор'я поєднувались перші паростки феодальних відносин (з доволі помітними рудиментами родоплемінних взаємин) із примітивними формами патріархального рабовласництва.

Іраномовні киммерійці, які мешкали в степах від Дону до Дунаю, були сусідами праслов'ян у X–VII ст. до н. е. Киммерійці були об'єднані в союзи племен на чолі з царями-вождями. Військо киммерійців формувалось із добре озброєних загонів вершників. Киммерійські племена займалися скотарством (головну роль в якому відігравало конярство), у них доволі активно розвивалося мистецтво, яке мало прикладний характер, зокрема, на кам'яних виробах вони висікали зображення різномірної військової амуніції, на надмогильних стелах зображували бойовий пояс із різноманітною зброєю на ньому. Прикладне мистецтво киммерійців відоме також за оздобленням кінської упряжі, з використанням геометричних орнаментів, у яких кола, спіралі та квадрати komponувались у хрестоподібні композиції [29, с. 149]. Киммерійці контактували з чорноліською землеробською людністю лісостепового Подніпров'я та межиріччя Дністра й Дніпра IX–VII ст. до н. е. Це осіле миролюбне населення займалося землеробством у його розвиненій, орній формі, осіле скотарство мало у них допоміжний характер. Вони розводили корів, свиней, овець, коней. Для захисту від войовничих киммерійців вони оточували свої селища ровами та валами. Чорноліська людність запозичила у киммерійців окремі види озброєння та військового обладунку (довгі мечі, кінська упряж тощо) [29, с. 149-150].

Просування на терени України скіфів у VIII ст. до н. е. привело до поступової асиміляції киммерійців та утворення великого, але слабко централізованого напівдержавного утворення *Велика Скіфія*, пам'ять про яке зберегли праукраїнці, зафіксувавши це в тексті "Повісті минулих літ". Більше ніж на півтисячоліття основна роль на півдні Східної Європи переходить до сарматських племен (роксоланів, язигів, аланів), які на рубежі III–II ст. до н. е. спустошили Скіфію. Західний кордон контрольованої сарматами території у I ст. пройшов по берегах Дніпра, а у II ст. сягнув Вісли. Українські землі з того часу входили до так званої "Європейської Сарматії". Навала готів (середина III ст.) і гунів (кінець IV ст.) нівелювала вплив сарматських спільнот у Північному Причорномор'ї.

На зламі старої та нової ери у межах поліської й лісостепової зон України бере свій початок історія слов'ян. Археологічно з ними співвідносяться Зарубинецька та Черняхівська культури першої половини I тис. н. е., а також Празька та Пеньківська – третьої чверті I тис. н. е. Перший період слов'янської історії вчені умовно називають *венедським*, а другий – *антським*. Досить помітний вплив на процеси становлення і розвитку слов'янських народів справило *Велике переселення народів*, яке почалося у II–III ст. і завершилося в VII ст. Системне вивчення Великого переселення народів В. Будановою дозволяє визначити його як особливий період історичного розвитку, коли "взаємодія варварства і цивілізації досягла своєї найбільш інтенсивної фази. Результатом такої взаємодії, як наслідку взаємопроникнення і взаємознищення римського і варварського світів, стало зародження нового типу цивілізації" [5, с. 7]. В. Буданова зазначає, що в етнічний

простір Великого переселення народів були залучені германські, алано-сарматські, тюркські, слов'янські, італійські, кельтські, іллірійські, угро-фінські та інші етнічні групи. Всі вони були залучені в бурхливі культурно-історичні процеси, які привели до кардинальної зміни етнополітичної карти Європи. *Велике переселення народів* дослідники ділять на три етапи: 1) *германський* (який охоплює II–IV ст.), 2) *гунський* (який прийшовся на IV–V ст.), 3) *слов'янський* (який відноситься до VI–VII ст.). Велике переселення народів стало значним поштовхом для *помітної активізації цивілізаційних та етногенетичних процесів* на слов'янських теренах. Причому ці процеси не суперечили універсальним закономірностям цивілізаційного й етноісторичного розвитку інших народів Європи. Рівень *соціальної організації* людності, яка мешкала на теренах України, досить тривалий час відповідав термінам Л. Моргана "військова демократія" та "вождівство". "За різних причин процес державотворення на території України то наростав (за енеоліту – Трипільська культура, за епохи бронзи – Сабатинівська), то спадав" [4, с. 11]. В *епоху Великої Скіфії й антську добу* на теренах України існували *протодержавні утворення*. Але розвитку протодержави антів перешкодила навала гунів. Визначальною етнокультурною тенденцією цієї епохи була поступова асиміляція осілими хліборобськими племенами слов'ян ірано- і тюркомовних кочовиків (сарматів, гунів, болгарів, аварів та ін.).

Стрижень давньоукраїнського етнокультурного комплексу формувался на теренах Волині, Прикарпаття, Поділля, Київщини, першими носіями цього комплексу етновизначальних ознак були літописні *праукраїнські* племена (волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці, білі хорвати), що залишили пам'ятки Райковецької культури. Племена *склавинів*, представлених Празько-Корчацькою культурою, та *антів*, представлених Пеньківською культурою, "інтегруються і в межах українського лісостепу утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII–X ст. Райковецькою і Волинцівсько-Роменською культурами" [1; 2, с. 310]. Цей симбіоз розглядається сучасними археологами як *основа для постання українського етносу*. Саме на цій автохтонній основі формувались і поглиблювались самобутні етнокультурні, духовно-світоглядні та етнопсихологічні особливості українського народу.

Оскільки антський союз племен сформувався в умовах тісних контактів з іраномовними племенами (що були розташовані у Північному Причорномор'ї), то й етнонім "анти" має іранське походження і тлумачиться як "край", "рубіж", "кінець", "крайній", "окраїнний", "окраїнна територія", що у смисловому розумінні означає *порубіжних жителів*. Антські терени і для скіфо-сарматів, і для слов'ян були "окраїнними", порубіжними, але для слов'ян вони були крайніми *східними* теренами, а для іранців – крайніми *західними* теренами. Таким чином, етнонім "анти" уособлює не тільки *споконвічну межу між землеробським і кочовим світом*, але й *європейський цивілізаційний кордон*.

Відомо, що в період правління Юстиніана I (527–565) виникають перші дипломатичні контакти антів з Візантією (що було репрезентовано діяльністю багатьох антських ватажків). Візантія домагалась успіхів у цій сфері за допомогою переговорів, співробітництва, багатих дарів, найму на службу антських загонів. В 40-х роках VI ст. настає період мирних стосунків між антами та Візантією, а близько 545 р. був оформлений *антсько-візантійський союз* [22, с. 73]. Прокопій також повідомляє про посольство Візантії 545 р. до антів, яке запропонувало віддати антам нижньодунайську фортецю Туріс і прилеглі землі за умови, що вони будуть охороняти північні кордони імперії від гунів. Анти прийняли

цю пропозицію. Юстиніан на честь укладення договору з антами прийняв нове додаткове ім'я "Antikos" – "Антський" [8, с. 17]. Джерела свідчать, що антсько-візантійський союз залишався у силі й далі, оскільки й після 602 р. в титулатурі імператорів (Фоки (602–610) та Іраклія (610–641)) залишався епітет "Антський" [36, с. 262] (етнопсихолінгвістичний аналіз цього епітету дозволяє стверджувати, що він є семантичним відповідником сучасного слова "український"). А "назва народу Antai зустрічається у візантійських джерелах ... до 630 років, після чого зникає, очевидно, внаслідок розпаду федерації, яку це слово визначало" [8, с. 16]. Отже, не тільки терени України від антської доби, але й *праукраїнство* цього періоду стали невід'ємною частиною *Європейської цивілізації*.

Таким чином, *передісторія Європейської цивілізації* тривала упродовж кількох десятків тисяч років. В. Козюк підкреслює, що ранньопервісне людство верхнього палеоліту та мезоліту ще не знало *саморозвитку* як певного поступу завдяки власним зусиллям, тоді людство *не перетворювало* довкілля, а *приспосовувалося* до нього. Якщо суспільства привласнювальні економіки живуть за рахунок природи, то суспільства відтворювального господарства вступають в активну взаємодію з природою. Перехід до *свідомого виробництва* знарядь праці, різних предметів, а також продуктів харчування був якісно новим етапом у цивілізаційній історії людства. Саме тому розвиток ранньоземлеробсько-тваринницьких форм господарювання заклав основи цивілізаційного процесу, а *цивілізагенез* перетворився на *цивілізацію* (або *цивілізацію*). В. Козюк наголошує, що на рівень пізньопервісного *передцивілізаційного розвитку* вийшли землеробсько-тваринницькі суспільства із зерновим землеробством, тваринництвом, садівництвом, городництвом і риболовством. У неолітичну добу були закладені основи *переходу від варварства до цивілізації*, від доекономічного господарювання до економічного, до формування *базових передумов цивілізаційного життя*. Утвердився і панував натурально-відтворювальний тип господарства з такими основними формами, як землеробство і тваринництво, виникли ранньочивілізаційні інститути, утворилися генеалогічний рід, плем'я, великі раси (європеїдна, монголоїдна, негроїдна), індоєвропейська спільнота тощо. Посилилась соціальна й економічна диференціація населення, сформувалася територія родів, племен та етносів, система стаціонарних поселень і *міських центрів* ("*міська революція*" як початок урбанізації) племінних об'єднань (які стали центрами концентрації і трансформації суспільного додаткового продукту, поступово перетворюючись на *протоміста* з економічними, політичними й культурно-релігійними функціями). Отже, сукупність системних політико-правових, соціальних, господарсько-економічних, культурно-інформаційних і територіально-поселенських зрушень стала *фундаментальною основою переходу до цивілізації*.

В. Козюк справедливо стверджує, що в системі землеробсько-тваринницьких суспільств з кінця VII–VI тис. до н. е. визначилися *три лінії еволюції*: 1) землеробсько-тваринницька, що ґрунтувалася на колективній організації господарської діяльності з іригаційно-меліоративним землеробством і комплексним багатогалузевим господарством (*східний шлях цивілізаційного розвитку*); 2) землеробсько-тваринницька з парцелярно-сімейною системою господарства у межах роду та общини (*західний шлях цивілізаційного розвитку*); 3) скотарсько-кочівницька. *Західний шлях цивілізаційного розвитку* репрезентували енеолітичні культури Європи (Балкано-Дунайсько-Карпатського регіону та Середньої Наддніпряни), соціокультурний розвиток яких упродовж VII–

IV тис. до н. е. характеризувався раннім відтворювальним землеробсько-зерновим і тваринницьким господарством, рівень якого не поступався суспільствам Месопотамії та Єгипту. Ранні цивілізації *західного типу розвитку* (до яких належить сучасна Європейська цивілізація) продовжили своє становлення у добу пізньої бронзи та раннього заліза, коли використання залізних знарядь праці дало змогу збільшити продуктивність праці та отримати додатковий продукт. Отже, *західна модель цивілізаційного розвитку* (до якої належить і Україна) реалізувалася на теренах Європи в умовах неполивного землеробства й утвердження окремого домогосподарства як самостійної соціально-економічної одиниці (В. Козюк), забезпечивши *вихід на повноцінний цивілізаційний рівень* в епоху раннього заліза.

Таким чином, ми розглядаємо Україну як "*цивілізаційне порубіжжя*" (borderland) Європи (як простір, коридор, медіатор міжцивілізаційної взаємодії, як порубіжний пояс, міст між Сходом і Заходом, як форпост європейської цивілізації та "вікно в Європу" для народів Сходу тощо). Україна не "перекидає" жодний цивілізаційний розлом, а перебуває на східному кордоні європейської цивілізації; належність України до європейської цивілізації та її "*прикордонне*", *порубіжне розташування* (щодо Азії) зафіксовано навіть у самоназві українців, яка походить від більш давнього етноніму "анти". Сучасні теоретико-емпіричні дослідження (філософські, історичні, політологічні, культурологічні, соціологічні, психологічні, антропологічні та ін.) доводять безсумнісну культурну та цивілізаційну спорідненість українців з іншими європейськими народами [10; 40]. Україна завжди належала до Європейської цивілізації, а спроби відірвати її від цього "материнського лона" ніколи не були вдалими.

Список використаних джерел

- Археологія України: Курс лекцій: Навчальний посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
- Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – 403 с.
- Борисенко В. Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття. 2-ге вид.: Навч. посібник / В. Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
- Бунятян К. П. Давнє населення України / К. П. Бунятян. – К.: Либідь, 1999. – 228 с.
- Буданова В. П. Варварський мир епохи Великого переселення народів / В. П. Буданова. – М.: Наука, 2000. – 544 с.
- Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень / М. Ю. Відейко. – Київ: Академперіодика, 2001. – 142 с.
- Вінокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І. С. Вінокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 480 с.
- Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. / А. П. Власто – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
- Воропаєва Т. С. Ідентифікація як психологічний механізм формування етнічного самосвідомості / Т. С. Воропаєва // Мир психології та психологія в мистецтві. – 1995. – № 1. – С. 7–12.
- Воропаєва Т. С. Трансформація цивілізаційної ідентичності громадян України / Т. С. Воропаєва // Новий університет. – Іошкар-Ола: Коллективум, 2011. – № 10. – С. 17–22.
- Воропаєва Т. С. Європейська ідентичність громадян України в контексті цивілізаційного підходу / Т. С. Воропаєва // Дні науки філософського факультету – 2011. Матеріали доповідей та виступів. Частина 2. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2011. – С. 79–81.
- Воропаєва Т. С. Національна та європейська ідентичність громадян України в цивілізаційному контексті / Т. С. Воропаєва // Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу. – Ужгород: Інформаційно-видавничий Центр УУБА-КАУ, 2012. – С. 306 – 320.
- Воропаєва Т. Роль еліт у цивілізаційному поступі українства / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – Вип. 14. – С. 9–18.
- Воропаєва Т. С. Соціально-психологічні аспекти українознавства як комплексної навчальної дисципліни / Т. С. Воропаєва // Українознавство й гуманізація освіти. – Ч. І. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 13–15.
- Воропаєва Т. Трансформація національної ідентичності громадян України та українських мігрантів в контексті цивілізаційного поступу

України (1991 – 2011 рр.) / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 7. – С. 39–45.

16. Воропаєва Т. С. Трансформація релігійної, національної та цивілізаційної ідентичності громадян України (1991 – 2012 рр.) / Т. С. Воропаєва // Світове українство як чинник утвердження держави України у міжнародній спільноті. Матеріали 4-го Міжнародного конгресу світового українства. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 157–161.

17. Воропаєва Т. Україна: соціор, геосоціор, етносоціор / Т. Воропаєва // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Колективна монографія. К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 142–153.

18. Воропаєва Т. Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 11. – С. 79–83.

19. Воропаєва Т. Українство в цивілізаційному ракурсі / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 9–13.

20. Гайдай Л. І. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. І. Гайдай. – Луцьк, 2000. – 437 с.

21. Даниленко В. Н. Неолит України / В. Н. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1969. – 257 с.

22. Дуйчев І. Нападения и заселване на славяните на Балканския полуостров / И. Дуйчев // Военноисторически сборник. – Т. 26. – София, 1977. – 237 с.

23. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

24. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во "Наукова думка", 2008. – 568 с.

25. Етнічна історія Давньої України. – Київ: Інститут археології НАНУ, 2000. – 280 с.

26. Етнічна та етнокультурна історія України: збірник праць у 3-х томах / Відп. ред. Г. А. Скрипник. – Том II. – К.: Наук. думка, 2005. – 509 с.

27. Залізняк Л. Коліска індоєвропейців / Л. Залізняк // Український тиждень. – 2013. – № 33. – С. 38 – 41.

28. Залізняк Л. Л. Мезоліт / Л. Залізняк // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії

України. – К.: Вид-во "Наукова думка", 2009. – 790 с.: іл. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/termin-Mezolit>

29. Залізняк Л. Л. Первісна історія України / Л. Л. Залізняк. – К.: "Вища школа", 1999. – 263 с.

30. Залізняк Л. Л., Панченко Ю. В. Неолітизація Правобережної України: Балкани чи "східний імпульс"? / Л. Л. Залізняк, Ю. В. Панченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України: від неоліту до киммерійців: 36. наук. праць. – № 7. – Луганськ, 2007. – С. 6 – 14.

31. Круц В. О. Питання демографії трипільської культури / В. О. Круц // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 30 – 36.

32. Матюшин Г. Н. Археологический словарь. / Г. Н. Матюшин. – М.: Просвещение, 1996. – 304 с.

33. Павленко Ю. В. Происхождение цивилизации: альтернативные пути / Ю. В. Павленко // Альтернативные пути к цивилизации: Коллективная монография / Под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротяева, Д. М. Бондаренко, В. А. Лынши. – М.: Логос, 2000. – 386 с. – С. 115 – 128.

34. Рассоха И. Н. Украинская прародина индоевропейцев / И. Н. Рассоха. – Харьков: ХНАМГ, 2007. – 392 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hrono.info/libris/lib_r/rass00indo.html

35. Рассоха И. М. Південь України – один із світових центрів виникнення скотарства / І. М. Рассоха // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 163. – С. 90 – 94.

36. Свод древнейших письменных известий о славянах. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. – Т. I. – 472 с.

37. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX – VI тисячоліття до н. е.) / Д. Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1982. – 256 с.

38. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2004. – 784 с.

39. Яневич О. О. Етапи розвитку культури Кукрек у Криму / О. О. Яневич // Археологія. – 1987. – Вип. 58. – С. 7 – 18.

40. Voropayeva T. Peculiarities of civilization identity of citizens of Ukraine / T. Voropayeva // Problems and tendencies of modern society development. Materials digest of the IXth International Scientific and Practical Conference. Sociological, philological, philosophical, sciences and history / All-Organizing Committee: B. Zhitnigor (chairman), S. Godvint, L. Kupreychik, A. Tim, G. Georgio, T. Morgan, S. Serdechnyy, L. Straker – London: InPress, 2010. – P. 30 – 35.

Надійшла до редколегії 27.02.14

Т. Воропаєва, канд. психол. наук, ст. науч. сотр.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

ПРЕДЫСТОРИЯ И НАЧАЛО ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ СООБЩЕСТВ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

В статье рассматривается предыстория цивилизационного развития человеческих сообществ на территории Украины и начало цивилизационного процесса.

Ключевые слова: цивилизационное развитие, мезолит, неолит, Европейская цивилизация.

T. Voropayeva, Phd, Senior Researcher,

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

PREHISTORY AND THE BEGINNING OF CIVILIZATION ON THE TERRITORY OF UKRAINE

This paper deals with the prehistory of human civilization on the territory of Ukraine and the beginning of civilization process in Ukraine.

Keywords: Civilization Development, Paleolith, Mesolithic, Neolithic, European civilization.

УДК 930.85:008(4+477)

О. Мостяев, канд. філос. наук, ст. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЄВРОПЕЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА МІСЦЕ У НІЙ УКРАЇНИ

У статті систематизовано основні підходи до визначення цивілізації, здійснено критику організмистського та редуціоністського підходів до її визначення. Автор розробляє системний підхід до вивчення цивілізацій, уперше виділяє виміри та 5 критерії її визначення. Відповідно до цього виявлено місце України у європейській цивілізації.

Ключові слова: організм, цивілізація, європейська цивілізація, системний підхід, метанаративні тексти.

Зі здобуттям Україною незалежності набув нового контексту процес цивілізаційного самовизначення українства: після краху офіційно запровадженої ідентифікації України як складника штучно створеної на підставі деяких ідеологічних та політичних ознак "радянської цивілізації" постало питання – з якою, власне, цивілізацією тепер її ідентифікувати – з Європейською, Християнсько-Православною чи Євразійською (якщо, звісно, не згадувати такі в основному не визнані серед науковців поняття, як "слов'янська" та "унікальна українська" цивілізації). При цьому, попри те, що у виборі такої ідентифікації певну роль відіграють політичні та економічні чинники, які сполучають нашу країну із сусідніми цивілізаціями, все ж

більшу роль відіграє чинник духовно-культурний. Але навіть при теоретичному дослідженні такої ідентифікації очевидною є певна методологічна проблема, яка не в останню чергу виникає завдяки розпливчатості поняття "цивілізація" і, також, різноманітним політичним спекуляціям, які виводять наукову проблему цивілізаційної ідентифікації у площину ідеологічної боротьби.

Зосередимося на самому понятті "цивілізація", оскільки його тлумачення, власне, і визначає підґрунтя розуміння цивілізаційної ідентичності та цивілізаційного підходу як таких, а також на критеріях виділення цивілізації. Ця проблема і досі не дістала теоретико-методологічної визначеності ні в українській, ні, зокре-

ма, в російській науковій думці, хоча певною мірою розроблена в європейській та американській.

Найбільш авторитетним і досі вважається розуміння цивілізації як обмеженого у просторі та часі соціокультурного утворення, популяризоване класиками цивіліології О. Шпенглером та А. Дж. Тойнбі. Однак, вони обидва насправді не дали чітких дефініцій цивілізації. О. Шпенглер цивілізацією вважав кінцевий етап розвитку культури (яку, у свою чергу, вважав закритим щодо інших культур "живим організмом", субстанційною основою якого є "душа", яка, у свою чергу, проходить життєвий цикл біля 1000 років) [27], цивілізація, на його думку – "присмерк" або занепад культури. А. Тойнбі розглядав цивілізацію як "умосяжне поле дослідження", різновид високоорганізованих суспільств, "основну складову історичного процесу", але ніде так і не навіч чіткого визначення цивілізації, хоча, як видно з його праць, в їх розрізненні віддає найбільшу перевагу релігійному критерію, зокрема – створенню цивілізаціями автентичних "вселенських церков"; втім він далеко не завжди послідовно дотримується і такого підходу [22]. Ще до них М. Данилевський більш-менш чітко визначав соціокультурні аналоги цивілізації – "культурно-історичні типи" як локалізовані в історичному часі та просторі великі соціокультурні формування, сукупність яких утворює всесвітню історію. Конститутивними ознаками культурно-історичного типу (далі – КІТ), на його думку, є: єдина мовна група, особливий духовний склад ("морфологічне начало"), політична незалежність, атрибутивні неповторні культурно-цивілізаційні риси, що не передаються народам іншого культурно-історичного типу [6].

Ці теоретики визначали цивілізацію (або КІТ) як головний суб'єкт історичного процесу і своїми фундаментальними працями довели, що такими суб'єктами вони дійсно були; проте, оскільки не давали поняттю "цивілізація" чіткої та змістовної дефініції, їхні підходи породили теоретико-методологічну лакуну у подальшому розвитку цивілізаційного підходу. Тому не випадково в реєстрі цивілізацій фундатори цивілізаційного підходу виділяли довільну їх кількість: М. Данилевський – залежно від уподобаної ним мовно-культурної позиції (10), О. Шпенглер – відповідно до жорсткого членування людських макроспільнот на "культури", які він зводив до великих культур (8); в обох мислителів за межі класифікації випадали малі народи, наприклад, кавказькі, африканські, південно-східно-азійські, індіанські; А. Тойнбі ж взагалі так і не зміг остаточно визначити кількість цивілізацій, подаючи різний їх перелік навіть у різних томах власної багатотомної праці (від 21 до 13, крім того виділив 16 цивілізацій-супутників та застиглих). Така теоретична спадщина і досі не подолана – залишаються розбіжності у визначенні цивілізацій та їхньої кількості у світі.

Натомість, пізніші теоретики цивілізаційного підходу намагалися наповнити поняття "цивілізація" більш конкретним значенням. Починаючи з 60-х рр. ХХ ст. вчені намагаються дати чітку дефініцію поняттю "цивілізація" та узагальнити критерії її виділення. З'явилися також дотичні концепції, в яких цивілізації підмінялися аналогічними поняттями – так, у теорії Л. Гумільова "суперетнос", по суті, є аналогом поняття "цивілізація" [5].

Коротко розглянемо основні підходи до визначення цивілізацій.

Серед сучасних цивіліологів панує два підходи до нього – дескриптивний та системний. У межах першого дослідники намагаються визначити перелік ознак або сутнісну властивість цивілізації, котрі виділяють її серед інших соціокультурних систем різного рівня.

Дескриптивні визначення розробляються школою російських та українських цивіліологів. Більшість з них

спирається на концепцію *культурно-історичного типу*, створеного народами чи групами народів, близьких за мовою, традиційною культурою, духовністю, територією проживання та спільною історичною долею. Розвиваючи цей підхід, російські цивіліологи конкретизують їх через такі ознаки, як спільна цивілізаційна ідентичність (М. Малер [9]); тривале входження під час формування до складу спільної держави, тривала і тісна культурна взаємодія, схожість в інституційних формах, механізмах соціальної організації, цінностях, засобах соціальної регуляції (А. Флієр [23]).

З іншого боку, розвивається *системний підхід* до визначення цивілізації, який акцентує на виділенні *інтегративних властивостей*, що виводять визначення за межі абстрактних ознак, хоча деякі з них надто вже абстрактні, як, наприклад, таке визначення: "цивілізація – спільність певних суттєвих особливостей буття людей" [7].

Однією з перших була спроба визначити цивілізацію як *інтегровану систему*, частини якої визначаються відношенням між собою та до цивілізації як цілого [29]. У другій половині ХХ ст. головним інтегративним чинником цивілізації, як і в класичній цивіліології, розглядалася культура (у цьому та наступному абзацах курсив авт. – О. М.). Так, за Ф. Броделем, цивілізація – це "простір", "культурний ареал", "збірка культурних характеристик і феноменів" [1]. Процитуємо також визначення класика цивіліології кінця ХХ ст. С. Гантінгтона: "Цивілізація... найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів. Цивілізація – це найбільші "ми", усередині яких кожен відчуває себе в культурному плані як вдома і відрізняє себе від всіх інших "них"" [24, с. 51]. І. Валлерстайн визначав цивілізацію як "особливий взаємозв'язок світогляду, звичаїв, структур і культури (як матеріальної, так і "високої"), яка утворює своєрідне історичне ціле і співіснує (не завжди одночасно) з іншими різновидами цього феномена" [2]. Тобто, як випливає із наведених визначень, цивілізація – вища форма об'єднання людей за рівнем культури і найбільш всеосяжний принцип їхньої культурної ідентифікації, форма ідентичності, історичне ціле. Суттєво доповнює ці визначення тлумачення цивілізації як "макрокультурної моделі", котра формується на ґрунті специфічного, зафіксованого письмовою традицією *комплексу культурних текстів*, яка визначає межі, в яких можуть варіюватися форми культурного і соціального вираження людських колективів, котрі належать до неї [25]. Дійсно, саме *комплекс метанаративних текстів* суттєво впливає на взаємозв'язки у межах цивілізацій, закладаючи символічну, рефлексивну та дискурсивну основу не тільки у сфері релігійної діяльності, але і літератури, права, політичних систем тощо. Завдяки їм у ході культурного процесу створюється цілісна система функціонування та удосконалення. Тому цивілізацію можна розглядати як системний вираз культури. Такий підхід добре доповнює таке визначення: "Цивілізації – це великі цілісні соціокультурні системи зі своїми закономірностями, які не зводяться до закономірностей функціонування держав, націй, соціальних груп. Цивілізація як цілісна система включає в себе різні елементи (релігію, економічну, політичну, соціальну організацію, систему освіти і виховання і т. д.), які узгоджені один з одним і тісно взаємопов'язані" [18].

Розвиток системного підходу відбувається і в українській цивіліології, хоча більшість українських теоретиків цивілізації, застосовуючи це поняття, не зосереджуються на його визначенні. Тут слід звернути увагу на праці Т. Воропаєвої, яка визначає цивілізацію як макрокультурний соціально-історичний організм, що охоплює

різні суб'єкти (країни, народи, нації, держави), які мають спільні соціонормативні принципи надетнічного рівня, подібні етико-релігійні системи, фундаментальні основи ментальності, основоположні ідеали й базові цінності, стійкі характеристики господарсько-економічної, політико-правової та соціокультурної організації, що виражаються у відповідному типі життєдіяльності. Як вона вважає, цивілізація – це своєрідна й самодостатня просторово-часова (тобто чітко локалізована у просторі Культури та в часі Історії) цілісність, яка являє собою вищу ступінь самоорганізації та розвитку людського соціуму і в якій стабільні елементи переважають над нестабільними. Критеріями виділення (і порівняння) цивілізацій вона визнає: екогеографічні, геокультурні, антропо-демографічні, господарсько-економічні, релігійні, морально-етичні, політико-правові, геополітичні, соціокультурні, техніко-технологічні, науково-інноваційні, освітньо-виховні, інформаційні, аксіологічні та духовно-світоглядні фактори, а також спільні тенденції розвитку міст, писемності й державності [4]. Як бачимо, у наведеному визначенні цивілізації системний підхід доповнено дескриптивним переліком ознак, тому він є достатньо комплексним. По суті дослідника перераховує ті фактори, які мають інтегративне та ідентифікаційне значення. Проте, викликає сумнів такий компонент визначення, як "соціально-історичний організм". Організм є різновидом матеріальних систем. Чи можливе застосування такого терміну для соціальних систем, в яких відіграє важливу роль ідеальне?

Звернемося до власне принципів системного підходу [19–21], у межах якого цивілізації слід розглядати як певні цілісності, об'єднані відносинами та зв'язками. Зазвичай у визначенні системи присутні такі ознаки: (1) це – сукупність (комплект) елементів (частин), (2) когерентних між собою, (3) які перебувають у певних взаємозв'язках, (4) упорядковані (організовані) певним способом і завдяки цьому (5) утворюють цілісність, жорстко або м'яко ізольовану від інших систем.

Як правило позиція (1) не викликає великих суперечок – кожна система складена з елементів. Але виникає питання, що вважати елементами тієї чи іншої системи.

(2) Система виступає стосовно елемента явищем вищого порядку, визначаючись певним інтегративним фактором або факторами, що дозволяють діяти елементам узгоджено. А це передбачає якийсь спосіб кооперативної поведінки елементів, зв'язку між ними, завдяки чому і відбувається самоорганізація системи. Для позначення такої поведінки у синергетиці та системному підході використовується термін "когерентність": за умов когерентності елементи системи ведуть себе як єдине ціле, немовби система є вмістилищем далекодіяльних сил, які мають макроскопічний характер [15]. Так, в організмі саме гени спричиняють когерентну поведінку, оскільки детермінують різну міру енергетичного та біохімічного обміну, котра визначає поведінку тих чи інших клітин. Але у суспільстві діють інші механізми. Також слід зауважити, що організм складений з фізично інтегрованих компонентів (клітин, біохімічних сполук), а суспільства і цивілізації – з фізично ізольованих.

(3) Взаємозв'язки між елементами можуть бути потрійної природи: матеріальної (обмін речовин), енергетичної (енергетичні взаємозв'язки, в яких один компонент є донором енергії, а інший – акцептором) та інформаційної (коли відбувається обмін інформаційними повідомленнями). У випадку пріоритету матеріальних зв'язків елементи системи поводяться детерміновано, оскільки їхня поведінка залежить від характеристик матеріальної взаємодії та наявних енергетичних резервів. Тому жодна матеріальна взаємодія не може бути відді-

лена від енергетичної взаємодії, однак енергія сама собою є характеристикою руху та взаємодії матерії (системи чи елемента). Однак, матерія також несе й інформацію, а інформація сама може спричинювати рух та взаємодію – детерміновано або шляхом випадкового чи визначеного нею вибору. Проте, у соціальних системах інформація впливає на спрямування енергії по певних каналах, не будучи сама енергетично залежною (оскільки представлена у текстах). Це залежить від характеру інформаційного аналізу приймача інформації. Тому системи, в яких домінує інформація (а це – людина та суспільство), функціонують та відтворюються не за принципами детермінізму, а вірогідісно та з огляду на персональний вибір. І в них інформація може спричинювати активність (енергетичні ресурси для якої отримуються від нижчих форм існування енергії) [15].

Сучасне природничо-наукове трактування поняття "система" не збігається з його філософсько-гуманітарним тлумаченням. У контексті структури (п. 1) кожна система має свій необхідний комплект елементів. Вочевидь, суспільні системи відрізняються від, наприклад, фізичного тіла тим, що складені з індивідів, в яких є певна свобода вибору, у здійсненні котрого домінує персональний аналіз інформації.

За п. (2) та (3) також бачимо суттєві розбіжності. Для гуманітарних наук достатньо наявності будь-якого зв'язку (взаємодії) між частинами, щоб визнати розглядуваний об'єкт системою. Тобто, для філософії та суспільно-гуманітарних наук (до яких відноситься і цивіліологія) *важливим є сам факт взаємозв'язку* (в його переважно інформаційному вимірі), в той час як точні та природничо-географічні науки визнають значущими *функціональні зв'язки* (зворотні та управлінські зв'язки, енергетичний та біохімічний обмін, хімічну реакцію, фізичне тертя чи тиск, гравітацію тощо; і саме вони несуть інформацію для самоорганізації цих систем). Тому у ряді гуманітарних наук дається принцип повільного визначення системи, наприклад: "Під системою розуміється сукупність елементів, поєднаних відносинами, що породжують інтегративну або системну властивість, котра відрізняє дану сукупність від середовища і допущає до цієї якості кожен з її компонентів" [26].

Згідно критерію, зазначеного у п. (4), системи, котрі існують у всесвіті, упорядковані (організовані) певним способом. Вони можуть упорядковуватись завдяки властивостям елементів (наприклад, функціональним зв'язкам між ними). У живих систем важливими чинниками упорядкування стають гени (які визначають диференціацію зародку організму та його поведінку у зрілий період) або ж мозок (у багатоклітинних тварин), які відіграють роль упорядників та контролерів біохімічних процесів і як центри управління доповнюють безпосередні функціональні зв'язки між елементами. Однак, в суспільних системах організація залежить від інформації та вільного вибору, яка може виступати як мотив для певної поведінки заради упорядкування (тобто – спрямовувати енергію по певному каналу). Тому, наприклад, наративний текст, будучи утворенням, породженим свідомістю – і доступним тільки певному типу свідомості, тому, який спроможний її аналізувати у визначеному наративом контексті, – може відігравати роль опосередкованого чинника упорядкування суспільства. Те ж саме стосується і традицій, соціальних архетипів, інших апіорно фіксованих явищ в суспільствах. Тобто, упорядкованість у суспільних системах є не стільки детермінованою матеріальними та енергетичними взаємодіями, скільки формалізованою свідомістю, зокрема її уявленнями, традиціями, архетипами та стереотипами, але головне – поінформованістю, яка орієнтована на знання та визнання певних *метана-*

ративних текстів: релігійних, правничих та інших, які є виявами суспільної інформації, які формують своєрідну *метамову суспільства* (котра, звісно, не є мовою говоріння). Будучи засобом, котрий фіксує логічний інструментарій рефлексії над інформаційними кодами тексту, метамова визначає різні їх аспекти:

- 1) культурний (корпус правил);
- 2) комунікативний;
- 3) символічний;
- 4) "код дії";
- 5) "герменевтичний код" [8].

Але, оскільки текст є пріоритетним в організації суспільств – закон, право, легітимність тощо виражаються засобами текстів, а до того ж текст є інформаційно зафіксованим явищем, інформаційним спадком, котрий передається від минулих поколінь, саме текст, поширюваний ним символи, поняття, метафори, форми поведінки тощо (Гроші також є текстом, оскільки виражають не просто вартість, а якість, особливості виробника, його роль на світовому ринку тощо. Гроші є текстом, котрий характеризує емітента та його економічну спроможність. Див.: [15]) виконують роль чинника когерентності у суспільствах.

Тут ми підходимо, власне, до характеристики найбільш суттєвого інтегративного критерію, завдяки котрому можна виділити ту чи іншу цивілізацію. І того принципу, завдяки якому слід виключити тлумачення будь-якої соціальної системи як організму – *метанаративний текст*, будучи комплексним і привілейованим засобом, котрий визначає дискурс і поведінку індивідів як членів суспільства, не детермінує, але пропонує вибір із репрезентованих ним архетипів, образів, варіантів, можливостей – із цілого роду аспектів соціальності (адже метанаративний текст, як наприклад, Біблія чи Коран, розкриває перед читачем-інтерпретатором певну форму суспільності, нехай і ідеальну, але такі референтну, значущу, оскільки закладає засоби священної соціальної віри, освячує суспільний порядок). Звісно, щоб метанаративний комплекс і привілей був реалізований, слід ще його витлумачити та застосувати, але у межах конкретного суспільства це відбувається переважно саме на фундаменті метамови метанаративних текстів, що і закладає основи розвиненої цивілізованості та розгортає цивілізаційний процес на тлі розвитку закладених ними принципів соціокультурної організації.

Тому межі ідеологічного визнання метанаративних текстів – це межі поширення цивілізаційних впливів. Але можливе тлумачення текстів з точки зору інших метанаративних текстів: християни тлумачили буддизм як теїстичну релігію (хоча він, від початку, такою не був), а його тексти – як своєрідне божественне одкровення; індуїсти тлумачать християнське письмо як різновид своєї абсолютної істини і т. п. Тому, хоча завдяки поширенню текстів, і також – перекладу книг, вивченню чужих мов, перейняттю алфавітів та інших форм інформації тощо, цивілізації впливають одна на одну, але чи визнають їх вони?

Також слід відмітити певні зауваження щодо п. (5). У природі інколи важко виділити межі системи. Де існують межі Сонця? Чи існує чітка межа в атома? Ці питання не можна розв'язати на рівні теорії фізичних об'єктів у ньютонівському розумінні. Тим більше це стосується соціальних систем, в яких межі часто розмиті. Однак, саме організм як правило має чіткі межі, оскільки вкритий оболонкою, епідермісом, шкірою тощо.

З позиції цих попередніх зауважень розглянемо, чи можна суспільні системи, зокрема цивілізації розглядати як організми.

Дійсно, є спільні риси цивілізації і організму (які, власне, і спричинили аналогізування суспільств та цивілізацій з організмами), зокрема:

- когерентність елементів;
- генетичний код (який є аналогом метамови цивілізації, котра закладена у "генетичних" наративних текстах);
- у межах цивілізації існує обмін речовин (але, як зазначалося, він опосередкований інформацією);
- цивілізації прагнуть до зростання та самозбереження, проходять цикли розвитку, подібні до організму (як це відмічали О. Шпенглер, А. Тойнбі, Д. Володіхін, О. Зінов'єв та ін.);
- цивілізації мають механізми успадкування (метанаративні тексти, інститути, традиції) та здатні породжувати інші цивілізації ("дочірні", за А. Тойнбі), здатні до мінливості (створення нових форм).

Однак перераховані у наведеній таблиці 1 системні відмінності настільки суттєві і фундаментальні, що не дозволяють говорити про цивілізації як організми.

Таблиця 1
Відмінності між властивостями організму та цивілізації

Організм	Цивілізація
(1) складений з фізично інтегрованих та біохімічно взаємопов'язаних елементів – клітин (одноклітинний – із субклітинних елементів)	(1) складена з фізично ізольованих компонентів (країн, народів, націй, держав)
(2) детермінована система, когерентність клітин забезпечується генетичним кодом, який визначає їх існування (зокрема – життєвий цикл), а також біохімічним обміном	(2) цивілізація – система, компоненти якої мають здатність до вільного вибору, незалежного від біохімічних чинників, когерентність забезпечується завдяки метанаративним текстам, її складові обмінюються перш за все інформацією, але оскільки у них є певна свобода вибору, то вибір здійснюється із наявних варіантів і за участю свідомості
(3) клітини обмінюються між собою речовиною, енергією та інформацією безпосередньо, але остання передається тільки через речовину та енергію і є результатом хімічної взаємодії	(3) матеріальний обмін завжди опосередкований інформаційними засобами (перш за все це – спілкування та гроші), при цьому інформація, не будучи сама енергозалежною, скеровує потоки енергії по певних каналах
(4) організм має центр чи декілька центрів управління (зокрема, генетичний код та нервова система)	(4) цивілізація не має центрів управління (за виключенням релігійних центрів та урядів держав-цивілізацій, проте вони не впливають на всі структури цивілізації)
(5) організм має оболонку, якою відділений від середовища, з яким обмінюється речовиною, енергією та інформацією	(5) цивілізація відносно ізольована від інших, але між цивілізаціями немає чітких меж, відбувається взаємовплив і взаємопроникнення інформації та товарів

Загалом з наведених аргументів можна зробити висновки, що поняття "організм" є метафорою, поширеною в епоху модерну на різноманітні спільності, у тому числі і суспільні, однак за своєю дискурсивною суттю воно є біологізаторським, детерміністичним, і не може застосовуватись щодо визначення поняття "цивілізація". Однак, тоді через яке інше поняття охарактеризувати цивілізацію?

Тут при нагоді стають праці П. Штомпки, в яких він розвиває концепцію суспільства як *інформаційного поля*. Він розглядає суспільство, а також його компоненти – групи, організації тощо не як жорстку, "тверду" систему, не як

організм, а як певне "м'яке", вірогідніше поле взаємовідносин. Головними елементами такого бачення є:

- "процесуальний образ" суспільства, тобто сприйняття його у безперервному русі;
- власне "образ поля", тобто прагнення розглядати суспільство не як матеріальний об'єкт [28].

Процесуальний образ цивілізації – це постійно триваючий потік подій. Суспільство, цивілізація існують доки у них відбуваються події, щось відбувається, мають місце процеси, щось змінюється. Тому і цивілізації не розглядають як статичні утвори, вони мають свій життєвий цикл, але це цикл "соціального життя", а не життя організму. У нашому випадку йдеться про цивілізаційний процес – потоки змін різної швидкості, синтез й поширення цивілізаційних впливів та форм культури; паралельні цивілізаційні процеси, випередження і запізнення у розвитку різних країн у межах однієї цивілізації; розширення або зменшення їхніх територій; ізоляція або інформаційний обмін між цивілізаціями тощо [16].

Розвиток цивілізації розпочинається із *первинного цивілізаційного синтезу*, у ході якого відбувається створення та творче об'єднання різних соціально-економічних, політико-правових, соціокультурних елементів, зокрема на підставі релігійного, політико-правового, морально-етичного, соціокультурного та ін. інтегруючих чинників. Цивілізаційний синтез на першій стадії цивілізаційного процесу на даній території – це творче об'єднання місцевих компонентів із запозиченими.

Локальна цивілізація зароджується, коли формується мінімальний комплекс соціокультурного ландшафту – протодержава, протоміста, протописемність, елементи стратифікованого суспільства, національний релігійний пантеон та ін.; вона формується, коли виникає держава (як правило ранньодержавна імперія), міський спосіб життя, писемність, соціальна стратифікація, кодифікується національна або запозичується варіант "світової" релігії та ін. При цьому суспільство, що перебуває у цивілізаційному синтезі, переходить з племенного до станового, класового або іншого соціально структурованого стану, набуває більшої стійкості у міжсоціальних та міжцивілізаційних контактах, із пасивного об'єкта, що ситуативно прилучається до міжцивілізаційних взаємодій, перетворюється на секторного суб'єкта – або єдиного суб'єкта локальної цивілізації, або рівноправного суб'єкта субконтинентальної цивілізації. Тим самим воно набуває спроможності відповідати на цивілізаційні виклики – політичні, культурні, економічні та ін. принаймні у регіональному масштабі.

Субконтинентальна цивілізація як спільність являє собою певний комплекс соціокультурних спільнот – країн, народів, націй, держав, конфесій, в яких існує мережа інформаційного обміну, що ґрунтується на соціальних, політичних, економічних, релігійних та інших зв'язках, де відбувається обмін не тільки формами та стилями культури, але все це ґрунтується на спільній метамові або декількох метамовах, зафіксованих у загальноцивілізаційних наративних текстах, міжнародних договорах та ін. способами. Це специфічне суспільне середовище, що поєднує суб'єктів цивілізації, перебуває у постійному розвитку. Спільноти можна розглядати як специфічні, принципово важливі для життєдіяльності цивілізацій "вузли", комплекси, переплетення різноманітних інформаційних та матеріальних відносин. Для людських індивідів же вони є не просто способами ідентифікації, але засобами інформаційного аналізу та вибору, оскільки мають наступні *виміри* [28], які розкривають її сутність як макрокультурного соціально-історичного поля:

- метамова, зафіксована у наративних текстах, які містять ідеї, думки, вірування, індивідів;

- нормативне поле, яке містить схеми поведінки (перш за все це – сфера моралі та права);

- поле діяльності (докладніше про значення терміну див.: [11]), яке може бути дружнім або ворожим, кооперативним або конкурентним, сприяти розколу, ізоляції або інтеграції;

- поле інтересів, які утворюють ієрархію, водночас збігаючись або перебуваючи в конфлікті.

У всіх цих вимірах соціальне поле цивілізації постійно перебуває у змінах, як то:

- інтерпретація, легітимація або реінтерпретація ідей, виникнення та зникнення ідеологій, переконань, доктрин, теорій і поширення їх серед спільнот;

- інститування, перегляд норм, цінностей, правил або відмова від них, виникнення нових нормативних кодів та правових систем;

- створення, диференціація, переформування каналів взаємодії, організаційних та інших зв'язків між спільнотами;

- кристалізація, утвердження і перегрупування можливостей, інтересів, перспектив, піднесення і падіння статусів соціокультурних спільнот.

Цивілізацію пропонується розглядати як спільність. Згідно Сучасного тлумачного словника та Великого енциклопедичного словника [17] *спільність* – певна сукупність людей, що мають спільні соціальні ознаки, напр. соціальна група, професія, місце проживання, релігійна приналежність і т. п. Її формує інформація, котра є провідним чинником людської діяльності. Інформаційну природу цивілізації визначають метанаративні тексти, які зазнають безперервної реінтерпретації та удосконалення, породжують нові метанаративні тексти, а те, що застаріло, забувається. Деякі, справді творчі, процеси призводять до фундаментальних нововведень – виникнення абсолютно нових соціальних умов, станів суспільства, соціальних структур і т. п. Процеси такого типу позначають терміном "*морфогенез*" [28]. У контексті цивілізаційного процесу до них відносяться, наприклад: створення нових держав, конфесій, організацій, партій; обґрунтування та введення нових правових чи моральних норм; створення значних релігійних, наукових та художніх творів; поширення нового стилю життя або технологічного винаходу з усіма далекосяжними наслідками та ін.

Цивілізація як спільність має центри інформаційного продукування, з яких поширюються різноманітні *інформаційні кола* (політичні, соціальні, культурні, етнолінгвістичні тощо). Це – гнучке поле взаємовідносин, яке існує на основі сталих господарсько-економічних, політико-правових та соціокультурних принципів, які, проте, розвиваються згідно історичних викликів і залежать як від індивідуального вибору, так і мофогенезу, котрий започатковується окремими індивідами або соціальними групами. Тож цивілізація є складним утворенням, кожна сфера якої має окреме значення:

Сфера ідентичності: кожен колективний складник цивілізації (країна, народ, нація, держава) так чи інакше ідентифікує себе з нею або її окремими рисами відповідно до соціальних та культурних традицій, способів взаємодії та аксіології певного цивілізаційного контексту;

Сфера матеріального обміну: відбувається економічна взаємодія, у минулому кожна цивілізація розвивалася як *світ-економіка* (Ф. Бродель), але і тепер, у часи становлення глобальної економіки, все ж її країни мають близький техніко-технологічний та соціально-економічний устрій;

Сфера інформаційного обміну: інформаційним ядром цивілізації залишаються провідні метанаративні тексти, у тому числі релігійні, правові, філософські, які

утворюють своєрідну *метамову цивілізацію*, котра є не стільки мовним комунікативним засобом, скільки логіко-символічним інструментарієм для оцінки та рефлексії (тлумачення) смислу текстів та соціальної поведінки, проте її доповнюють мови-посередники (койне [зокрема сакральні], лінгва-франка, піджини та ін.);

Сфера управління: в суспільних інституціях (не тільки політичних, а й економічних, релігійних, освітніх та ін.) у межах кожної цивілізації поширені *визначені способи прийняття рішень, вибору та експансії*; зрозуміло – найперше регулюється міждержавна та міжконфесійна взаємодія (політичні та інші управлінські системи, контакти, союзи, війни, міжнародні угоди, які відбуваються частіше у межах цивілізації, аніж поза нею); тому політичні інституції держав діють за подібними правилами, що визначає тенденцію до міждержавної інтеграції;

Спільна історична доля та пам'ять складників цивілізації впливає із перших чотирьох сфер, однак експансія, завоювання з боку інших цивілізацій може ускладнити її розвиток або порушити її цілісність. І якраз тут має особливе значення принцип відносної ізоляції: чотири попередньо виділені сфери так чи інакше породжують поле взаємодії та поширення інформації, яке послабляється згідно віддаленості від цивілізаційних центрів; взаємодія ж зумовлює відносну ідентифікаційну, інформаційну, політичну та економічну ізоляцію, яка хоча і долається у процесі глобалізації та становлення світової цивілізації, але залишається ядро цивілізаційних типів; тому рубежі між цивілізаціями не зовсім чіткі, а кожну з них можна структурувати за принципом *центр – провінція – периферія – порубіжжя*.

Також слід заважити, що кожна цивілізація є певною геополітичною реальністю, яка відображає не тільки політичні, але і релігійні та інші – системні, перш за все, реалії. Сучасна геополітика давно вийшла за межі суто політичного підходу: конфесії, політичні партії, НУО, ТНК, міжнародні фінансові інститути, а тим більше окремі народи розглядаються як геополітичні актори. Тому якщо певний народ може вплинути на політичні події у цивілізаційному процесі, не маючи власної розвиненої держави, він все ж відіграє роль геополітичного актора і тому, контролюючи певну територію, визначає на ній геополітичну епоху. Тому геополітичний фактор має бути присутнім у визначенні цивілізації.

З точки зору викладеної вище позиції некоректними є висновки щодо цивілізаційної приналежності України до Східноєвропейської цивілізації [10]. Специфіка локальних та субконтинентальних цивілізацій полягала у тому, що вони виникали і тривалий час розвивалися достатньо ізольовано одна від одної. Такої ізоляції між Візантією, а тим більше Україною й іншою Європою не було: тут панували спільні метанаративні тексти, єдина релігійно-світоглядна система, а також відбувалася політична взаємодія між українським та європейськими державами. Власне, конфесійний розкол не може бути критерієм виділення цивілізацій, бо за такою логікою ми змушені будемо відділити, наприклад, протестантсько-європейську цивілізацію від католицько-європейської.

Як зазначалося, неусталеність у визначенні цивілізації та остаточному реєстрі їх переліку спричинена тим, що цивілізаційний процес розглядається із середини, визначається індуктивно-дескриптивним способом. А деякі автори для визначення критеріїв цивілізацій використовують вкрай *редукціоністський підхід*, визначаючи її критеріями: міський спосіб життя; писемність; архітектурні форми; усталена державна організація або входження до неї [10]. Ці критерії не тільки не є вичерпними, але і не передають системного характеру цивілізації:

– міський спосіб життя виникає інколи не одразу, але пізніше – після зародження цивілізації;

– писемність сама по собі не несе ні смислу, ні цінностей, ні ментальних чи поведінкових схем – отже не є метамовою і не може бути критерієм виділення цивілізацій;

– архітектура завжди перебуває у взаємовпливі і досить часто є подібною у різних народів (наприклад, перші піраміди Єгипту і піраміди майя; буддистські скульптури у Китаї та у тхеравадських країнах), а її смислове та ментальне значення залежить від метанаративних текстів цивілізацій;

– державно-політична організація – лише один із критеріїв цивілізаційної інтеграції, однак часто релігійний чинник, наприклад, має більше значення, ніж державно-політичний (наприклад, у світі ісламу).

Тому спільна політична доля не може бути єдиним системним критерієм визначення цивілізаційної приналежності (так, ні тибетці в Китаї не ототожнюють себе з Східноазійською цивілізацією; ні мусульманські та буддистські спільноти у межах Росії не ідентифікують себе з "Євразійською цивілізацією", лише – з політичною формою Російська Федерація).

Концепція Європейської цивілізації як спільності дозволяє достатньо об'єктивно прилучити до неї Україну. Дійсно, розгляд її в якості організму передбачає чітку цивілізаційну функцію – як органічної частини європейської цивілізації, без якої вона як "організм" не може існувати. Але чи це так? Ми не можемо уявити собі Європу без італійського ренесансу, німецького протестантизму, англійської та німецької класичної філософії, музики та ін. (і відповідних наративних і метанаративних текстів, що поширилися в межах Європи), але що, власне дала Україна в якості європейської країни Європі – я маю на увазі те, що широко вплинуло на її культуру та історію? Найбільше – те, що вона, будучи "забором для турецьких і татарських нападів", була функціональною частиною європейського порубіжжя, її фронтіром [13]. Але ж самі європейські впливи в Україні подекуди були досить спорадичними – її у минулому відмежовували від Європи православ'я, кирилична абетка, слабкий вплив ренесансу, і, водночас, наближували ментальність, християнство як спільна морально-світоглядна основа, характер політичної системи, традиції демократії, династичні та політичні зв'язки з європейськими країнами у княжу добу, врешті – спільність історичної долі, яка виражалася не тільки у тому, що політично терени України підпорядковувались принаймні 300–500 років іншим європейським країнам, але і що вона відігравала свою роль (і не тільки економічну, а й політичну) у європейських справах навіть будучи колонією Російської імперії та СРСР [16]. Україна визнає сучасне законодавство ЄС як еталон та є членом ПАРЕ, інші сучасні культурні, політичні та економічні наративи Європейської цивілізації; тож чи не є це чинниками приналежності до неї?

З іншого боку, Україна розташована на межі Східно-європейської рівнини, що була ареною формування Московії-Росії, яка зазнала значних політичних впливів євразійської Монгольської імперії. Однак спільна історична доля Росії та України протягом понад 300 років не заперечує приналежність обох країн до Європейської цивілізації, просто вплив європейського цивілізаційного поля на Росію був ще слабшим, ніж на Україну, однак спільна фундаментальна основа – християнство, поширення європейських філософії, ідей, науки та культури, найбільше – у княжу добу та з XVIII ст. – дозволяє стверджувати, що і Росія є частиною Європейської цивілізації – попри намагання винайти якусь "Євразійську цивілізацію", яка насправді не має під собою реальних соціокультурних підстав. Насамперед, можна

говорити про більшу міру орієнтації Росії, ніж України, та й то у наш час, вочевидь, Росія виглядає більш європейською країною, ніж Туреччина, яка претендує на членство в ЄС.

Отже, можна удосконалити і спростити визначення цивілізації, запропоноване Т. Воропаєвою. Перелік "спільні соціонормативні принципи надетнічного рівня, подібні етико-релігійні системи, фундаментальні основи ментальності, основоположні ідеали й базові цінності" можна скоротити. Спільна життєдіяльність є ознакою будь-якої людської спільності. Погоджуючись у цілому із її визначенням цивілізації, але з урахуванням вагомості геополітичного чинника у її цивілізації, пропонуємо дещо скоротити та узагальнити її визначення – розглядати цивілізацію як *макрокультурну спільність суб'єктів (країн, народів, націй, держав), що має певну цілісність, зумовлену основними чинниками формування, історією розвитку, специфікою географічного положення та чинними в її межах господарсько-економічними, політико-правовими і соціокультурними процесами.*

Список використаних джерел

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. [Пер. з фр. Г. Філіпчук] / Фернан Бродель. – У 3-х т. – К.: Основи, 1997.
2. Валлерстайн І. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / Иммануил Валлерстайн. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. – 176 с.
3. Воропаева Т. Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження / Тетяна Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2013. – № 11. – С. 79–83.
4. Воропаева Т. Українство в цивілізаційному ракурсі / Тетяна Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2012. – № 8. – С. 9–13.
5. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – Л.: Гидрометеиздат, 1990.
6. Данилевский Н. Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германско-Романскому / Н. Я. Данилевский. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета «Глаголь», 1995.
7. Дилигенский Г. Г. "Конец истории" или смена цивилизаций? / Г. Г. Дилигенский // Вопросы философии. – 1991. – №3. – С. 33–36.
8. Ильин И. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм / Илья Ильин. – М.: Интрада, 1996. – С. 154–175.
9. "История". Издательский дом "Первое сентября" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200300801>.

А. Мостяев, канд. филос. наук, ст. науч. сотр.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

ЕВРОПЕЙСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ И МЕСТО В НЕЙ УКРАИНЫ

В статье систематизированы основные подходы к определению цивилизации, осуществлено критику организмистского и редукционистского подходов к ее определению. Автор разрабатывает системный подход к изучению цивилизаций, впервые выделяет измерения и 5 критериев ее определения. В соответствии с этим установлено место Украины в европейской цивилизации.

Ключевые слова: организм, цивилизация, европейская цивилизация, системный подход, метанарративные тексты

O. Mostyayev, Phd, Senior Researcher

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

EUROPEAN CIVILIZATION AND THE PLACE OF UKRAINE IN IT

The article systematically presents the main approaches to the definition of civilization by criticizing organismic and reductionist approaches to its definition. The author develops a systematic approach to the consideration of civilization, for the first time identifies its dimensions and five criteria for its definition. According to it the position Ukraine in European civilization is determined.

Key words: Organism, Civilization, European Civilization, Systems Thinking, Meta-narrative texts.

УДК 101:14(477)

10. Конча С. Місце України серед цивілізацій світу / Сергій Конча // Українознавчий альманах. – 2013. – № 11. – С. 95–103.
11. Крылов В. Ю., Морозов Ю. И. Кибернетические модели и психология / В. Ю. Крылов, Ю. И. Морозов. – М.: Наука, 1984.
12. Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України / Валентина Матях. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011.
13. Мостяев О. Визначення місця українства у світовому цивілізаційному процесі / Олександр Мостяев // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 20–25.
14. Мостяев О. Етапи цивілізаційного процесу в Україні: особливості періодизації / Олександр Мостяев // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 2012. – Вип. 16. – С. 4–10.
15. Мостяев О. Світ як затриманий розпад: Роздуми щодо еволюції відкритих систем / О. Мостяев. – К.: "МП Леся", 2004.
16. Мостяев О. Українство у цивілізаційному процесі: особливості поширення європейських впливів / Олександр Мостяев // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 11. – С. 45–50.
17. Общность // Большой энциклопедический словарь. – М., 2002.
18. Пархоменко И.Т., Радугин А.А. Культурология в вопросах и ответах. – М.: Центр, 2001.
19. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ / И. Т. Пархоменко, А. А. Радугин. – М.: Высшая школа, 1989.
20. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. Вопросы и ответы / В.Н. Протасов. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.
21. Система // Большой Российский энциклопедический словарь. – М.: БРЭ, 2003. – С. 1437.
22. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: Пер. з англ. У 2-х т. / Арнольд Дж. Тойнбі. – К.: Основи, 1995.
23. Флиер А. Я. Культурология для культурологов: Учебное пособие / А. Я. Флиер. – М.: Академический проект, 2000. – 496 с.
24. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.
25. Членов М. А. Еврейство в системе цивилизаций (постановка вопроса) / М. А. Членов // Диаспоры. – 1999. – № 1. – С. 34–56.
26. Шабров О. Политическое управление / Олег Шабров. – М.: Интеллект, 1997.
27. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории [Пер. с нем.] / Освальд Шпенглер. – Т. 1. Гештальт и действительность. – М.: Мысль, 1993; Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. – М.: Мысль, 1998.
28. Штомпка П. Социология социальных изменений [Пер. с англ., под ред. В.А. Ядова] / Петр Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996.
29. Melko M. Nature of Civilizations / Matthew Melko. – Boston: Porter Sargent, 1969.

Надійшла до редколегії 26.02.14

ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНЕ НАПОВНЕННЯ КАТЕГОРІЇ "УКРАЇНСТВО"

Аналізується змістове навантаження категорії "українство" як основного поняття в категорійно-поняттєвій системі сучасного українознавства. Прослідковується процес наповнення та зміни смислів, що вкладались у поняття "українство" в різні історичні часи. Аналізується сутнісне, філософське та світоглядне навантаження цієї категорії в сучасній українознавчій науці.

Ключові слова: категорія, українство, філософія, світогляд, сучасне українознавство.

Фундаментальну науку важко уявити без розвинутого понятійно-категорійного апарату. Українознавство належить до фундаментальних наук. Для вироблення повноцінного категорійного апарату українознавчого аналізу необхідно звернутися до розгляду насамперед теоретичного напов-

нення та змістовного навантаження найбільш універсального для визначення науки поняття "українство". В даному випадку з позицій філософсько-світоглядної методології.

Для дослідження українства як цивілізаційного чинника серед важливих характеристик категорій має зна-

чення розуміння їх темпоральності. Адже "всі категорії є категоріями історичними, так що не існує і не може існувати якої-небудь однієї незмінної системи категорій, даної раз і назавжди. У зв'язку із розвитком мислення та науки виникають нові категорії..., а старі наповнюються новим змістом. Будь яка категорія в реальному процесі людського пізнання, в науці існує лише в системі категорій і через неї" [8].

Не менш суттєвим для аналізу феномена українства є розуміння процесуальності розвитку явища та відповідної йому категорії. У світі немає нічого остаточно завершеного. Усе переходить у все, а розвиток існує як певний напрямок зміни явища чи об'єкта, як рух від старого до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого. І в такому розумінні сам принцип розвитку має велике як методологічне, так і філософське значення.

Сутнісне наповнення категорії "українство" розкривається через аналіз цього феномена в історичній ретроспективі та постійному переосмисленні. Розробка проблематики історичного та змістовного наповнення категорії "українство" на сьогодні представлена певним корпусом текстів. Але проблема і надалі вимагає поглибленого вивчення. Так, наприклад, ще на початку XIX ст. українство означало любов до українського фольклору, побуту, пісні, традицій загалом та намагання їх зберегти і вивчати. А вже наприкінці XIX-початку XX ст. поняття "українство" асоціювалось із українським національним рухом чи описувало свідому настанову на вибір українськості як життєвої позиції.

Один із найвідоміших українських політичних, громадських діячів та непересічний мислитель М. Шаповал зазначав: *"Українство, як рух до національного відродження (виділ. – І.Г.), є явищем творення на певному територіальному просторі замість несвідомої маси нового колективу, нації, національного суспільства. Всі процеси цього руху з соціологічного погляду не досліджені, не систематизовані, не синтезовані"* [11, с. 10]. Аналізуючи причини поразки національно-визвольної революції першої чверті XX ст. М.Шаповал зазначає, що українство як свідомий рух за українську незалежність, або як би ми зараз сказали за "українську Україну", набуло нової якості в революційний період.

Розуміння українства як українського національно-визвольного руху особливо чітко простежується за роботами класика української історичної думки М. Грушевського. Наводимо широко розгорнуту цитату із його статті "Українці". Вона була написана російською мовою і побачила світ вперше у Петербурзі у 1910 році. В статті автор висловлює своє бачення ситуації з українством внаслідок гонінь з боку російського імперського режиму. М. Грушевський пише: "Але цими гоніннями вбити українство не вдалося. ...Рух політичної української думки безперервно тривав за весь час гонінь, яким вона піддавалась з боку старого режиму Росії, і в результаті українство розвивалось лише у ще різкішій опозиції до цього режиму. Однак широкому розвитку українства не могло бути місця в таких умовах. Заборони і гоніння перегороджували доступ української книги до широких народних мас російської країни, прирікаючи їх на темноту, оскудіння і виродження. ... Шкода була величезна і, звичайно, абсолютно не усунена простим, паперовим, скасуванням страшного указу 1876 р. Стара система пригноблення живе, і природні шляхи розвитку українства майже так само закриті для нього й зараз, як і до цього скасування" [5, с. 319–320].

Про політичне навантаження категорії "українство" у М. Грушевського можемо говорити з повним правом, оскільки він писав наступне: "...органічно чи, точніше сказати – історично – склалась політична програма су-

часного українства: децентралізація, національно-територіальний автономізм, федералізм, найширша участь народу в управлінні" [5, с. 323].

В статті "Українці" знаходимо і визначення самим М. Грушевським українства: *"Українство – прогресивне, демократичне, соціальне українство, що є вираженням устремління свідомої частини українського суспільства, це не теорема, довільно вигадана якоюсь купкою людей, але органічний результат історичного процесу, логічний висновок із історичних умов українського життя і фактів його сучасних відносин"*(виділ. – І.Г.) [5, с. 335].

Як бачимо, тут "схоплено" процесуальність, історичність та світоглядну визначеність поняття "українство". Таке розуміння залишається важливим моментом при виявленні змістовного навантаження категорії "українство" і сьогодні.

Отже, у багатьох працях українських мислителів XIX ст., першої та навіть другої половини XX ст. (в основному – в діаспорі) термін "українство" часто використовувався не для означення людності чи певної спільності, тобто, не в "чисто" антропологічному розрізі, а для характеристики цілого національно-визвольного українського руху, або відповідного світогляду окремої особистості чи групи. Проте, чіткого розведення понять не існувало. І в літературі знаходимо під означенням українство як національно-визвольний рух, українськість як життєва позиція, так і співпадіння з поняттям українці як народ та нація.

Так В. Винниченко писав про "українство": "...історія показала українству всю безплідність, усю шкідливість і навіть злочинність намагання убити відродження української нації в неприродні для неї, огидні її соціальним прагненням форми" [2, с. 497]. Як бачимо, тут мова йде про українську націю в цілому та українське суспільство. Таке розуміння категорії "українство" перегукується із його трактуваннями у працях деяких сучасних дослідників. Наприклад, С. Грабовський розуміє під українством сукупність таких феноменів, як українська нація, українська держава, українська людина (виділ. – І.Г.). Цими проблемами переймалися чимало видатних особистостей: від політичних діячів та літераторів до науковців. "...знайти шлях усталення українства як такого... робили всі, хто являть подібні проблеми – від Володимира Винниченка, Дмитра Донцова й Миколи Скрипника до Івана Дзюби, Оксани Забужко й Вадима Скуратівського" [4, с. 191].

Нерідко в роботах Винниченка та багатьох авторів тієї доби зустрічаємо вираз "його українство". Він описує свідому настанову особи щодо українського питання. Сьогодні подібне вживання даного поняття загалом не припускається, натомість вживається термін "українськість".

У сучасній українознавчій науці існує дещо відмінне від вище наведених розуміння "українства". Змістовне наповнення категорії українство передбачає насамперед розуміння його як певного явища, до того ж загальноцивілізаційного. "Українство (як загальноцивілізаційний феномен) – це збірне поняття, що охоплює і етнічних, і політичних українців, а також представників української діаспори. Системоутворюючим фактором буття українства як великої соціальної групи є українськість в її етнічній, культурно-мистецькій, громадянсько-політичній та інших формах" [10, с. 16].

І далі: "Під поняттям "українство" нами розуміються українці не тільки як автохтонний етнос, що обіймає певні терени від найдавніших часів до сьогодні, а і як світовий феномен (включаючи українців, що проживають в понад 60 країнах світу і не втратили своєї національно-культурної ідентичності). Таке розуміння понят-

тя включає і численну українську діаспору... Подібний підхід дозволяє вирішити важливе питання, – а як бути із етнічними поляками В. Липинським та В. Антоновичем, росіянами Д. Донцовим та М. Скрипником, татариним А. Кримським та іншими етнічними неукраїнцями, що зробили вагомий внесок у розбудову української науки, посилення національної самосвідомості, особисто пов'язавши свою долю з українською нацією? Себто, поняття "українство" має врахувати наявність значної кількості українців іншоетнічного походження" [10, с. 18].

Таким чином, насамперед під українством розуміється збірне поняття. В антропологічному сенсі воно означає всю ту сукупність "мертвих, живих и ненароджених земляків наших" (Т. Шевченко), тобто українців як окремих індивідів, які жили колись на землі, живуть сьогодні в Україні та у всьому світі за її межами, та тих, хто буде жити і визнавати себе українцем. Отже, до українців належать всі ті, хто, як писав М. Грушевський, "зроду українець", хто визнає себе українцем в Україні та за її межами. А також ті, хто населяє країну Україна, є громадянином цієї держави, але не визнає себе за українця (Грушевський М. "Хто такі українці і чого вони хочуть?"), тобто, мова йде про політичних українців, або ж суб'єктів політичної (модерної) нації, якою сьогодні і є українська нація. Тепер ця нація зорганізувалась у незалежну самостійну демократичну державу при всіх "але" і "проте" непростого процесу становлення української державності.

У такому трактуванні категорії "українство" особливого значення набуває розуміння сутності поняття нації та національного. Сьогодні існує принаймні дві активно діючі концепції нації: етнічної нації та політичної нації. До того ж, як стверджує А. Петрушкевич, "...в українській культурі... розвинулися дві форми патології прояву національної свідомості: її атрофія та гіпертрофія. "Лікування" їх можливе за умов... "відповіді на виклики" у вигляді побудови власного міцного політичного об'єднання – національної держави. Архетипи культурного несвідомого є формою, головною властивістю якої є власне сама можливість наповнення відповідно до умов існування його носіїв. Якщо змінюються обставини, то очевидно, повинен змінитися й зміст наповнення. Основна проблема полягає у тому, щоб віднайти необхідні механізми зміни" [9, с. 12].

С. Грабовський наполягає на тому, що концепція нації як такої "знімає" (у гегелівському розумінні – прим. І. Грабовської) всі протиріччя витворених штучно концепцій нації, як то: культурна нація, етнічна нація, політична нація, етно-політична нація. Оскільки само визначення та розуміння феномену нації всотує в себе її визначення як культурної з етнічним підґрунтям, політичної, а також повинно враховувати і економічну та геополітичну підстави національного будівництва, і, безумовно, також становлення та розвиток громадянського суспільства. Можливо, врахування останнього фактору сприяє виробленню сьогодні в українській соціогуманітаристичній новій концепції нації – громадянської нації.

Звичайно, всі ці концепції виникають як відповідь на конкретний історичний виклик. "Йдеться про те, якою має бути українська нація, котра знаходиться у процесі свого усталення, на яких підвалинах повинне базуватися націотворення і соціотворення в незалежній Україні. (Адже нація не існує інакше, як система певних соціальних груп, а соціальна система знаходить свою цілісність в нації; у зв'язку із цим неприпустиме протиставлення національної ідеї і громадянського суспільства як феноменів начебто несумісних, між якими слід робити вибір)" [4, с. 192].

Надзвичайно важливим для сутнісного наповнення змісту категорії "українство" є розуміння її як державо-

творчого чинника. В цивілізаційному аспекті процес оформлення спільного європейського цивілізаційного простору сьогодні не лише не відкидає національну державність як даність, а фактично підтримує її. Базові документи Європейського Союзу задекларували культурне і національне різноманіття умовою спільного європейського розвитку.

Націоналізм в Європі не зник наприкінці ХХ ст. Прогнози чималої кількості аналітиків не справилися, – стверджує Д.М. Шевчук. Навпаки, в сучасному світі націоналізм набуває нової сили та нових форм вираження [13, с. 30].

С. Гантінгтон провіщає близький "занепад Європи", вірніше, західної цивілізації в цілому. І в недалекому майбутньому європейська цивілізаційна ідентичність втратить першість у світі, поступившись цивілізаційній плюральності, з перевагою в основному незахідних цивілізацій [3]. Проте сьогодні ми живемо у світі з домінуючою прозахідною орієнтацією як найбільш перспективною. "Західність" є ідеалом, "...до якого прагнуть майже усі мешканці нашої планети. Західний стиль життя – багатий та комерціалізований, насичений полотноми Рембрандта та Пікасо, озвучений віденськими класиками та одягнений у "європейський одяг", тобто стиль життя обмеженої соціальної страти, що мешкала на невеликому клаптику землі – став мірилом цивілізованості. "Західність" була і залишається расово конотованим терміном, що продовжує переконувати, ніби світ ніколи не буде "вільним", "відкритим" чи демократичним, якщо він не буде європеїзований" [6, с. 145].

Сучасна Україна знаходиться у складному становищі. Вона фактично означає собою межі західної цивілізації. Аналізуючи цю непросту українську реальність, дослідники все ж вбачають у такому становищі країни і позитивні моменти [1, с. 17].

Всі непрості трансформації українського соціуму відбуваються до того ж на фоні певної "переломності" сучасного існування людства як глобальної єдності.

Теоретична вербалізація всіх вище означених непростих процесів за участю українства відбувається у категорійно-поняттєвому просторі соціогуманітаристики та українознавства зокрема. Як відомо, кожна категорія є поняттям, але не кожне поняття "піднімається" до рівня категорії. Категорійність поняття "українство" є фактичним утвердженням та засвідченням певного завершення процесу становлення спільного українського "Ми" як цілісності і відмінності від інших подібних національних "іншостей".

Юрій Шерех (Шевельов) писав про непростий процес витворення спільного українського "Ми". Воно не лише механічно, а й на глибинно-культурному рівні мало би складатися з "ми" діаспори та "ми" України [12, с. 20].

Визначення категорії "українство" невід'ємне у світоглядному плані від роздумів щодо самої українознавчої науки. Не лише тому, що українство є її предметом, але і саме через світоглядне навантаження цього поняття.

Цікаву думку висловив професор Я.С. Калакура щодо місії сучасного українознавства: "Нині жодна галузь науки – історія, філософія, правознавство, етнологія, політологія і т.д., – взята окремо, не може виконати рятівну функцію для українського соціуму, тобто підвести інтелектуальне або раціональне підґрунтя для консолідації нації, для виведення суспільства з кризи. Тільки українознавство як цілісна система інтегрованих знань про Україну й українство, як носій національної ідеї, як акумулятор історичного досвіду спроможне застерегти від повторення стратегічних і тактичних помилок минулого, допомогти українському суспільству поставити інтереси українського народу вище вузько партійних, а тим більше кланових, підпорядкувати їх благородній

межі духовного очищення і зцілення хронічно хворого політичного організму" [7, с. 29].

По суті мова йде про українознавство як інтелектуальну гуманітарну складову процесу деколонізації та подолання постколоніального періоду Україною. І в такому разі українство вступає на історичну арену як головний актор подолання постколоніалізму, а як категорія аналізу стає ефективним засобом осмислення цього періоду української історії. І тоді українознавство є одночасно і результатом, і важливим чинником формування модерної української нації та консолідації українства у всьому світі. В цьому виявляється його доцільність.

Підставовими для вище наведених висновків є не лише роботи сучасних українознавців – філософів, істориків, політологів, філологів тощо, але й творчий доробок класиків минулого – М. Грушевського, С. Єфремова, М. Шаповала, Д. Дорошенка та багатьох інших

Таким чином, категорія "українство" має вагоме світоглядне навантаження як основна когнітивна одиниця сучасного українознавчого аналізу. Вона знімає в собі весь попередній досвід історичного розвитку українців та є центральною в категорійно-понятійній системі сучасного українознавства.

Список використаних джерел

1. Афонін Е., Мартинов А. Проблема визначення місії України й українства в постмодерному світі / Е. Афонін, А. Мартинов // Україна в нас єдина: Матеріали засідань наукових секцій ІУ Всесвітнього форуму українців, 18–20 серпня 2006 р., м. Київ. – К.: Екопаксервіс, 2006. – С. 14–17.

2. Винниченко В. Відродження нації / Володимир Винниченко. – Київ-Відень, 1920. – Ч. III. – 542 с.

3. Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Перекл.з англ. Н. Климчук / Семюел П. Гантінгтон. – Львів: Кальварія, 2006. – 474 с.

4. Грабовський С. Україна не Африка? "Білі негри" у пошуках самих себе / Сергій Грабовський. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. – 217 с.

5. Грушевський М. Українці / Михайло Грушевський // Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн.2. – К.: Либідь, 1997. – 464 с. – С. 314 – 335.

6. Забуранна І. "Західність" як мірило цивілізації у сучасному світі / І. Забуранна // Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. Матеріали третьої міжнародної наукової конференції 22-23 травня 2007 р. – Острого: Вид-во національного університету "Острозька академія", 2007. – С.144 – 145.

7. Кононенко П. Українознавство – інтелектуальна молитва за Україну / Петро Кононенко // Українознавство. – № 3. – 2007. – С. 28–32.

8. Основные категории философии. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.vuzlib.org/beta3/html/1/22770/22784/>

9. Петрушкевич А. Політичність українства / Андрій Петрушкевич // Наукові записки. Серія "Культурологія". – Острого: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2007. – Вип.2. – С. 5 – 13.

10. Українознавство. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Загальна редакція Обушного М.І. – К., 2008. – 672 с.

11. Шаповал М. Соціологія українського відродження / Микита Шаповал. – К.: Україна, 1994. – 45 с.

12. Шевельов Ю. МИ і ми / Юрій Шевельов // Шевельов Ю. Москва, Маросейка. МИ і ми / Серія "Бронзобійна публіцистика". / За заг. ред. Л.Івшиної. – Видання перше. бібліотека газети "День" "Україна Incognita". ПрАТ "Українська прес-група", 2012. – 32 с.

13. Шевчук Д.М. Націоналізм в сучасній Європі: проблема національної ідентичності в епоху над національності / Д.М. Шевчук // Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. Матеріали третьої міжнародної наукової конференції 22 – 23 травня 2007 р. – Острого: Вид-во національного університету "Острозька академія", 2007. – С. 30 – 37.

Надійшла до редколегії 13.02.14

И. Грабовская, канд. филос. наук, ст. науч. сотр.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

ФИЛОСОФСКО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКОЕ НАПОЛНЕНИЕ КАТЕГОРИИ "УКРАИНСВО"

Анализируется смысловое наполнение категории "украинство" как основного понятия в категориально-понятийной системе современного украиноведения. Прослеживается процесс наполнения и смены смыслов вкладываемых в понятие "украинство" в разные исторические времена. Анализируется смысловое, философское и мировоззренческое наполнение этой категории в современной украинологической науке.

Ключевые слова: категория, украинство, философия, мировоззрение, современное украиноведение.

I. Grabovska I., Senior Researcher

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

PHILOSOPHICAL AND IDEOLOGICAL CONTENT OF THE CATEGORY "UKRAINITY"

The author analyzes the substantial workload of the category "Ukrainity" (the World Ukrainian community with its main typical features) as the core concept in the conceptual-categorical system of the modern Ukrainian Studies. The article traced the process of filling and changing meanings that fit into the concept of "Ukrainity" in different historical periods. The author analyzes the essential, philosophical and ideological burden in this category in contemporary Ukrainian studies.

Key words: Category, Ukrainity, Philosophy, Ideology, Modern Ukrainian Studies.

УДК 94(477)"XVIII"

С. Кагамлик, канд. іст. наук, ст. наук. співроб.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КНИЖКОВІ ЗІБРАННЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХІЄРІВ РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті досліджено склад приватних книжкових колекцій українських архієрів ранньомодерного часу. Встановлено, що на формуванні бібліотек значною мірою позначилися європейські культурні впливи, проаналізовано їх характер і специфіку. Ключові слова: українські архієри, церковна еліта, книжкові зібрання, європейські впливи, бібліотечні каталоги.

Загальновідомо, що в ранньомодерну епоху своєї історії Україна в силу свого геополітичного розташування відіграє роль посередника між Сходом і Заходом Європи, а українську культуру цього періоду слушно визначають як синкретичну, мотивуючи це взаємодією середньовічної спадщини й барокової освіченості, а також появою елементів Просвітництва [5, с. 130]. Її творцями були передусім представники вищого духовенства, які закладали культурні інституції, постачали літературну продукцію, формували освітній процес.

У контексті дослідження інтелектуального потенціалу української церковної еліти цього періоду важливо

простежити читацькі інтереси вищого українського духовенства, використовуючи широкий спектр джерел, зокрема, каталоги бібліотечних зібрань духовних осіб, книжкові пожертви, екслібри на книгах тощо.

Дана проблема знайшла своє відображення в історичній літературі лише фрагментарно – на рівні окремих, найвідоміших персоналій. Зокрема, слід відзначити аналіз бібліотеки Стефана Яворського, яку ґрунтовно проаналізував С.Маслов [10]. Відомий дослідник українського книговидання Я. Ісаєвич простежував каталоги приватних книгозбірень низки світських і духовних осіб, в тому числі Петра Могили [5, с. 362–368].

© Кагамлик С., 2014

З діаспорних учених окреме дослідження з цієї тематики належить Д. Чижевському, який, зокрема, вивчав бібліотеку Феофана Прокоповича [12].

Склад і подальшу долю бібліотек духовних осіб досліджували російські вчені. Зокрема, С. Луппов у монографії з історії книги післяпетровського часу [8] зосередив свою увагу і на книгозбірнях архієреїв з українців – Феофана Прокоповича, Феофілакта Лопатинського, Лаврентія Горки. Розвідки у книгознавчій царині продовжив В. Хотєєв – йому належать певні дані щодо аналізу бібліотек Симона Тодорського, Іоасафа Горленка, Варлаама Ванатовича, Платона Малиновського [17]. Проте російські вчені окремо не виділяли духовних осіб з українського духовенства, розглядаючи їх разом з корінними росіянами в числі церковних діячів, які посідали провідні становища в синодальній ієрархії Російської імперії. Існує також низка й інших праць, які характеризують склад і долю книжкових зібрань окремих церковних діячів найвищого, ієрархічного сану [7; 9; 16].

У справі вивчення складу бібліотек українських ієрархів важливе значення має опрацювання книжкових реєстрів, які дають змогу дослідити та проаналізувати склад приватних книгозбірень українських церковних діячів. Погана збереженість джерел XVII ст. не дає повної картини складу бібліотек українських ієрархів цього часу. Попри це, збереглися відомості про належність їм окремих примірників книг на підставі власницьких записів на стародруках.

Існують дані, які свідчать, що вже архієреї першої половини XVII ст. широко послуговувалися виданнями Заходу та Півдня Європи. Так, у складі бібліотеки Мелетія Смотрицького були: "Життя святих" (Кельн, 1616), "Собори вселенські і місцеві" (Венеція, 1585), твори святих отців Георгія, єпископа Нисського та Василя Великого (Париж 1615), "Коментар на пророка Ісайю" Прокопа Газського паралельними текстами грецькою та латинською мовами (Париж, 1580), грецькомовні видання "Історія Пелопоннеської війни" Фукидіда (Віттенберг, 1561) та "Синописис" Неофіта Родіно (Рим, 1633), "Лексикон греко-латинський" (Базель, 1584), вибірка Прокопія з різних оповідань з пророка Ісаї про Біблію (Візантія, 1560), збірка законів цивільних – "Corpus Juris Civilis" (Ліон, 1590), Кодекс Юстиніана (Ліон, 1517) [7, с. 63-64].

Значним зібранням латинських і польських книг володів Петро Могила. Це, зокрема, засвідчує реєстр книг, придбаних ним у Варшаві й Кракові у 1632–1633 роках. У цьому переліку (74 примірники) значилися книги з історичної, філософської тематики та математичних наук [5].

Значно краща картина збереженості каталогів книгозбірень діячів XVIII ст. Проте їх дослідження та ідентифікація часто ускладнені неточностями у написанні назв книг. Передусім це стосується іншомовних видань, які часто наводилися в описах не мовою оригіналу, а в неточному, спрощеному перекладі (подекуди й без вказівки мови перекладу) чи у формі російської транскрипції іноземних слів.

Аналіз зазначених реєстрів (каталогів) книг українських архієреїв засвідчує, що крім богослужбових книг слов'янською мовою, потрібних їм у священнослужінні та церковно-адміністративній діяльності, значний відсоток, а подекуди й більшість, становили польсько- та латиномовні книги, траплялися і книги грецькою чи французькою мовами, що пояснювалося відповідним рівнем освіченості у Києво-Могилянській академії.

Для вивчення кола інтересів освітніх і церковних діячів, вихованих Київською академією, важливе значення має опис бібліотеки одного з найвищих церковних сановників, віце-президента Синоду, архієпископа Новгород-

ського і Великолуцького Феофана Прокоповича, яка на раховувала під кінець його життя понад три тисячі томів. За галузями наук вони розподілялися таким чином: з теології – 548, з історії – 508, з філософії – 365, з права – 512, навчальних посібників з філософії та інших дисциплін – 678. За мовною ознакою бібліотека Прокоповича була у переважній більшості латинською, оскільки книг іншими мовами було всього близько 140, з них слов'яно-руських – 45 [15, с. 373–417; 8, с. 257 – 265].

Другою за кількістю видань і значимістю книгозбіркою після зібрання Феофана Прокоповича була бібліотека архієпископа Тверського і Кашинського Феофілакта Лопатинського – у ній значилося 1416 книг. В основній масі це були латиномовні книги, книг слов'яно-руських було близько 110, крім них значилося також близько 50 книг грецькою (включно з греко-латинською) та близько 50 книг польською мовами, меншою мірою представлена література на німецькій, французькій, італійській, єврейській, іспанській та інших мовах. Загалом бібліотека Феофілакта Лопатинського відображала його творчі зацікавлення та потреби як письменника і перекладача [8, с. 268 – 274].

Однією із найзначніших була й бібліотека архієпископа Псковського, Ізборського і Нарвського Симона Тодорського, яка складалася з 800 томів. Серед праць з орієнталістики німецькою, латинською, грецькою, єврейською мовами було тут і чимало рукописів, на індійських діалектах, на санскриті, татарською, арабською, ефіопською та іншими мовами, що засвідчувало високу культуру, широту кругозору й інтересів вченого [13, с. 28].

За даними С. Маслова, у бібліотеці місцеблюстителя Московського патріаршого престолу, митрополита Рязанського і Муромського Стефана Яворського значилося 609 книг, у тому числі 28 рукописних. З них було 443 латиномовних, 88 слов'яно-руських, 75 польськомовних і 1 рукопис французькою мовою [10, с. 122].

Значним зібранням книг європейського походження володів архієпископ Новгородський і Великолуцький Амвросій Юшкевич: у його складі була 601 книга, з них 48 (8%) слов'яно-руських, решта – в основному латинською мовою, значно менше книг на грецькій і польській мовах. За тематикою – це книги загалом релігійного змісту, передусім богословські [8, с. 283–284].

Відомим бібліофілом був Кирило Ляшевський – єпископ Воронежський і Єлєцький, Чернігівський і Новгород-Сіверський. В його книгозбірні значилося близько 400 примірників книг переважно латинською, німецькою, польською мовами. У ній переважала богословська і філософська література, зокрема значилися окремі праці німецьких пієтистів: Й. Будде, А. Міхаеліса, філософів Х. Вольфа, Х. Баумейстера, латиномовні видання Публія Овідія, Квінта Горація, Джона Локка та ін. Були також російські переклади М. Монтеня, С. Пуффендорфа, Д. Локка [6, с. 337].

У книгозбірні єпископа В'ятського і Великопермського Лаврентія Горки значилося 355 книг, серед яких були примірники, які належали ще Петру Могилі та Інокентію Гізєлу, у тому числі твори Томазо Кампанелли, "Про природу речей" Лукреція Кара, венеціанське видання "Божественної комедії" Данте (1536), трактати Г. Горація, праці Ю. Ліпсія, К. Курція, Г. Светонія та ін. [6, с. 147; 8, с. 274–281].

Єпископ Рязанський і Муромський Гавриїл Бужинський також мав значну бібліотеку – 365 книг, половина з яких була світського змісту. Це – книги з історії права (Г. Гроцій, Н. Макіавеллі, С. Пуффендорф), філософії (Арістотель, Сенека), історії (Т. Лівій, Фукидід, Ю. Цезар, К. Курцій), а також з військової справи, математики, медицини (Гомер, Вергілій, Горацій, Овідій) та ін. Разом

з книгами Лаврентія Горки книгозбірня Гавриїла Буржинського фактично поклала початок бібліотеці Московської слов'яно-греко-латинської академії [6, с. 91].

Комплектація бібліотек часто пояснювалася місцем і обставинами несення духовної служби. Наприклад, як припускають дослідники, майбутній архієпископ Мелетій Смотрицький придбав "Історію Пелопоннеської війни", видану 1561 р. у Віттенберзі, під час подорожі через Сілезію і Словаччину, супроводжуючи молодого князя Богдана Соломирецького. Молодий ще тоді учений залишив у цій книзі чимало поміток власницького характеру [7, с. 60].

Стефан Яворський почав формувати свою бібліотеку, ще навчаючись за кордоном. На одному з його творів – "Mowca polski" (Каліш, 1683) збереглася примітка "ex libris Stephani Javorsci, indigni monachi, empties Posnaniae" [10, с. 118-119]. За словами єзуїта Франциска, у 1702 р. Яворському дісталася бібліотека Паладія Роговського, вивезена з Риму, яка складалася з 500 книг, головним чином святоотецьких творів, соборних постанов і полемічних трактатів [10, с. 119].

В одному з листів до свого друга Я. Маркевича з Петербурга 1720 р. Феофан Прокопович описав шляхи поповнення своєї книгозбірні: "Бібліотека наша збагатилася над сподівання рясно. Крім інших, раніше куплених, я придбав минулого літа на 200 крб. більше 200 вельми гарних книг: більшу частину з Нарви й декілька з Ревеля; і вже майже 300 книг мав, коли почув, що в збройній палаті псковській зберігаються книги, забрані в Дорпаті. Я відразу ж попросив імператора, щоб велів їх мені передати. І він велів. Передано було сюди й мені доставлено 2500 книг. Однак досі ще не переслані твори святих отців в Голландії, для купівлі яких, ще коли ти у нас гостював, дали ми купцеві 500 крб. Коли ті прибудуть, бібліотека налічуватиме понад 3000 книг. До огляду й користування нею, о, якби то ти забажав прийти!" [15, с. 206]. Зміст листа, зокрема, вказує на те, що крім купівлі книг в імперії і за кордоном, Прокопович поповнював свою бібліотеку також трофейним майном, захопленим російськими військами.

Примітки на книгах Лаврентія Горки засвідчують процес формування його бібліотеки, зокрема місця, пов'язані з географією духовного служіння, та обставини придбання книг. У власноручно укладеному реєстрі книг Горка також виділив книги, які "из-за моря в Санкт-Петербург вывезены и были пропали, ныне в Москве сысканы". Тобто, йдеться про книги (в основному релігійні видання, вірші Яна Кохановського і самого Горки, а також три лексикони і твори Саллюстія і Сенеки), які Горка випишував з-за кордону, причому неодноразово. Так, в опису під №195 значиться каталог книжкової крамниці в Гданську. Відомо також, що з метою придбання книг Горка користувався послугами барона Г. Гюйсена, про що свідчить примітка на одній з книг – "Ex libris Huyssen". На іншій книзі – "Antiquitates ecclesiae orientalis" – зазначено, що вона була придбана в Голандії у 1724 р. [8, с. 278].

Як видно, у діячів найвищого церковного сану переважали західного походження, передусім латиномовні, книги. Серед них – книги з догматичного богослов'я переважно західноєвропейських і польських католицьких письменників; проповідницька література польських богословів Меффрета, Клеменса, Качинського, Млодзяновського; окремі праці німецьких пієтистів: Й. Будде, А. Михаеліса, філософів Х. Вольфа, Х. Баумейстера; книги протестантських авторів Франца Буддея, Мартина Лютера, Еразма Роттердамського, Мельхіора, Томазія, Йогана Буксдорфа, Ляйбніца. Як відзначила В. Нічик, повідомлення В. Щукіна про присутність у бібліоте-

ці Тодорського книг Ляйбніца було першим документальним свідченням наявності творів великого німецького мислителя в бібліотеках вихованців Київської академії [13, с. 28].

Наявність значної кількості польсько-латиномовних книг в приватних книгозбірнях церковних діячів свідчить про те, що українська національна еліта в особі духовенства і шляхти часів середньовіччя була тісно пов'язана з польською культурою. Зокрема, це отримана ними відповідна освіта – в Києво-Могилянській академії особливу увагу надавалося латинській мові, навчання в західноєвропейських навчальних закладах і контакти з ними, можливість українських ієрархів придбати необхідні книги за кордоном тощо. Культурна орієнтація української шляхти на Польщу, на думку І. Шевченка, тривала до середини XVIII ст. [19, с. 129].

Як стверджувала В. Нічик, польська література відігравала суттєву посередницьку роль в ознайомленні українців з творами поетів і письменників італійського Відродження. Чимало з них ставали відомими їм спочатку в польському перекладі. Так, у лекційних курсах, прочитаних у Київській академії, окремі новели з "Декамерона" використовувалися у польському перекладі Яроша Морштина з латинської версії Леонардо Бруні, а "Визволений Єрусалим" цитувався у перекладі Петра Кохановського [12, с. 93].

Важливе місце в каталогах приватних книгозбірень українських церковних ієрархів займала німецька книга, яка користувалася широким попитом у всій Європі. Цьому сприяв високий рівень освіти і книговидавничої справи на німецьких землях, різноманітний репертуар німецьких видань і широке коло особистого спілкування в середовищі церковної і світської еліти обох народів. За дослідженнями В. Нічик та О. Дзюби, основний масив німецької книги склала видана в німецьких друкарнях переважно німецькою мовою богословська, філософська, класична література і праці власне німецьких авторів в галузі філософії, теології, права, словники, географічні описи [2; 13]. Зокрема, твори протестантського автора Мартіна Лютера значилися в описах бібліотек Феофана Прокоповича, Симона Тодорського, Феофілакта Лопатинського, а також у митрополита Тобольського і всього Сибіру Філофея Лещинського і архієпископа Новгородського і Великолуцького Стефана Калиновського [2, с. 310]. У бібліотеці Феофана Прокоповича було повне зібрання творів головного ідеолога пієтистів з центром в університеті м. Галле професора Й. Будде, окремі його праці значилися в книгозбірнях Феофілакта Лопатинського, Кирила Ляшевецького, Амвросія Юшкевича, Стефана Калиновського, а також у митрополитів – Київського і Галицького Арсенія Могилянського, Смоленського і Дорогобузького Гедеона Вишневецького [2, с. 311–312]. Латиномовні твори протестантського теолога і містика Й. Арндта були у користуванні його перекладача Симона Тодорського, Стефана Калиновського, архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Амвросія Дубневича, митрополита Тобольського і всього Сибіру Антонія Стаховського, єпископа Іркутського і Нерчинського Інокентія Неруновича та єпископа Псковського, Ізборського і Навського Варлаама Ліницького [2, с. 313–314].

Широкі контакти української церковної еліти з німецькою культурою, наслідком яких стала велика кількість у їхніх приватних книгозбірнях німецьких видань, підкреслює відома дослідниці Києво-Могилянської академії В.М. Нічик, аналізуючи їх у своїй окремій праці. За її даними, теоретичними розробками німецьких учених активно послуговувалися українські письменники-ієрархи у своїй педагогічній та літературній діяльності.

Так, Феофан Прокопович, у книгозбірні якого кількість лише німецьких видань налічувала 420 примірників, особливо цінував тогочасних мислителів – Йогана-Франца Буддея (мав у бібліотеці 11 його творів), Юста Ліпсія (8 творів), Самуїла Пуфендорфа (9 творів) [12, с. 104-105]. Твори останнього у перекладі Гавриїла Бужинського, передусім "Вступ до історії європейської", були представлені у книжкових колекціях більшості українських ієрархів.

Особливістю книгозбірень української церковної еліти ранньомодерного часу була наявність у них значної кількості творів античних мислителів та істориків – Квінта Курція, Горация, Ювенала, Корнелія Непота, Ціцерона, Вергілія, Сенеки, Геродота, Тацита, Плутарха, Юлія Цезаря, Йосифа Флавія та ін. Одним із найпопулярніших античних мислителів, яким захоплювалися церковні діячі з вихованців Києво-Могилянської академії, був знаменитий римський філософ Сенека. Як вказує І. Захара, практично всі відомі на той час його твори зберігалися в академічній бібліотеці і в особистих книгозбірнях відомих церковних і культурних діячів. Зокрема, Стефан Яворський і Феофан Прокопович широко використовували ідеї Сенеки у своїх курсах із етики, логіки і натурфілософії і давали високу оцінку його вченості [3].

Аналіз бібліотечних зібрань української церковної еліти вказує на те, що Київська академія становила єдину світоглядно-філософську і культурну школу, представники якої активно цікавилися італійським письменством і наукою. Вихованцям Київській академії були відомі ідеї не лише італійських поетів і письменників, вчених і митців, а й мислителів-гуманістів церковно-політичного спрямування. Відомо, що найбільше книг італійських авторів було у Феофана Прокоповича. Зокрема, у його книгозбірні були дві праці Галілео Галілея – "Діалоги про систему світу" (1641) та "Про систему світу" (1700) [11, с. 94], а також дві праці Ніколо Макіавеллі – "Коментар про державу або про державку владу" та "Роздуми про державу, дискурс про яку містять три книги". Відомо, що попри те, що ще в 1559 році майже всі твори цього мислителя потрапили до "Списку заборонених книг", вже Петро Могила купив деякі з них для академічної бібліотеки [11, с. 94]. Твори Макіавеллі були також у книгозбірнях Стефана Яворського, Феофілакта Лопатинського і Симона Тодорського. Як показала А. Бичко у передмові до творів Ніколо Макіавеллі, для українців в доробку мислителя першорядне значення мало те, що він був "геній, котрий зміг вперше сформулювати ідею національної державності та показати механізм управління нею" [11, с. 94].

За даними російського літературознавця Є. Петряєва, у 60-х роках у Кіровській обласній бібліотеці було виявлено окремі книги, які належали Лаврентію Горці, У конволюті під назвою "Риторские книги", значилося 2 твори одного з ранніх представників утопічного комунізму Томазо Кампанелли – "Апология Галилея" (1622) і "О смысле вещей" (1617). Йому ж належала "Божественная комедия" Данте (Венеція, 1536) і твір Андрео Фредро "Генрих Первый, король Польши" [8, с. 280]. Наявність у приватних книгозбірнях подібних творів характеризував широкий кругозір їх власників, нетиповий для духовних осіб.

Сучасна дослідниця О. Пахльовська показала, що на перетині контактів італійської та інших західноєвропейських культур з українською у той час з'являється нове вагомє явище – неолатинська українська література, яка, на думку дослідниці, давала змогу українській літературі вільно функціонувати в європейському культурному контексті і водночас протистояти спробам денационалізації. Вже те, що неолатинська література

існувала в багатьох народів, і зокрема на українсько-білорусько-польсько-молдовсько-сербському пограниччі, підштовхувало до усвідомлення необхідності національного самовизначення цих народів. В такий спосіб українська неолатинська література прилучалася до загальноєвропейського, започаткованого італійцями, літературного Ренесансу, в якому також поширення латини стало однією з причин створення гуманістами нової концепції національної мови і літератури, розвиток яких був необхідний для культурного поступу всіх народів Європи [14].

Таким чином, аналіз бібліотек українських архієреїв ранньомодерного часу вказує на присутність у них значної кількості видань західного походження, які відображали творчі зацікавлення та потреби їх власників, зокрема як письменників та перекладачів. Основну їх масу становили польсько-латиномовні книги переважно західноєвропейських і польських католицьких авторів, проповідницька література польських богословів, праці німецьких пієтистів, книги протестантських авторів, що обумовлювалося відповідним рівнем освіти в Києво-Могилянській академії. Важливе місце в каталогах приватних книгозбірень українських церковних ієрархів займала німецька книга, чому сприяв різноманітний репертуар німецьких видань і широке коло особистого спілкування. Особливістю книжкових колекцій української церковної еліти також була наявність у них значної кількості творів античних істориків та італійських мислителів-гуманістів церковно-політичного спрямування. Отже, склад приватних книжкових зібрань українських архієреїв відображав активну інтеграцію української церковної еліти в загальноєвропейський культурний процес.

Список використаних джерел

1. Голубев С.Т. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии / С.Т. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т. 1. – К., 1876. – С. 613-631.
2. Дзюба О.М. Німецька книга в бібліотеках України (XVIII ст.) / Олена Дзюба // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – №4. – С. 307-319.
3. Захара І.С. Философское наследие Сенеки в Киево-Могилянской академии // Отечественная философская мысль XI- XVII вв. и греческая культура. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 266-273.
4. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи / Ярослав Ісаєвич // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матеріали 1-го українсько-італійського симпозиуму 13-16 вересня 1994 р. – Київ- Венеція, 1996. – С. 114 – 135.
5. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2002. – 520 с.
6. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII -XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упор. З.І. Хижняк. – К., 2001. – 736 с.
7. Лосієвський І. Бібліотека Мелетія Смотрицького / Ігор Лосієвський // Київська старовина. – 1992. – №5. – С. 59-65;
8. Луппов С.П. Книга в России в послепетровское время 1725-1740 / С.П. Луппов – Ленинград: "Наука", 1976. – 380 с.
9. Луцкая Ф.И., Мазманьянц В.К. Судьба библиотеки Стефана Яворского / Ф.И. Луцкая, В.К. Мазманьянц // Книга. Исследования и материалы. – Сборник 70. – М., 1995. – С. 194-199.
10. Маслов С.И. Библиотека Стефана Яворского / С. И. Маслов. – К., 1914. – 102 с.
11. Нічик В. Від ренесансної Італії до реформаційної Німеччини / Валерія Нічик. // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – С. 77 – 98.
12. Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 252 с.
13. Нічик В.М. Симон Тодорський і єврейська культура в Києво-Могилянській академії / Валерія Нічик. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2001. – 48 с.
14. Пахльовська О. Українсько-італійські літературні зв'язки XV-XIX століття / Оксана Єж-Янівна Пахльовська. – К., 1990. – 215 с.
15. Прокопович Феофан. Філософські твори. В 3 томах / Феофан Прокопович. – Т.3: Математика, історичні праці, вірші, листи / Переклад з латинської. – К.: Наукова думка, 1981.
16. Романова Н.И. Книжное собрание святителя Георгия Конисского как часть историко-культурного наследия Украины и Беларуси / Н.И. Романова // Могилянські читання. 2005. – К., 2006. – С. 459 – 465.
17. Хотеев П.И. Книга в России в середине XVIII века. Частные книжные собрания / П.И. Хотеев. – Ленинград: "Наука", 1989. – 142 с.

18. Чижевський Д. Бібліотека Теофана Прокоповича / Дмитро Чижевський // Науковий збірник. – Нью Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1953. – С. 127-136.

19. Шевченко І. Польща в історії України / Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 250 с.

Ндійшла до редколегії 25.02.14

С. Кагамлык, канд. ист. наук, ст. науч. сотр.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

КНИЖНЫЕ СОБРАНИЯ УКРАИНСКИХ ПРАВОСЛАВНЫХ ИЕРАРХОВ РАННЕМОДЕРНОГО ВРЕМЕНИ В ЕВРОПЕЙСКОМ КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

В статье исследован состав частных книжных коллекций украинских архиепископов раннеמודерного времени. Установлено, что на формировании библиотек в значительной степени сказались европейские культурные влияния, проанализированы их характер и специфика.

Ключевые слова: украинские архиепископы, церковная элита, книжные собрания, европейские влияния, библиотечные каталоги.

S. Kagamlyk, Phd, Senior Researcher

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

BOOK COLLECTIONS OF THE UKRAINIAN ORTHODOX HIERARCHS OF EARLY MODERN TIME IN THE EUROPEAN CULTURAL CONTEXT

In this article author investigated the composition of private book collections of Ukrainian bishops early modern times. Author established that the formation of libraries was largely predefined by European cultural influences. Their character and specific is analyzed also.

Key words: Ukrainian bishops, church elite, book collection, European influences, library catalogs.

УДК 94(477):001.31"17"

К. Кобченко, канд. ист. наук, ст. науч. співроб.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УКРАЇНА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ XVIII СТ. У ВИМІРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

У статті висвітлюються особливості інтелектуальної та культурної історії Гетьманщини у складі Російської імперії упродовж XVIII ст. у контексті тогочасної інтелектуальної історії Європи.

Ключові слова: Україна Гетьманщина, Російська імперія, інтелектуальна історія, абсолютизм, Просвітництво, енциклопедичні знання, Бароко, Романтизм.

Для означення XVIII ст. прийнято вживати різні характеристики етапів культурного (бароко-рококо-класицизм), інтелектуального (Просвітництво, Енциклопедизм) та політичного (доба освіченого абсолютизму) етапів європейської історії. Ці періоди мали різні форми вияву у країнах Європи й, зокрема, в Україні, яка упродовж цього століття зазнала багатьох значних трансформацій. Землі України, передовсім Гетьманщини та Лівобережжя у цілому вступали у XVIII ст. століття у складі держави, яка саме на його початку стала відомою світу як Російська імперія. Це століття відзначилося для Лівобережної України як складний період поступової втрати статусу козацької автономії.

Упродовж століття змінювалися також форми і зміст пізнавального та культурного життя українців, які ми спробуємо розглянути у контексті інтелектуальної історії Російської імперії та Європи. Інтелектуальна історія на сьогоднішній день є багатоаспектним дослідним напрямком, або, за оцінкою дослідників, являє собою "досить неоднорідну суміш різних напрямків, тематичних пріоритетів та методологічних перспектив" [8]; ми ж передовсім маємо на увазі напрям історії науково-освітнього процесу в його розвитку впродовж століття та у контексті загальноєвропейських процесів у сфері пізнання.

На початок XVIII ст. в інтелектуальному житті України мали місце тенденції, закладні у попередню епоху, а саме збереження культурного впливу України на Московську державу, а віднині Російську імперію. У певних аспектах цей вплив навіть посилювався, адже широка програма змін, що включала модернізаційні процеси в освіті, розпочаті Петром I в Росії, спиралися на значні людські та інтелектуальні ресурси українців, які у попередню епоху не лише були включені в орбіту європейського культурно-інтелектуального простору, але й виробили власні форми адаптації європейської освіти до потреб православної частини Європи. Українці у XVI – XVII ст. були єдиним православним народом, що у XVI – XVII ст. входив у складі католицької країни – Речі Посполитої, завдяки чому були безпосередньо включені в

орбіту Західно- та Центральноєвропейського інтелектуального простору. Завдяки цьому українці не лише мали доступ до його освітніх інституцій, але й адоптували тамтешні форми науки та освіти, перенісши на православний ґрунт освітні форми, створені латинськими колеґіумами в формі слов'яно-греко-латинської школи. Цей процес почався ще з Острозької академії та братських шкіл [7, с. 36], і завершився адаптацією західних зразків освіти на український ґрунт у вигляді Києво-Могилянського колеґіуму, за яким у 1701 р. офіційно було закріплено статус академії.

Творчо засвоївши європейські культурні здобутки, Україна стала певним ретранслятором їх в межах православного простору європейської цивілізації. Завдяки існуванню Академії, Україна стає потужним інтелектуальним центром, у якому поєдналися традиції тодішньої західноєвропейської освіти з національно-культурними та релігійними особливостями православного навчального закладу. Завдяки цьому Академія стала місцем поширення знань у межах православного простору Східної та Південної Європи, відкривши їх урожденцям, а не лише українцям, можливість доступу до якісної для свого часу освіти. Роль академії як інтелектуального осередку усього православного світу не обмежувалася тільки викладанням; чимало її випускників зробили внесок у культурний розвиток слов'янських народів.

Київська академія стала не тільки основою для поширення такого типу шкіл в Україні – у вигляді заснованих наприкінці XVII–XVIII ст. Чернігівського, Харківського та Переяславського колеґіумів, але й ставши взірцем для організації Слов'яно-греко-латинської академії у Москві, а також пізніших спроб створити низку подібних шкіл у російських містах [7, с. 42]. Причому з України на російський ґрунт переносилися не лише організаційні форми та зміст освіти, але й педагогічні кадри, починаючи з першого ректора московської академії, київського випускника Сімеона Полоцького. "Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. відбулася "українізація великоросійської духовної культури", яка стала "західно-

європейсько-українською за своїм походженням" [9, с. 367]. Необхідно відзначити, що інтелектуальний вплив Київської академії не обмежувався Росією, а мав вияв в усьому православному просторі Європи: так, один із колишніх київських студентів – Мануйло Козачинський – став засновником національної школи та мови Сербії [5, с. 12-13]. Упродовж XVIII ст. в академії, крім росіян та білорусів, навчалися також молдавани, волохи, серби, хорвати, боснійці, чорногорці, далматинці, болгар, греки. При цьому південних слов'ян та греків було найбільше. Так, приміром, за даними З. Хижняк, у 1736 р. в Київській Академії навчалося 127 іноземців, у 1737 р. – 122 "спудеї" з інших країн [10, с. 148].

Попри сталу основу навчального процесу, засновану під впливом західноєвропейської нової схоластики, інтелектуальне життя академії впродовж XVIII ст. знавало інновацій, передовсім завдяки запозиченням наукових здобутків європейських учених. Упродовж XVIII ст. до навчального курсу академії вводилися сучасні іноземні мови, передовсім німецька. У Київській Академії склалися тісні стосунки із навчальним закладом за кордоном, добре було поставлене викладання також давніх мов – грецької, латини та давньоєврейської. Вивчення останньої, як і гебраїстики в цілому, пов'язаної з іменем випускника, а згодом викладача Академії Симона Тодорського, що здобув хорошу підготовку за кордоном. Постала також практика запрошувати викладачів з різних країн Європи.

Принцип міжкультурної взаємодії, важливим виявом якого була практика посылати здібних студентів Академії за кордон для продовження навчання, також продовжував застосовуватись. Так, у Кенігсберзькому університеті лекції Еммануїла Канта слухали 23 українці [10, с. 170].

Таким чином, "в 17-ому і в першій половині 18 століття українська культура значною мірою завдяки Києво-Могилянській академії стає культурою-посередницею між культурами народів усього православного регіону і Заходом Європи, хоча в минулому вона й сама зверталась до сербської, болгарської і польської культур як культур-посередниць, а в майбутньому, з кінця 18 і у 19 столітті такою посередницею для української стане російська культура" [5, с. 15-16]. За прикладом Києва колегіуми на початку XVIII ст. було створено також у Чернігові, Переяславі та Харкові.

Освітні процеси були важливою складовою того культурного та інтелектуального піднесення Доби Бароко, яке знайшло свій вияв в Україні наприкінці XVII – у середині XVIII ст. і яке стало уособленням симбіозу, творчим засвоєнням загальноєвропейських тенденцій, що переносилися на український ґрунт під впливом національної традиції, тобто у вигляді оригінальних форм культури. Ще однією важливою особливістю барокової культури був її синтетичний характер, завдяки якому вона виявила "здатність будувати свою культуру, опираючись на здобутки усіх попередніх епох: і Античності, і Середньовіччя, і Ренесансу" [2, с. 64]. Ця синтетичність мала для українців також наздоганяльний характер (В. Нічик), що дозволила творчо використати досвід європейської культури, здобутий у часи ренесансного гуманізму, Реформаційних рухів і творчо застосувати до українських культурних реалій. Українська культура та науково-освітня сфера Ранньомодерного часу розвиваються у тісному взаємозв'язку з інтелектуальними процесами в Європі та є власною відповіддю на їхні виклики, коли, на основі західноєвропейських зразків Україна виробила власні форми інтелектуального і духовного життя.

Водночас у країнах Західної та Центральної Європи, які у цей період вели гору в інтелектуальному поступі людства, відбувався перехід до нового етапу наукового

розвитку, відомого як класична наука. Він розпочався в Західній Європі з наукових праць Френсиса Бекона та Ісаака Ньютона, охопивши період від Ранньомодерного часу та початку XX ст. У межах цього періоду мали місце декілька важливих етапів зміни наукового мислення, переходу до експериментальних форм науки, оформлення методів наукового пізнання. Відбувається поступова секуляризація науки, зміна форм освіти та вихід її із системи середньовічної схоластики та оформлення у вигляді класичних університетів. Таким чином у Європі поступово формується нова інтелектуальна епоха, прояви якої впродовж XVIII ст. не були рівномірно представлені в різних країнах.

І хоча викладачі Києво-Могилянської академії були знайомі з новітніми для свого часу науковими відкриттями, працями Ф. Бекона та Р. Декарта, як і студенти, що здійснювали початкові подорожі до Європи, навчальний процес у Академії все ж тривав у традиційному схоластичному ключі, й про поступові ознаки зміни наукової парадигми можна говорити дещо пізніше – з середини XVIII ст., переважно під впливом наукових інновацій в Російській імперії в цілому.

З середини XVIII ст., коли відбувається остаточна секуляризація науки, науково-освітній прогрес та поступ держави у цілому стає міцно пов'язаним з розвитком позитивних знань, прогресом природничих наук. В Україні ця зміна наукової парадигми співпала в часі з важливими суспільно-політичними змінами – подальшою інтеграцією до російського державного простору, що завершилася ліквідацією інститутів автономного устрою та козацтва, а після поділів Речі Посполитої в останній чверті XVIII ст. – включенням більшої частини України до складу Російської імперії, й частково – до Австрійської, незабаром – Австро-Угорську монархії.

Проте підготовка цих змін у формі модернізаційних процесів у самій російській імперії почалися ще раніше, включаючи перенесення на її ґрунт певних наукових та технологічних новацій, що здійснювалося за ініціативою та підпатронатом царя, а згодом імператора Петра I. Водночас політичні процеси зміцнення імперії співпали зі становленням абсолютизму в Західній Європі, що підсилювало рол в Росії та її політичний вплив на континенті. Поеднання сильної влади монарха з процесами інтелектуальної модернізації не лише відповідали особливостям розвитку Росії цього періоду, але й сягнули апогею за правління Катерини II, висунувши її на взірць освіченого абсолютизму в очах його ідеологів – французьких філософів-просвітників.

Тож якщо наприкінці XVII – до середини XVIII ст. завдяки інтелектуальному впливу та кадровому потенціалу українців "відбулося "запіднесення Росії" адаптованими до православного духовного підґрунтя досягненнями європейської культури" [6, с. 362], то завдяки низці реформ Петра I Російська імперія водночас починає прокладати власний шлях до Європи "в обхід" України. Це відбувалося, зокрема, у безпосередньому перенесенні на російський ґрунт інтелектуального досвіду європейців у актуальних формах доби Просвітництва з його наголосом на позитивних знаннях та енциклопедичності науки. Цей прорив відбувався паралельно із засвоєнням Росією українського досвіду, але без участі України та її інтелектуальних сил. Водночас посилюлися процеси політичної централізації, які у випадку України виявилися у наступі на автономні права Гетьманщини. Процеси модернізації Російської імперії отримали обґрунтування у вигляді ідеї освіченої монархії (підтриманої по відношенню до Росії Ф.-М. Вольтером та Д. Дідро), уособленням якої стала імператриця Катерина II, якій вдалося заслужити ви-

знання саме такої правительки як у самій Росії, так і за межами країни, так що "наступ російського централізму на українську автономію здійснювався під прикриттям просвітницької риторики" [7, с. 89].

Отже, важливі зміни в системі пізнання світу, а саме становлення системи класичної науки та університетської освіти, відбувалися водночас із істотними політичними трансформаціями. В Україні ці політичні та соціальні зміни являли собою поступову інкорпорацію до складу Російської держави з одночасним наступом на національно-культурну самобутність та уніфікацію форм інтелектуального життя, включення їх у загальноімперську структуру. Цей процес завершився ліквідацією Гетьманщини, зруйнуванням Запорізької січі та реформуванням козацтва як стану на Лівобережжі, приєднанням Криму та освоєнням Південної України, а також поділами Речі Посполитої та входженням Правобережної України до складу імперії. Такі геополітичні зміни призвели до значних ідейних переорієнтацій, у т.ч. у середовищі самого українства: з частини європейського світу Україна перетворилася на складову імперії, і віднині зв'язок з європейським інтелектуальним простором відбувався за посередництва адміністративних структур імперії та під її ідейним контролем.

Водночас в Україні цей час став важливим періодом структурних змін в системі освіти, зумовлених подальшою інкорпорацією Гетьманщини до складу російської імперії. З одного боку, на початку та в середині XVIII ст. українські інтелектуали, передовсім вихованці Києво-Могилянської Академії, відігравали значну роль у інтелектуальній модернізації Росії, розпочатій Петром I, посівши визначні посади у духовній та світській державній ієрархії. Проте, використавши цей людський та навчальний потенціал, імперська влада не була зацікавлена у його поновленні, як і у підтримці Академії як освітньої інституції, натомість ініціювавши формування нових закладів вищої освіти за зразком класичних університетів, як це у той час відбувалось у Західній Європі. Таким чином Україна-Гетьманщина поступово опинилася в ситуації, коли її освітні інституції було поставлено під адміністративний контроль імперської влади, а простір наукових свобод обмежено.

У самій же Російській імперії в цей час мало місце зміщення інтелектуальних центрів з України та Києва до імперських столиць: у Санкт-Петербурзі 1724 р. було засновано Академію наук та відкрито при ній Академічний університет, а 1755 р. – Університет у Москві. Вони стають головними освітньо-науковими закладами імперії, яка встановлює прямі контакти із Західним науковим світом: ще за Петра I запроваджується практика відправлення на навчання в Західну Європу молодих людей шляхетного походження, а також запрошення для викладання та наукової праці іноземних, у першу чергу німецьких, учених. Віднині іноземці і в Україну потрапляють переважно через Росію. У той же час Російська імперія активно використовувала інтелектуальний потенціал приєднаних територій – це стосувалося, крім України, з кінця XVIII ст. також Польщі та Прибалтики, – для потреб державного будівництва, освяченого імперськими амбіціями.

Освітній компонент стає важливою ідеологічною складовою імперської доктрини, маючи на своєму початковому етапі наздоганяльний характер – як модернізаційний для самої Росії, так іміджевий – для поліпшення статусу в оцінці новонародженої імперії іноземними країнами: "Просветительство... становится не только официальной идеологической позицией, но и своего рода смыслообразующим стержнем формировавшегося в ходе петровских преобразований образа новой

имперской государственности, своего рода интегративной имперской ценностью" [1, с. 51].

Водночас Україна все більше набуває в Російській імперії статусу інтелектуальної провінції, адже уряд не мав наміру підтримувати чи розвивати існуючі чи створювати нові навчальні заклади в Україні. Суперечливість трансформаційних процесів в Україні таким чином підсилювалася тим, що в значній мірі приєднання України та отримані від неї культурні імпульси були важливим внеском до зміцнення імперського статусу Росії; це чутливе для російської ментальності відчуття значення України для підсилення статусу імперії, як у геополітичному, так і у культурно-інтелектуальному смислах, дається взнаки і до сьогодні.

Водночас мала місце політика інтеграції інтелектуального життя України до імперського простору. Апофеозом таких тенденцій стала незгода Катерини II на відкриття Університету в Батурині, яке ініціював останній Гетьман України Кирило Розумовський. Така позиція цілком відповідала політиці згортання автономії та козацького самоврядування в Україні, а також прагненню політичної та інтелектуальної переорієнтації України з країн Західної та Центральної Європи на Росію: так, Україна-Гетьманщина з європейської провінції мала стати провінцією російською. В інтелектуальній сфері це досягалось шляхом підвищення престижу російських навчальних закладів, у тому числі в очах українців.

Слід однак додати, що частина еліти старшинського походження сама була приваблена можливостями, які відкривало життя в столиці, та переходила на позиції нової – імперської – політичної ідентичності. Таким показовим прикладом сприяння змінам освітніх орієнтирів української молоді є, зокрема, діяльність Івана Полетики (1722-1782), випускника Києво-Могилянської академії та професора Медичної Академії у німецькому м. Кілі, який віддав перевагу праці в Російській імперії та посприяв організованому навчанню української молоді у Госпітальних школах Санкт-Петербурга, загітувавши та особисто відібравши для цього навчання 55 студентів Києво-Могилянської Академії [3, с. 433-434].

У той же час ідейно споріднене з імперським абсолютизмом Просвітництво в Україні не мало підґрунтя для вияву у вигляді національних культурних феноменів; тому українська культура упродовж XVIII ст. поступово переходить від пізньобарокових форм до паростків передромантизму, який, розвинувшись у наступну епоху, стане формою культурного самовияву бездержавних націй.

Не випадково, що відповідно до розходження центральних культурно-інтелектуальних епох – просвітництва імперії та пізньобарокової культури українства, дві центральні, знакові постаті української та російської культур XVIII ст. – Григорій Сковорода та Михайло Ломоносов – є представниками двох відмінних типів мислення та пізнання світу, образно кажучи, різних культурних епох. Якщо Михайло Ломоносов – поза сумнівом, людина доби просвітництва, вчений-енциклопедист який, був "первым русским университетом" (О. Пушкін), то Григорій Сковорода – представник складного синтезу епох, творчо засвоєних Україною з власного та європейського досвіду. У творчості Г. Сковороди знаходять риси барокового мислення, ознаки передромантизму й передчуття пізнішого екзистенціалізму, так і тяглість традиції, що бере свій початок від середньовічної духовно-містичних практик і має свої вияви як у східній (візантійсько-руській), так і у західній традиціях християнства. У образному вислові людини цієї доби Е. Канта, про дві речі, що найбільше бентежили його – "зоряне небо над головою та моральний закон всередині нас"

відобразилося поєднання типів мислення епохи – позитивне пізнання навколишнього світу, який намагалося дослідити та висвітлити у енциклопедичній сукупності наявних знань просвітництво та досягнення внутрішнього світу – "мікрокосму людини", апофеозом чого став спадок Г. Сковороди.

Іншим пізньобароковим типом носія національної культури в Україні, генетично спорідненим зі "сковоридинівським", продовжують лишатися мандрівні дяки другої половини XVII – XVIII ст. (у т.ч. неможливі "спудеї" на вакаціях, бурсаки, що довчилися чи ні). Вони водночас мали типологічний зв'язок з європейськими вагантами – зв'язковою ланкою між академічними формами культури й живою народною стихією, були носіями "низової культури", живої традиції, виявленої у догетних формах. Водночас вони були виразниками неперервної традиції народної початкової освіти, яка не могла б відбуватися без їхньої участі, й які увійшли до високої літератури завдяки творчим рефлексам Г. Квітки-Основ'яненка та М. Гоголя [4, с. 99-108]. Вони ж створили органічне підґрунтя народної гумористичної культури для "Енеїди" І. Котляревського, написання якої так само є результатом синтезу, взаємопроникнення різночасових культурних пластів. "Енеїда" (1798 р.) – перший літературний твір народною українською мовою, що відкривав добу українського романтизму, був водночас органічним підсумком попереднього культурного розвитку України. У той же час цей твір перебував у руслі європейських літературних традицій, породжених добою ренесансного гуманізму й продовжених бароковим синкретизмом, що виявлялося у зверненні до античних зразків та бурлескних форм народної "низової" літератури, які у більшості європейських народів на той час вже отримали вияв у літературних творах.

Таким чином, не маючи змоги самостійного розвитку на нових інтелектуальних засадах та будучи відсунутою на роль інтелектуальної провінції, українська культура звертається до духовних форм, які дозволяли їй вижити у цих складних умовах, зберігши та передавши наступним епохам свій духовний потенціал. Українські землі опинилися у найменш вигідному становищі, адже бездержавний статус та приналежність до імперій у більшій чи меншій мірі ігнорували національний компонент, важливий для розвитку гуманітарної сфери, та зараховували внесок та здобутки представників різних народів, що були під їх владою, до власне імперського спадку.

Для суспільного розвитку Російської імперії було використано інтелектуальний потенціал України в особі її численних вихованців на духовній та державній службі

імперії, проте відновлення цього потенціалу не відбулося, натомість мало місце творення новітніх освітніх структур в самій імперії. Форми освітніх поїздок за кордон як включення у загальноєвропейський освітній процес поєднувалося в Російській імперії зі створенням власної науково-освітньої системи, не в останню чергу завдяки широкому запрошенню іноземних учених.

Для українців, що опинилися підданими Російської імперії, поступово складається ситуація, коли можливість кар'єри в інтелектуальній сфері ставали можливими шляхом лояльності до імперської влади, відмови чи приховування своєї національної ідентичності, а самі інтелектуальні здобутки тлумачилися як імперський спадок без врахування національної складової підданих імперії. Поступова реорганізація Києво-Могилянської академії на вищий духовний навчальний заклад, що тривала з останньої чверті XVIII ст. до початку XIX ст. стала наслідком як імперської освітньої політики, так і зміни форм вищої освіти та користь створення університетів, які отримали назву класичних. Загальні зміна наукової парадигми та системи освіти супроводжувалися структурно-організаційними змінами в самій імперії.

Список використаних джерел

1. Андреев А.Л. Российское образование: социально-исторические контексты. – М.: Наука, 2008, 359 с.
2. Горський В. XVII сторіччя в історії української філософії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. пр. на пошану пам'яті проф. В.М. Нічик. – К.: Критика, 2005.
3. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.: енциклопедія / відп. ред. Брюховецький В. С.; наук. ред. і упоряд. З. І. Хижняк – К.: Видавничий дім "КМ Академія" – 2001, 736 с.
4. Микуась В. Ваганти та мандрівні дяки // Київська старовина. – 1992, № 5. – с. 99-108.
5. Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К.: Український центр духовної культури, 2001, 252 с.
6. Павленко Ю. Цивілізаційна природа України та глобальні протиріччя сучасного світу // Давньоруське любомудріє: тексти і контексти / упоряд. О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006, – С. 357-373.
7. Посохова Л.Д. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX століть: монографія. – Х: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011, 399с.
8. Склокін В. Рецензія на видання: Rethinking Modern European Intellectual History / Ed. By Darrin M. McMahon and Samuel Moyn Oxford: Oxford University Press, 2014, 305 pp. // Historians.in.ua Електронний ресурс Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/novizhizhki/1140-rethinking-modern-european-intellectual-history-ed-by-darrin-m-mcmahon-and-samuel-moyn-oxford-oxford-university-press-2014-305-pp>
9. Трубецкой Н.С. К украинской проблеме // Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. – М., 1995.
10. Хижняк З.І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – 2. вид, доп. і перероб. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2008. – 203 с.

Надійшла до редколегії 13.02.14

К. Кобченко, канд. ист. наук, ст. науч. сотр. (Київ, Україна)
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

УКРАИНА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ XVIII ВЕКА В КОНТЕКСТЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ИСТОРИИ

В статье раскрываются особенности интеллектуальной и культурной истории Гетманщины в составе Российской империи XVIII века в контексте интеллектуальной истории Европы того времени.

Ключевые слова: Украина, Гетманщина, Российская империя, интеллектуальная история, абсолютизм, Просвещение, энциклопедические знания, Барокко, Романтизм.

K. Kobchenko, Phd, Senior Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

UKRAINE AS THE PART OF RUSSIAN EMPIRE OF THE 18TH CENTURY IN THE CONTEXT OF INTELLECTUAL HISTORY

The peculiarities of intellectual and cultural history of Hetman-State (Hetmanshchina) as a part of the Russian Empire during 18th century in the context of intellectual history's processes in Europe of that time are studied.

Key words: Ukraine, Hetman State, Russian Empire, intellectual History, Absolutism, the Age of Enlightenment, Encyclopedic Knowledge, Baroque, Romantics.

УДК 304.4"18"(477)

Т. Ємець, канд. філос. наук, наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОСТАННЯ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ УКРАЇНСТВА

У епоху національного відродження у ХІХ столітті українство здійснило цивілізаційний вибір на користь націєтворення у рамках загальноєвропейського націєтворчого процесу, всупереч великодержавній асиміляторській політиці у Російській імперії. Культурницький рух "хлопоманів" та "українофілів" став середовищем формування молодого покоління свідомих українських патріотів, які змогли перетворити його на політичний рух із гаслом самостійної України.

Ключові слова: український рух, націєтворення, цивілізаційний вибір.

У сучасній соціогуманітаристиці все більшої ваги набувають дослідження цивілізацій. Ідеї патріархів цивіліології Л. Гумільова, М. Данилевського, А. Тойнбі, О. Шпенглера знайшли продовження у роботах сучасних мислителів С. Гантінгтона, С. Кримського, Т. Метельової, М. Михальченка, Ю. Павленка, Ф. Фукуяма та інших. Їх напрацювання широко використовуються в українознавстві, де, зокрема, цивілізаційний підхід як принцип аналізу соціокультурних процесів дозволяє, на думку О. Мостяєва, проаналізувати розвиток спільноти (українства) як процес, що відбувається у контексті еволюції локальної (європейської) цивілізації [6]. Адже перебіг модерного українського націєстановлення зумовлювало саме європейське спрямування українства.

Однією із визначальних особливостей модерного українського націєтворення стало те, що започатковувалося воно у ХІХ ст. серед спільнот, які перебували на територіях двох імперій: Російської та Австро-Угорської. Т. Снайдер, аналізуючи "переваги поділу", зазначає, що "національні історії змальовують поділ як розчленування національного тіла. Насправді ж перебування в різних державах давало національним діячам певну перевагу" [8, с. 351]. По-перше, як зазначає Т. Снайдер, ситуація міждержавної розділеності українства призвела до того, що Австро-Угорська імперія використовувала український національний рух проти Російської імперії, "непередбачуваним наслідком" чого став розквіт цього руху. По-друге, перебування у різних державах давало змогу громадським та культурним діячам однієї нації мати різний суспільний досвід та ділитися ним між собою, що також сприяло націєтворенню. А по-третє, сам факт розділеності стимулював ідею об'єднання нації.

Іншою сутнісною ознакою українського націєтворення стало те, що відбувалося воно всупереч великодержавній асиміляторській політиці Російської імперії. Після скасування Гетьманщини як державного утворення та викорінення царською адміністрацією всіх незалежних інституцій у повсякденному житті українців, імперська влада все чіткіше проголошувала гасла, викладені згодом щодо української мови у формулі "не было, нет, и быть не может" із сумнозвісного Валуєвського циркуляру. Попри це, український рух не переривав свого існування. Це стало можливим завдяки глибокій закоріненості українства, його широким зв'язкам із самобутньою етнічною історією та культурою.

Процес модерного національного відродження ХІХ ст. мав свої корені ще у ХVІІІ ст. Парадоксальним чином посприяла цьому офіційна царська адміністрація, яка у боротьбі із польським визвольним рухом почала підтримувати українську козацьку старшину. Як зазначає П.-Р. Маґочій: "між 1785 і 1835 роками імперська влада спочатку визнала шляхетський статус усього козацтва, потім відмовила у ньому, тоді знову надала, але вибірково. Щоб обґрунтувати претензії окремих козаків на статус знаті... прохачі мусили переглянути цілий масив історичних договорів між українськими гетьманами та царями Московії, грамоти польських коро-

лів і литовських князів та інші документи, зокрема, літописи, історичні та родинні мемуари, генеалогії та записи місцевих традицій" [5, с. 309]. Тобто, фактично, цим було започатковано широкомасштабне вивчення українцями свого козацького минулого.

Меркантильна зацікавленість нащадків козацької старшини у віднайденні документів, що підтверджували їхнє шляхетне походження, сприяла самоусвідомленню українців із числа "хлопоманів". Це були, в основному, нащадки збіднілих шляхетських родин, прихильники культурницького, ненасильницького просвітительства серед селян. Вони прагнули зблизитися із селянством, в якому бачили носіїв української культури. Намагались розмовляти українською мовою, вдягались в український одяг. Яскравим прикладом свідомого переходу до українства стала життєва доля В. Антоновича. Він походив із спольщеного українського роду, був католиком, брав участь у польському визвольному русі. Але, після того як, ставши професійним істориком, почав вивчати архівні документи з української старовини, перейшов у православ'я та публічно визнав себе українцем. Згодом став засновником Київської школи істориків та одним із провідних очільників українського руху. До "хлопоманів" належали також такі відомі діячі українського руху як Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук, П. Житецький, П. Чубинський. Саме вони стали згодом засновниками та популяризаторами "українофільства" як провідного спрямування українського руху у другій половині ХІХ ст. Ненасильницька просвітительська культурницька діяльність діячів українофільського спрямування відбувалась легально: вони прагнули розвивати українську літературу, займалися освітою для українців рідною мовою, видавали недорогі книжки українською мовою. Таким чином, можна зробити висновок, що серед українства роль досліджень козацької минувшини у пробудженні національної свідомості стала однією із визначальних. Завдяки глибоким впливам на процеси національної самоідентифікації та, як наслідок цього, формуванню середовища національно свідомої інтелігенції, "українофільство" активно та цілеспрямовано сприяло націєстановленню, стало фундаментом національного відродження.

У Європі, на той час, внаслідок індустріалізації також почала трансформуватись суспільна свідомість. Замість повноправного владарювання знаті стала набирати силу влада народу. Відбулися національно-демократичні революції, які отримали назву "Весни народів". На думку сучасних дослідників української культури, зокрема, філософа М. Поповича, "суспільний рух, який... називали українським відродженням, теж оформлюється під знаком "Весни народів" – аналогічно до "Молодого Італії", "Молодого Німеччини" тощо... Королівському деспотизму протиставляється свобода, релігійному "братству у Христі" – просто братство, урядовим і феодалним привілеям – рівність (перед законом)" [7, с. 44-45]. Новим чинником суспільного процесу став народ. Актуалізувалась потреба його самоусвідомлення. На перший план виступила проблема національної

самоідентифікації. П.-Р. Маг'очій, наголошуючи на тому, що люди не народжуються з національною ідентичністю, зазначає: "До XIX ст. більшість населення Європи розмовляла діалектами окремих мов і часто ідентифікувала себе за релігійною, а іноді географічною чи регіональною ознакою. Завданням, яке поставили перед собою невеликі групи інтелектуалів, відомі як інтелігенція, було переконати членів окремої групи, що вони належать до ширшої національності. Інтелігенти поширювали ці ідеї через газети, журнали, читальні, культурні організації і театр, а також, в разі сприятливого ставлення уряду, через систему освіти" [5, с. 307].

На теренах під-російської України сподівались на державну підтримку українського націостановлення з боку царської влади не приходилось. Але, попри це, виголошені в Європі гасла боротьби за свободу, рівність і братерство знайшли відгук й на українських територіях Російської імперії. Свідченням цього стала поява одного із перших провісників національного відродження – Кирило-Мефодіївського товариства, коротка діяльність якого (близько шістнадцяти місяців, з грудня 1845 р. по березень 1847 р.) стала одним із проявів причетності української нації до загальноєвропейських націєтворчих процесів. Як зазначає М. Попович, проголошуючи своїми гаслами боротьбу за соціальне й національне визволення слов'янських народів, за єднання з сербськими, болгарськими, чеськими, хорватськими, російськими й польськими патріотами, "українська нація цим заявляла про свою рівність серед рівних" [7, с. 53]. Хоча на той час заклик кирило-мефодіївців до національного визволення українців був нездійсненним, Товариство відіграло визначальну роль у національному відродженні. Насамперед, як неформальне коло однодумців, служіння яких національній справі не змогла припинити репресивна система царського самодержавства.

У Європі після реакції (1815-1848 рр.) наступила стадія реформ (1848-1871 рр.), коли більшість модернізаційних рухів оформлювались на засадах просвітництва та культурництва [3, с. 787]. Становлення українського руху у XIX ст. також проходило як ненасильницьке, культурно-просвітнє зусилля під знаком поступового реформування, лояльності до існуючих владних інституцій. Але навіть у такій формі український рух викликав численні репресії з боку самодержавства. Націєтворча активність Кирило-Мефодіївського товариства була дуже швидко припинена царською владою. Самодержавство жорстоко покарало учасників поміркованого культурницького руху: Т. Шевченка на десять років віддали у солдати без права писати й малювати; М. Гулака на три роки було ув'язнено до Шліссельбурзької фортеці; М. Костомаров рік перебував у в'язниці, пізніше, як й інші члени Кирило-Мефодіївського товариства, перебував на засланні під наглядом поліції. У 1855 р., в період тимчасової лібералізації суспільного життя після приходу до влади царя Олександра II, було проголошено амністію. Кирило-мефодіївці М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко, П. Куліш, з'їхавшись до Петербурга, згуртували довкола себе молодих українців, що жили тут. Було засновано (1859 р.) першу, петербурзьку, Українську громаду, з поміркованою програмою. Передбачалось на легальних засадах провадити культурно-просвітницьку діяльність серед, передовсім, селянства. Планувалось проведення різноманітних мистецьких заходів, видання книжок, журналів. У 1861 р. П. Куліш за участю Т. Шевченка і М. Костомарова та за підтримки поміщиків-українофілів В. Тарновського і Г. Галагана почали видавати перший в Російській імперії український часопис "Основа", який слугував розвиткові самосвідомості української інтелі-

генції. Слідом за Петербургом засновуються Громади в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Єлисаветграді та Одесі. Їхня діяльність зосереджувалася на створенні мережі недільних шкіл для неписьменних й дослідженнях у сфері етнографії, філології та історії. Підкреслюючи надзвичайне значення Громад для національного відродження, філософ В. Горський зазначав: "Продовжуючи справу Кирило-Мефодіївського товариства, громадівці здійснюють на рівні філософської рефлексії виокремлення України як суб'єкта історичного процесу із суверенними культурними запитами" [1, с. 250].

Самодержавна влада відповідним чином зреагувала на загрозу імперським засадам з боку ще слабо організованого та малочисельного українського руху. Міністром внутрішніх справ П. Валуєвим 20 червня 1863 р. було видано циркуляр про заборону друкувати українською мовою шкільну та релігійну літературу. Це стало черговим свідченням цілеспрямованої асиміляційної політики російської влади щодо українців. Насамперед тому, що, як наголошує сучасний український історик Я. Грицак, "Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище" [2, с. 67].

Щоб далі розвиватись, український рух (переважно у формі просвітництва та літературної творчості) з Наддніпрянщини змушений був переміститися до Галичини, де були на той час більш ліберальні умови громадського життя. Одним з перших, хто зрозумів значення для української справи Галичини, був професор Київського університету святого Володимира В. Антонович. Разом із О. Кониським він виступив із ініціативою заснування у Львові постійно діючої української інституції, яка, займаючись науково-літературною діяльністю, вивчала б народне життя і розповсюджувала результати своїх досліджень серед українства. Для цього було зібрано близько 8000 крб. (значну частину коштів пожертвувала поміщиця Є. Милорадович). 11 грудня 1873 р. галицьким намісництвом було затверджено Статут Літературного товариства імені Шевченка у Львові. Пізніше, у 1890 р. В. Антонович і О. Кониський виступили з ініціативою перетворення Товариства на суто наукову інституцію. У 1892 р. було прийнято новий статут Товариства, "зложений Ол. Барвінським і Кониським в порозумінні з Антоновичем" [4, с. 186]. Завдяки успішній співпраці українців з під-російських та під-австрійських територій Галичина перетворилась на український П'ємонт, звідки почала реалізовуватись ідея української державності.

Наддніпрянщина, не дивлячись на антиукраїнські репресії в Російській імперії, також вносила свій вагомий внесок у націєстановлення. Український рух там не припинявся. На початку 70-х років XIX ст. відновили свою роботу Громади. У Києві В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, С. Подолинський та М. Зібер таємно утворили "Стару Громаду", куди увійшли близько сімдесяти учасників громадського руху. Легальним осередком діяльності "Старої Громади" стало засноване у Києві Південно-Західне відділення Імператорського географічного товариства, урочисте відкриття якого відбулось 13 лютого 1873 р. Головою було обрано Г. Галагана, а керівником справ – П. Чубинського. Діячами Південно-Західного відділення стали багато членів "Старої Громади". Зокрема, В. Антонович, М. Максимович, М. Драгоманов, П. Житецький, К. Михальчук. Зусиллями громадівців та під егідою Імператорського географічного товариства розпочалося видання архівних матеріалів з української історії, було відкрито музей та бібліотеку.

Активізація діяльності київської Громади була сприйнята царським урядом як новий прояв українсько-

го сепаратизму. Наприкінці 1874 р. з Києва до Петербурга надійшов Меморандум, в якому повідомлялося, що українці хочуть вільної України в формі республіки "з гетьманом на чолі". Його автором, ймовірно, був полтавський поміщик М. Юзефович, один із членів Південно-Західного відділення Імператорського географічного товариства. 18 травня 1876 р. Південно-Західне відділення Імператорського географічного товариства та інші осередки українського руху були закриті Емським указом, який діяв майже тридцять років. В указі, серед іншого, заборонялось друкування та навчання українською мовою, навіть вчителів для південно-західних областей Російської імперії рекомендувалось набирати із росіян. У 1895 р. Емський указ було доповнено заборону дитячих видань українською мовою.

Не зважаючи на утиски і переслідування, українське відродження продовжувалось, насамперед, у формі напівлегального громадського руху. Саме Громади допомогли сформуватись та організаційно об'єднатись новому поколінню української інтелігенції, яке органічно приєдналось до загальноєвропейського культурного простору завдяки українському рухові на під-австрійських територіях. Найвідомішим українським діячем європейського масштабу став М. Драгоманов. Змушений перебувати останні роки життя в еміграції, М. Драгоманов надзвичайно багато зробив для "введення українського визвольного руху до загальноєвропейського контексту" [1, с. 262]. У численних європейських публікаціях, виступах на міжнародних наукових конгресах і з'їздах він наполегливо знайомив світову громадськість із проблемами українства. Водночас він, прагнучи зорієнтувати український рух у європейському спрямуванні, гостро критикував народників-українофілів. Як наголошує Я. Грицак, М. Драгоманов був послідовним прихильником політизації українського руху [2, с. 68]. Розбіжності у поглядах на мету і завдання українського руху привели його до розриву 1885 р. з культурницьким спрямуванням "українофілів" київської "Старої Громади", змусленої через утиски та переслідування декларувати лояльність до імперської влади. Натомість, М. Драгоманов, живучи в еміграції у Швейцарії та Болгарії, перебуваючи поза межами переслідувань великодержавного російського самодержавства, мав набагато більше можливостей до цілеспрямованого націєтворення. Він почав співпрацювати із галицькою молоддю, що значно активізувало український рух у середовищі західноукраїнської інтелігенції.

На Наддніпрянщині український рух через постійні репресії наприкінці XIX ст. залишався слабким і нечисельним. Основні його здобутки обмежувалися культурною і науковою галузями. У 1882 р. у Києві почав видаватися російськомовний журнал "Киевская старина", в якому друкувалися українознавчі матеріали (виходив до 1907 р.). Київська Громада збирала й опрацьовувала словники та хрестоматії, брала участь у діяльності українського театру. Але потенційні можливості українського руху були більшими. Про це найкраще свідчить перенесення його основних ідей у Галичину, де за умов конституційного режиму було успішно продовжено націєтворення – насамперед, трансформацію культурницьких організацій у політичні, а також становлення та розвиток українознавчих інституцій. У Галичині в жовтні 1890 р. було засновано першу українську політичну партію – Русько-українську радикальну партію. До неї входили І. Франко, М. Павлик, В. Будзиновський, М. Ганкевич, В. Охримович та ін. Серед її гасел вперше в історії українського руху було висунуто гасло політичної самостійності України.

Попри переслідування, молоде покоління українських патріотів на наддніпрянській Україні також створювало політичні організації. Влітку 1891 р. на могилі Шевченка у Каневі було таємно засновано "Братство тарасівців", серед провідників яких були І. Липа, Б. Грінченко, М. Коцюбинський. У політичній програмі товариства містились вимоги широкої політичної автономії України. У 1900 р. у Харкові було створено Революційну українську партію. Серед її діячів були Дмитро Антонович, Михайло Русов, діти старогромадівців В. Антоновича та О. Русова. Також, І. Стешенко разом із М. Лисенком підтримали молоде покоління у прагненні реформувати Загальну українську організацію (ЗУО), засновану в 1897 р. у Києві на нелегальному з'їзді представників всіх Громад України. На конференції ЗУО восени 1904 р. було ухвалено рішення про створення на її основі Української демократичної партії. Згодом від неї відколось радикальне молоде крило: Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький та ін. утворили Українську радикальну партію. У 1905 р. розкол був подоланий, і було створено Українську демократично-радикальну партію. Молоде покоління, намагаючись побороти "українофілів", прийшло до національного радикалізму, основи якого було проголошено у брошурі під назвою "Самостійна Україна" одного із колишніх "тарасівців", адвоката із Харкова, М. Міхновського (Львів, 1900 р.).

Отже, не дивлячись на зростаючий асиміляторський тиск російського самодержавства, Україна у XIX ст. не лише не втратила своєї самобутності, але й продовжувала процес націєстановлення у загальноєвропейському контексті завдяки поступальному розвитку українського руху на під-австрійських територіях. Згодом, уже в кінці XX ст., здобутки українського руху доби національного ренесансу дозволили Україні вибудувати власну державність.

В добу українського відродження XIX ст. українство здійснило цивілізаційний вибір між асиміляцією в Російській імперії та модерним європейським націєстановленням. Український рух у XIX ст., почавшись як культурницький рух у середовищі "хлопоманів" та "українофілів", опанував широкою верствою українофільської інтелігенції через громадські організації. Не маючи змоги "просвітити" селянство через асиміляційну політику російського самодержавництва, український рух, завдяки ліберальній політиці влади на під-австрійських територіях, зумів виховати молоде покоління свідомих українських патріотів, які згодом перетворили його на політичний рух із гаслом самостійної України.

Список використаних джерел

1. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії: Підручник / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
2. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
3. Дейвіс Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко / Норман Дейвіс. – К., Основи, 2000. – 1464 с.
4. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною / М. Кордуба // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 2. – Київ, Заповіт, 1997. – С. 165-200.
5. Магочій Павло-Роберт. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007. – 640 с.
6. Мостяєв Олександр. Визначення місця українства у світовому цивілізаційному процесі / О. І. Мостяєв // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 20-25.
7. Попович М. В. Національна культура і культура нації / М. В. Попович. – К.: Т-во "Знання" України, 1991. – 61 с.
8. Снайдер Тімоті. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. Пер. з англ. / Тімоті Снайдер. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2012. – 464 с.

Надійшла до редколегії 25.02.14

Т. Емец, канд. филос. наук, науч. сотр.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

СТАНОВЛЕНИЕ МОДЕРНОЙ НАЦИИ В XIX ВЕКЕ В КОНТЕКСТЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ВЫБОРА УКРАИНЦЕВ

В эпоху национального возрождения в XIX веке украинство произвело цивилизационный выбор в пользу нациостановления в рамках общеевропейского нациосозидательного процесса, вопреки великодержавной ассимиляторской политике в Российской империи. Культурническое движение "хлопоманов" и "украинофилов" стало средой формирования молодого поколения сознательных украинских патриотов, которые смогли превратить его на политическое движение с лозунгом самостоятельной Украины.

Ключевые слова: украинское движение, нациостановление, цивилизационный выбор.

Yemets T., Phd, Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

THE DEVELOPMENT OF THE MODERN NATION IN THE NINETEENTH CENTURY IN THE CONTEXT OF CIVILIZATION CHOICE OF UKRAINIANS

In the era of national revival in the nineteenth century, Ukrainians made a civilization choice of nation-building as a part of all-European nation-building process, in spite of the imperialistic assimilation policy of the Russian Empire. The cultural movement among Hlopomans (Folk followers) and Ukrainophiles (Ukraine lovers) created the conditions for growing of the younger generation of conscious Ukrainian patriots, who could turn there opinions into political movement under the slogan of independent Ukraine.

Key words: Ukrainian movement, nation's building, civilization choice.

УДК: 94(477): 378

J. Moklak, Ph.D.
Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego (Kraków, Polska)

WALKA O UNIwersYTET UKRAIŃSKI WE LWOWIE – KONTEKST WŁOSKI I POŁUDNIOWOSŁOWIAŃSKI (1908–1914)

Na początku XX wieku wszystkie narody monarchii Habsburgów walczyły o stworzenie ich własnego uniwersytetu, na przykład Czesi w Brnie, Włosi w Triescie, Słowacy w Ljublanie, Ukraińcy w Lwowie. Wśród najbardziej aktywnych Ukraińskich polityków w tej walce byli Stanisław Dnistriansky, Oleksandr Kolessa i Kost Levytsky. Ten postulat, oni wielokrotnie zawiadomili w galicyjskim Sejmie Krajowemu i w parlamencie Wiedniu.

Kluczowe słowa: Uniwersytet Ukraiński, Lwów, Austriacki Parlament, Galicyjski Sejm Krajowy.

Starania o posiadanie odrębnego uniwersytetu we Lwowie, jakie Ukraińcy podjęli na początku XX w. nie były w monarchii Habsburgów zjawiskiem odosobnionym, lecz zbiegły się w czasie z podobnymi inicjatywami podejmowanymi przez Czechów, Słowaków i Włochów. Posiadanie uniwersytetu w własnym językiem wykładowym z jednej strony było ukoronowaniem procesu tworzenia narodowego systemu oświatowego, a z drugiej – oznaczało dysponowanie instytucją formującą elitę narodową na najwyższym poziomie intelektualnym. W tym drugim przypadku cele edukacyjne pokrywały się z politycznymi, a nawet je warunkowały. Pierwszy wniosek ukraiński w sprawie uniwersyteckiej wpłynął do parlamentu wiedeńskiego w formie rozbudowanej interpelacji posła ks. Danyły Taniaczekowycza z 20 grudnia 1898 r., w której przedstawiono ukraińskie tradycje uczelnicze od schyłku XVIII w. i żądano utworzenia paralelnych katedr na wszystkich wydziałach uniwersytetu im. Franciszka I we Lwowie jako załączka przyszłego uniwersytetu ukraińskiego [1, k. 2; 10, s. 2132–2142]. Do akcji włączyła się młodzież akademicka, która 13 lipca 1899 r. zorganizowała we Lwowie wiec studentów ukraińskich z uniwersytetów austriackich [2, s. 3–52]. Następnie, 21 czerwca 1901 r., wniosek w sprawie utworzenia uniwersytetu ukraińskiego złożył w sejmie Jewhen Olesnyckij, a w parlamencie – 19 listopada tego roku – Julijan Romanczuk [11, s. 6933–6934]. Ponieważ sejmowa komisja szkolna nie przedłożyła wówczas sprawozdania, 30 grudnia 1901 r. posłowie ukraińscy ponowili wniosek [5, s. 227; 6, s. 267–269; 7, s. 165–166]. W argumentacji odwołali się do rosnącej liczby studentów ukraińskich oraz do zapisów grudniowej konstytucji austriackiej [8, s. 1–2; 4, s. 40–41].

Włoski wydział prawniczy

Rząd wiedeński liczył się z postulatami wszystkich narodów, ale nie wszystkie traktował jednakowo, np. większe zainteresowanie wzbudzały dążenia Włochów zamieszkujących Tyrol i Północną, niż sąsiednich Słowaków czy Ukraińców. Wiosną 1910 r. premier

Richard Bienerth zamierzał ostatecznie doprowadzić do założenia włoskiego wydziału prawniczego w Triescie i potrzebował poparcia w parlamencie dla zgłoszonego w tej sprawie projektu rządowego. Posłowie zrzeszeni w Klubie Ukraińskim zażądali wówczas równoczesnego rozpatrzenia sprawy uniwersytetu ukraińskiego, wykorzystując do tego celu konstrukcję *iunctim*. W sensie prawnym zastosowanie tej konstrukcji oznaczało brak zgody na realizację jednej umowy bez równoczesnego załatwienia drugiej (lub kilku innych) i było wykorzystywane w procesie legislacyjnym jako forma nacisku politycznego na rząd, obliczonego na przeprowadzenie własnych projektów ustawodawczych. Żądając uniwersytetu dla siebie, politycy ukraińscy ogłosili *iunctim* wobec projektów rządowych zmierzających do powołania uniwersytetu włoskiego w Triescie [3, s. 541].

Prezentacja gabinetu Richarda Bienertha w parlamencie (26 listopada 1908) zbiegła się z krwawymi zajęciami na uniwersytecie wiedeńskim, do których doszło 23 listopada 1908 r. [20, s. 1]. Studenci włoscy uzyskali zgodę na zorganizowanie w auli uniwersyteckiej zgromadzenia w celu przypomnienia o powtarzanym już od szeregu lat dążeniu do założenia w Triescie uczelni włoskiej. Według doniesień prasowych jeden ze studentów wykrzyknął: "Evviva la Università italiana" (niech żyje uniwersytet włoski), co wywołało głośnie protesty studentów niemieckich, których było około 200, jednak liczba ta szybko wzrosła do 800. Doszło do bójki przy użyciu pałek i kastetów, byli ranni. Jeden ze studentów włoskich sięgnął po rewolwer. Pierwszy strzał wywołał ciszę, ale potem padły następne, po czym Włosi zaczęli się wycofywać. Policja wtargnęła do auli z szablami w ręku i przywróciła porządek, a pogotowie ratunkowe naprędce zorganizowało ambulatorium medyczne na dziedzińcu uniwersyteckim [22, s. 8; 23, s. 5; 24, s. 2]. Sprawa uniwersytetu włoskiego w Austrii odżyła z pełną mocą i była silną pożywką dla uniwersyteckich dążeń Ukraińców.

Nowy premier odbył rozmowy z politykami włoskimi i obiecał im, że wkrótce wpłynie do parlamentu propozycja

ządu zgodna z ich oczekiwaniami, ale pod warunkiem, że demonstracje ustaną. Rozmowa miała charakter kurtuazyjny, chociaż doprowadziła do spotkania posłów włoskich ze studentami, którzy zgodzili się odstąpić od demonstracji. Było jednak oczywiste, że emocje wśród studentów nie zostaną wyciszone, a żądania Włochów będą się nasilać. Rozmowa premiera Bienenrtha z politykami włoskimi odbyła się w sobotę 28 listopada. Premier zapewnił, że rząd zamierza wnieść do Izby Posłów projekt ustawy w sprawie utworzenia uniwersytetu włoskiego – wkrótce jednak, w poniedziałek 30 listopada, doszło do głośnej demonstracji w Trieście [21, s. 3]. Zwolennicy utworzenia uniwersytetu włoskiego uformowali pochód i ruszyli przez miasto. Przed gmachami instytucji niemieckich urządzano hałaśliwe demonstracje, tłum gwizdał i wznosił okrzyki antyniemieckie. Pod względem emocji i determinacji w dążeniu do wytyczonego celu reakcje Włochów były podobne do reakcji studentów ukraińskich we Lwowie z ubiegłego roku [25, s. 2].

Rozruchy uniwersyteckie w Wiedniu w ostrym świetle ujawniły potrzebę rozwiązywania sporów narodowościowych w skali całej monarchii. 20 stycznia 1909 r. zebrała się Rada Państwa, stawiając za główny cel rozwiązanie najbardziej nabrzmiałego sporu narodowościowego – czesko-niemieckiego, co jednak nie mogło odsunąć w cień innych kwestii narodowych. Gabinet Bienenrtha wniósł wówczas projekt rządowy w sprawie utworzenia wydziału prawniczego z włoskim językiem wykładowym w Wiedniu. Natomiast posłowie Stanisław Dnistriański i Ołeksandr Kolessa zgłosili 21 stycznia 1909 wspólny wniosek dotyczący powołania odrębnego uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie, ponowiony w listopadzie tego roku [12, s. 488; 4, s. 52].

Politycy włoscy z Półwyspu Apenińskiego wspierali Włochów austriackich w ich dążeniach do posiadania uniwersytetu w Trieście. Pozostawanie Włoch w Trójpřzymierzu, o czym nieraz mówił włoski minister spraw zagranicznych Tommaso Tittoni, np. w senacie odpowiadając na interpelację w sprawie zajęć na uniwersytecie wiedeńskim, pozwoliło uzasadniać słuszność kierunku włoskiej polityki zagranicznej, ale z drugiej strony uczestnictwo Włoch w polityczno-wojskowym sojuszu z Austro-Węgrami wywierało wpływ na stosunek władz wiedeńskich do żądań włoskich [26, s. 2]. Sprawa uniwersytetu włoskiego w Austrii pośrednio mobilizowała polityków ukraińskich, chociaż żądania Włochów miały niewątpliwie większy wpływ na politykę prowadzoną przez Słowian południowych, Chorwatów i Słoweńców, sprzeciwiających się narzuceniu im języka włoskiego jako urzędowego. Poseł chorwacki ks. Frano Ivanišević podczas debaty budżetowej 14 grudnia 1908 r. oświadczył w Izbie Posłów, że Chorwaci nie zgłoszą za uchwaleniem budżetu, jeśli rząd nie będzie uwzględniał ich postulatów narodowych. Domagano się wprowadzenia języka chorwackiego jako urzędowego w Dalmacji, a w kwestii założenia uniwersytetu włoskiego w Trieście bezwarunkowo żądano uwzględnienia interesów narodowych Chorwatów i Słoweńców. Ivanišević uznał, że uniwersytet włoski w Trieście wywierałby negatywny wpływ na rozwój Dalmacji, na ludność słoweńską i chorwacką [13, s. 7963–7967]. W tym samym duchu przemawiał poseł słoweński Josef Fon na innym posiedzeniu Izby Posłów [14, 7680–7687; 28, s. 1].

Pierwsze czytanie projektu ustawy rządowej w sprawie utworzenia wydziału prawniczego z językiem włoskim jako wykładowym w Wiedniu odbyło się w Izbie Posłów 11 marca 1910 r. Głos zabrał poseł Dnistriański, oświadczaając w imieniu klubu ukraińskiego, że uznaje prawo narodu włoskiego do posiadania wydziału prawniczego i może on być założony w Trieście, gdyż o

kwestii wyboru miejsca na uniwersytet narodowy w państwie wielojęzycznym takim, jak Austria, naród sam musi rozstrzygać, a inne narody, choćby najbliższe spokrewnione, nie mają prawa weta [15, s. 1874–1875]. Taka postawa uzasadniała żądanie powołania ukraińskiego uniwersytetu we Lwowie i chęć odsunięcia Polaków od wpływu na jego lokalizację. Ponieważ jednak trwałe sympatie polityków ukraińskich utrzymywały się po stronie Słowian, Dnistriański uznał, że narody, które nie posiadały swojego uniwersytetu, powinny go otrzymać, wymieniając Ukraińców we Lwowie i Słoweńców w Lublanie. Przy tej okazji stwierdził, że "Rusinom należy się nawet pierwszeństwo", dlatego posłowie ukraińscy stoją na stanowisku *iunctim* między sprawą wydziału włoskiego a założeniem uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie, a *iunctim* między włoskim wydziałem a uniwersytetami, ukraińskim i słoweńskim, było już *implicite* zawarte w artykule XIX konstytucji austriackiej. Dnistriański wyraził przypuszczenie, że rząd wkrótce wnieśli stosowne przedłożenie w tej sprawie, od czego uzależnił głosowanie reprezentacji ukraińskiej za utworzeniem włoskiego wydziału prawniczego [15, s. 1875, 1877].

Podczas omawiania kwestii włoskiego wydziału prawniczego w komisji budżetowej wypowiadali się Teofil Okunewskij i Kost' Łewyckij. Dłuższa była wypowiedź Łewyckiego, który zażądał wyjaśnień w sprawie zażalenia w komisji szkolnej wniosku dotyczącego założenia uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie i niejasnego w tej kwestii stanowiska rządu. Wreszcie, w imieniu Klubu Ukraińskiego oświadczył, że jest zmuszony żądać *iunctim* między sprawą włoskiego wydziału prawniczego w Trieście a powołaniem uniwersytetu ukraińskiego [3, s. 544].

Perspektywa chorwacka i słoweńska

Przedstawiciele narodów południowosłowiańskich inaczej niż Ukraińcy oceniali wybór lokalizacji dla włoskiej szkoły wyższej. Chorwacki poseł Vjekoslav Spinčić zaznaczył, że Chorwaci i Słoweńcy uznawali prawo Włochów do posiadania wydziału prawniczego, ale sprzeciwiali się lokalizacji w Trieście, uważając, że miasto to nie było centralnym ośrodkiem dla osadnictwa włoskiego [15, s. 1880]. Spinčić podkreślił, że Triest był ośrodkiem regionu z przewagą ludności słoweńskiej i chorwackiej, co uzasadnił danymi statystycznymi. Wynikało z nich, że do Triestu ciążyło 1 397 000 Słoweńców i Chorwatów oraz tylko 348 000 Włochów; wykazał też liczbę ludności włoskiej i słowiańskiej w samym mieście, nie kwestionując znaczącej tam przewagi liczebnej Włochów [15, s. 1880, 1881; 19]. Następnie stwierdził, że Chorwaci i Słoweńcy nie mieliby nic przeciwko lokalizacji wydziału włoskiego w takich miastach, jak Rovereto czy Trient (południowa część Tyrolu, region trydencki), gdzie dominowała osadność włoskie, lub w stolicy monarchii. Natomiast obawiali się wzrostu i tak już znaczącego wpływu języka włoskiego na ludność słowiańską w Słowenii i Dalmacji, zdecydowanie domagając się powiązania sprawy włoskiego wydziału prawniczego z utworzeniem słoweńskiego wydziału w Lublanie [27, s. 2].

Spinčić polemizował z twierdzeniem, jakoby języki chorwacki i słoweński nie były odpowiednio ukształtowane i przygotowane do obsługi szkolnictwa wyższego, co jak w zwierciadle przypominało argumentację galicyjskich polityków polskich utrzymujących, że język ukraiński nie był do tych samych celów odpowiednio przygotowany. Taki pogląd wyraził w Izbie Posłów 21 listopada 1902 r. profesor wszechznany lwowskiej Stanisław Starzyński. Poparł go wtedy minister oświaty Wilhelm Hartel sprzeciwiający się tworzeniu uniwersytetów, których domagały się także inne narody [4, s. 45]. Analogia do stosunków galicyjskich była także widoczna w argumentacji uzasadniającej rozbudowę

całego systemu kształcenia dla narodów południowosłowiańskich. Zarówno Ukraińcy, jak i Chorwaci czy Słowenci uzasadniali potrzebę tworzenia placówek oświatowych ogólną liczbą ludności w regionie. Polacy i Włosi znaczenie tego czynnika minimalizowali, eksponując kryterium liczby uczniów danej narodowości. Tymczasem mniejsza ilość szkół musiała przekładać się na mniejszą liczbę uczniów danej narodowości, co w przypadku Galicji miało uzasadniać przewagę liczebną szkół polskich.

W czerwcu 1910 r. klub południowosłowiański przygotował pismo do rządu w sprawie przygotowywanej ustawy o włoskim wydziale prawniczym, w której oczekiwano wpisu zapewniającego utworzenie uniwersytetu w Lublanie w ciągu 5, najdalej 10 lat i gwarancji, że wydział włoski nie zostanie w przyszłości przeniesiony na wybrzeże adriatyckie. 28 czerwca odbyły się rozmowy w tej sprawie z udziałem premiera i ministra oświaty oraz posłów południowosłowiańskich – Friedriecha Ploja i Ivana Šusteršicia, których poinformowano, że rząd bierze pod uwagę inne żądania uniwersyteckie, ale obecnie przywraca stan utracony przez Włochów i nie zgadza się na łączenie kwestii włoskiego wydziału prawniczego z innymi uniwersytetami narodowymi. Niemniej jednak zapewniono posłów południowosłowiańskich, że rząd powróci do spraw innych uniwersytetów po rozpatrzeniu kwestii włoskiej [29, s. 3]. Był to wyraźny sygnał, że rząd nie będzie akceptował wysuwanego także przez Ukraińców warunku *iunctim*.

Triest i Lwów – argumentacja ukraińska

W lutym 1911 r. w parlamencie ponownie omawiano sprawę włoskiego wydziału prawniczego. 7 lutego 1911 r. zebrała się parlamentarna komisja budżetowa. Rząd forsował swój projekt, a Ukraińcy i Słowenci przy tej okazji powtórzyli żądania dotyczące zakładania własnych uniwersytetów. Rozpoczęły się kuluarowe rozmowy w sprawie poparcia dla postulatów słowiańskich, chociaż szanse były niewielkie ze względu na to, że perspektywa utworzenia uniwersytetów ukraińskiego i słoweńskiego drażniła Niemców i Polaków. Tymczasem K. Łewyckij najpierw zapewnił sobie poparcie posłów słoweńskich, Czechów i Niemców, a następnie postawił wniosek wzywający rząd do jak najszybszego założenia uniwersytetu "ukraińsko-ruskiego" we Lwowie. Krok ten był ryzykowny, ponieważ należało się liczyć z konsekwencjami po odrzuceniu wniosku przez izbę parlamentarną. Rząd centralny i polskie koła polityczne w Galicji mogłyby powoływać się na negatywne w tej sprawie stanowisko parlamentu. Obawy okazały się nieuzasadnione, ponieważ w głosowaniu w sprawie uniwersytetu słoweńskiego, które jako pierwsze przeprowadzono w komisji budżetowej 9 lutego, Polacy głosowali "za". Wniosek został przyjęty, a to rozdrażniło posłów niemieckich. Gdy na posiedzeniu tej samej komisji przyszła kolej na głosowanie w sprawie uniwersytetu ukraińskiego, wszyscy Niemcy, niejako na przekór Polakom, poparli wniosek Łewyckiego, który przyjęto niemal jednogłośnie [3, s. 567].

Kolejny raz sprawę uniwersytetu ukraińskiego omawiano w Izbie Posłów 25 października 1911 r. podczas ponownej debaty poświęconej fakultetowi włoskiemu. Przemawiał wówczas poseł Kolessa, który zaznaczył, że dążenie do utraktywizacji uniwersytetu lwowskiego będzie aktualne w polityce ukraińskiej aż do czasu utworzenia odrębnego uniwersytetu we Lwowie [9, s. 1167–1171; 16, s. 3; 3, s. 588]. W prasie ukraińskiej, komentującej decyzje niemieckich kół politycznych (z Tyrolu i Czech) stojących na stanowisku, że włoska szkoła wyższa nie mogła być założona na terenie stanowiącym niemiecki stan posiadania, pojawiły się artykuły popierające lokalizację włoskiego fakultetu w mieście otoczone przez ludność włoską. Przy tej okazji nie zabrakło odniesienia do spraw galicyjskich: "(...) niemieccy posłowie z krajów alpejskich,

podobnie jak Polacy we wschodniej Hałyczynie, zawzięcie strzegą swego 'stanu posiadania' w południowym Tyrolu, gdzie przeważa ludność włoska, i popierają ich w tym postawie niemieccy z innych krajów. A przecież w południowym Tyrolu 'niemiecki stan posiadania' opiera się tylko na wyższej niemieckiej biurokracji" [17, s. 2]. Na posiedzeniu komisji budżetowej Izby Posłów 6 lutego 1913 r. minister Max Hussarek oświadczył, że lokalizacja wydziału włoskiego powinna być dobrze przemyślana. Dał on jednocześnie do zrozumienia, że podjęta w podkomitecie uchwała proponująca lokalizację w Trieście nie odpowiadała ministerstwu, ponieważ brak tam było odpowiednich warunków do założenia uniwersytetu włoskiego i wobec tego ministerstwo uważałoby sprawę za nierozstrzygniętą [30, s. 1].

Sprawa była rozpatrywana ponownie na posiedzeniu komisji budżetowej 7 lutego 1913 r. Posłowie z klubu dalmatyńskiego oświadczyli, że nie chcieli jej łączyć z żądaniem utworzenia własnego uniwersytetu narodowego, aby nie posądzono ich o próbę wszczęcia obstrukcji. W imieniu klubu ukraińskiego Dnistriański oświadczył, że Triest był właściwym miejscem dla włoskiego wydziału prawniczego. Poseł poparł tym samym lokalizację w mieście o silnych tradycjach włoskich, co było naturalną konsekwencją domagania się uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. Przechodząc w ten sposób do postulatu ukraińskiego, stwierdził, że rząd powinien wnieść w krótkim czasie projekt ustawy rządowej w sprawie uniwersytetu ukraińskiego, a zanim ta uczelnia powstanie, należałoby utworzyć instytucję o charakterze przejściowym [31, s. 1]. Komisja budżetowa ukończyła prace 14 lutego 1913 r., pozytywnie opiniując projekt założenia włoskiego wydziału prawniczego w Trieście, natomiast większością głosów odrzuciła wniosek posła słoweńskiego Karla Verstovška domagającego się usunięcia projektu rządowego z porządku obrad. Kolejno przyjmowano § 1 tego projektu, stanowiący o założeniu samodzielnego wydziału prawniczego w Trieście z językiem włoskim wykładowym, najpóźniej w zimowym półroczu 1915/1916. Projekt uzyskał poparcie 35 posłów, 4 było przeciw. Następnie posłowie słoweńscy zgłosili szereg wniosków, za pomocą których usiłowali doprowadzić do powstania instytucji będącej namiastką uniwersytetu słoweńskiego, np. wystąpili z wnioskiem o powołanie wydziału włosko-słoweńskiego, dążąc w ten sposób do uznania prawa Słowaków do posiadania szkolnictwa wyższego. Wniosek ten został odrzucony stosunkiem głosów 25 do 23, co świadczyło o znacznym, choć niewystarczającym poparciu dla takiego rozwiązania. Odrzucenie przez komisję koncepcji włosko-słoweńskiej odwróciło kierunek mobilizacji posłów południowosłowiańskich. Poseł K. Verstovšek zgłosił wniosek w sprawie powołania słoweńsko-chorwackiego wydziału w Lublanie w roku 1915/1916 oraz zażądał możliwości składania egzaminów w języku słoweńskim i chorwackim, jednak oba te wnioski także nie uzyskały wymaganej liczby głosów [32, s. 1].

Rozmowy w sprawie uniwersytetu ukraińskiego kontynuowano do końca ery autonomicznej. 15 czerwca 1914 r. przed wybuchem pierwszej wojny światowej odbyła się jedna z ostatnich konferencji, na której premier Karl Stürgkh obiecał, że sprawa uniwersytetu ukraińskiego zostanie "definitywnie" rozstrzygnięta [18, s. 1]. Jednak wybuch wojny przekreślił działania w tym kierunku. Dopiero po wyparciu wojsk rosyjskich z Galicji, w 1916 r., władze wiedeńskie powróciły do rozmów z przywódcami ukraińskimi. Zaproponowany przez rząd kompromis miał polegać na rezygnacji Ukraińców z lokalizacji we Lwowie, a ponadto rozważano wówczas połączenie uniwersytetu wschodniogalicjskiego z czerniowieckim [33, s. 13].

Література

1. CDIAL, f. 310, op. 1 (inwentarz), Український університет у Львові, 1921–1925, к. 2;
2. М. Крушельницький, Українсько-руський університет. Памятка книжка першого віча студентів українців-русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі основи українсько-руського університету, Львів 1899, с. 3–52.
3. К. Левицький, Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914, т. 1–2, Львів 1926–1927, с. 541, 544, 567, 588.
4. K. Michalewska, Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914, [w:] "Studia Historyczne" 1984, nr 1, s. 40–41, 45, 52.
5. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim, Lwów, (dalej – Stenogr. Spraw.), 5 posiedzenie 6 sesji 7 kadencji z 21 VI 1901, s. 227
6. Stenogr. Spraw., 6 posiedzenie 6 sesji 7 kadencji z 24 VI 1901, s. 267–269
7. Stenogr. Spraw., 2 posiedzenie 1 sesji 8 kadencji z 30 XII 1901, s. 165–166.
8. Alegata do sprawozdań stenograficznych Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji, 86, Wniosek posła Dra Oleśnickiego i towarzyszy w sprawie kreowania katedr z językiem wykładowym ruskim na uniwersytecie we Lwowie, 1901, s. 1–2;
9. "Stenographische Protokolle – Herrenhaus", 20. Sitzung der XXI. Session am 25. Oktober 1911, s. 1167–1171;
10. "Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus", 31 Sitzung der XV Session am 20 December 1898, s. 2132–2142;
11. "Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus", 72. Sitzung der XVII. Session am 19. November 1901, s. 6933–6934.
12. "Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus", 6. Sitzung der XX. Session am 24. November 1909, s. 488;
13. "Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus", 119. Sitzung der XVIII. Session am 14. December 1908, s. 7963–7967.
14. "Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus", 113. Sitzung der XVIII. Session am 3. December 1908, s. 7680–7687;
15. "Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus", 31. Sitzung der XX. Session am 11. März 1910, s. 1874, 1875, 1877, 1880, 1881.
16. Державна рада, "Діло" 1911, nr 238 z 26 X, s. 3;
17. Німецький національний союз і справа італійського факультету, "Діло" 1911, nr 237 z 25 X, s. 2.
18. Українська конференція з рр. Штрком, "Діло" 1914, nr 132 z 17 VI, s. 1.
19. Spezialortsrepertorium für das österreichisch-illyrische Küstenland, t. 7, Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder : bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 / hrsg. von der K. K. Statistischen Zentralkommission, Wien 1918.
20. Walki na uniwersytecie, "Czas" 1908, nr 271 z 24 XI, s. 1.
21. O uniwersytecie włoski, "Czas" 1908, nr 276 z 29 XI, s. 3 (wydanie wieczorne).
22. Kämpfe zwischen italienischen und deutschen Studenten, "Neue Freie Presse" 1908, nr 15898 z 23 XI, s. 8;
23. Niepokoje na Uniwersytecie wiedeńskim, "Gazeta Narodowa" 1908, nr 270 z 24 XI, s. 5
24. Zajścia w Uniwersytecie wiedeńskim, "Gazeta Narodowa" 1908, nr 271 z 25 XI, s. 2
25. Położenie, "Gazeta Narodowa" 1908, nr 276 z 1 XII, s. 2.
26. Z parlamentów, "Gazeta Lwowska" 1908, nr 294 z 23 XII, s. 2.
27. Z Izby posłów, "Gazeta Lwowska" 1908, nr 58 z 13 III, s. 2.
28. Rada państwa, "Gazeta Lwowska" 1908, nr 288 z 16 XII, s. 1.
29. Sprawa włoskiego wydziału prawniczego, "Gazeta Lwowska" 1908, nr 146 z 1 VII, s. 3.
30. Rada Państwa. Z komisji Izby posłów, "Gazeta Lwowska" 1913, nr 31 z 8 II, s. 1.
31. Rada Państwa. Z komisji Izby posłów, "Gazeta Lwowska" 1913, nr 32 z 9 II, s. 1.
32. Rada Państwa. Z komisji Izby posłów, "Gazeta Lwowska" 1913, nr 38 z 16 II, s. 1.
33. Kompromis w sprawie uniwersytetu ukraińskiego?, "Muzeum" 1916, z. 1, s. 13

Надійшла до редколегії 12.03.14

Я. Мокляк, д-р історії, проф.

Інститут історії Ягеллонського університету (м. Краків, Республіка Польща)

БОРІТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ЛЬВОВІ –
КОНТЕКСТ ІТАЛІЙСЬКИЙ ТА ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ

На початку XX ст. усі нації, що входили до складу Габсбурзької монархії, домагалися відкриття власних університетів, як чехи у Брно, італійці у Триєсті, словенці у Любляні, українці у Львові. Серед найбільш активних українських політиків учасниками цих змагань були Станіслав Дністрянський, Олександр Колесса, та Кость Левицький. Вони неодноразово піднімали це питання як у галицькому Сеймі, так і у Віденському парламенті.

Ключові слова: Український університет, Львів, Австрійський парламент, Галицький сейм.

Я. Мокляк, доктор истории, профессор

Институт истории Ягеллонского университета (г. Краков, Республика Польша)

БОРЬБА ЗА УКРАИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ВО ЛЬВОВЕ –
КОНТЕКСТ ИТАЛЬЯНСКИЙ И ЮЖНОСЛАВЯНСКИЙ

В начале XX века все народы, входившие в состав Габсбургской империи, добивались открытия собственных университетов, как чехи в Брно, итальянцы в Триесте, словенцы в Любляне, украинцы во Львове. Среди наиболее активных украинских политиков в этой борьбе были Станислав Днистрянский, Александр Колесса и Кость Левицкий. Эту идею они много раз декларировали в Галицком Сейме и парламенте в Вене.

Ключевые слова: Украинский университет, Львов, австрийский парламент, Галицкий Сейм.

Moklak J., Dr. habil. (History), Professor

Jagiellonian University in Krakow (Krakow, Poland)

THE STRUGGLE FOR THE UKRAINIAN UNIVERSITY IN LVIV –
THE ITALIAN AND SOUTH SLAVIC CONTEXT (1908-1914)

At the beginning of the twentieth century all the nations of the Habsburg monarchy fought for the possession of their own university, e.g. Czechs in Brno, Italians in Trieste, Slovenes in Ljubljana, Ukrainians in Lviv. Among the most active Ukrainian politicians in this struggle were Stanislaw Dnistriansky, Oleksandr Kolessa and Kost Levytsky. This postulate, they many times reported in the Galician Diet and in the parliament of Vienna.

Key words: Ukrainian University, Lviv, Austrian Parliament, Galician Diet.

УДК 94(477.54)"1917"

М. Довбищенко, д-р іст. наук, ст. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса ШевченкаПРОБЛЕМИ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА СЛОБОЖАНЩИНІ
У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті висвітлюються основні напрямки українського національного руху в Харкові від проголошення III Універсалу Центральної Ради до остаточної окупації міста більшовиками. Досліджено основні напрямки політичної, культурної та військової діяльності української громади Харкова спрямованої на підтримку Української Центральної Ради.

Ключові слова: Харків, Центральна Рада, "Просвіта", українські соціалісти, робітничий рух, українське військо.

Розвиток національного руху на Слобожанщині та процеси утвердження у цьому регіоні української державності часів Центральної Ради, лишається недостат-

ньо вивченими в українській історіографії. Радянські дослідники оминали увагою цю проблему, зосереджуючись переважно на питаннях, пов'язаних з діяльністю

більшовиків та проголошенням ними радянської влади в Україні на відомому І з'їзді Рад у Харкові 11–12 (24–25) грудня 1917 року [20, с. 21–22, 25–30, 228–233; 5, с. 85–99]. При цьому події національного руху на Слобожанщині в цілому і в Харкові зокрема висвітлювалися вибірково, переважно задля виправдання політики більшовиків у національному питанні та засудження "контрреволюційної" та "антинародної" політики Центральної Ради [20, с. 170–174].

На сучасному етапі в Україні значно зріс інтерес до згаданої проблематики. Проте комплексного дослідження українського національного руху в Харкові в контексті державотворчих процесів лютого 1917 – квітня 1918 року не здійснено. Фактично на сьогодні ми маємо наукові розвідки, присвячені окремим його аспектам. З їх числа варто згадати ґрунтовне дослідження Я. Тинченка про історію українських збройних сил 1917–1918 років, в якому містяться важливі дані про українізовані військові частини на Слобожанщині у 1917 році [38, с. 18–76, 358–359]. Політичні процеси в Харкові знайшли висвітлення у монографії О. Висоцького, присвяченій історії українських соціалістичних партій – соціал-демократів та соціалістів-революціонерів [7, с. 1–198]. Маємо також статті оглядового характеру, де містяться цікаві факти з історії українського національного руху, які, на жаль, не завжди бувають точними і перевіреними.

Метою нашої статті є часткове вирішення згаданої наукової проблеми. Спираючись на результати наукових досліджень, а також використавши фактичний матеріал української газети "Нова громада" за 1917 рік, ми спробуємо прослідкувати основні тенденції розвитку українського національного руху в Харкові після проголошення III Універсалу Центральної Ради до остаточної окупації міста військами більшовиків.

1. Діяльність українських політичних та просвітницьких організацій Харкова напередодні революції 1917 року

7 (20) листопада 1917 року Українська Центральна Рада видала III Універсал, який став важливим етапом українського державотворення. Проголошення Української Народної Республіки та включення Харківської губернії до територій, що відтоді підлягали правовій компетенції української влади, відкривали нові перспективи для розвитку політичного та духовного життя Слобідської України. Проте в Харкові не було сприятливих умов для розгортання національного руху. Українців серед мешканців міста було лише 26 %, хоча в цілому серед жителів губернії вони становили 81 % [24]. Чи мали діячі Центральної Ради підстави вважати, що "український сегмент" харківського громадянства буде достатньо активним і дієвим, щоб утримати місто в політичному просторі молодої української державності?

На наш погляд, підстави для подібних сподівань були. Справа в тому, що задовго до революції 1917 року в зрусіфікованому Харкові вели роботу представники українських політичних партій, а також діячі української науки і культури. Саме у Харкові на початку ХХ ст. проводив свою діяльність ідеолог української державності Микола Міхновський, а під час революції 1905–1907 років серед робітників міста проводили агітаційну роботу представники Української соціал-демократичної робітничої партії.

Проте особливу роль у національному пробудженні української громади Харкова зіграло "Українське імені Григорія Квітки-Основ'яненка літературно-мистецько-етнографічне товариство", на діяльності якого вважаємо за необхідне коротко зупинитися. Засноване 1912 року, на першому етапі свого існування (1912–

1914) воно обмежувалося розважальними заходами. Проте завдяки підвищенню інтересу до української проблематики після початку Першої світової війни українська інтелігенція змогла надати новий імпульс діяльності товариства. На рубежі 1914–1916 рр. в його роботі взяли активну участь видатний діяч української культури Гнат Хоткевич, відомий агроном і ботанік Олександр Яната, письменник, соціаліст-революціонер Андрій Заливчий, український соціал-демократ, журналіст Яків Довбищенко та ін.

Члени товариства вели активну просвітницьку діяльність: було прочитано цілий цикл публічних лекцій з історії українського народу та його культури, які збирали досить широку аудиторію. Товариство планувало випуск власного наукового видання, а з весни 1915 року його члени почали активніше ставити питання про задоволення національних потреб українців Слобожанщини. Піднесення революційного руху в Україні та Росії не оминувало товариства – з осені 1915 р. його члени почали готувати соціалістичних пропагандистів [14, с. 2]. Ці плани стали відомі Харківському жандармському управлінню, тому в ніч на 21 січня 1916 року було заарештовано найактивніших членів товариства, що призвело до фактичного припинення його діяльності. Але на той час товариство вже виконало своє головне завдання: саме завдяки його роботі активізувалось культурне та політичне життя української громади Харкова напередодні революції 1917 року.

2. Українські політичні та культурні осередки Харкова напередодні проголошення III Універсалу Центральної Ради. Основні напрямки відродження культурно-національного та політичного життя української громади Харкова в листопаді – на початку грудня 1917 року

Лютнева революція 1917 року сприяла відродженню в Харкові українського політичного та культурного життя. У нових політичних реаліях українські соціалістичні партії та українська громада були представлені у Харківській Раді робітничих та солдатських депутатів (далі – РРСД), а також у міській Думі. В обох установах українці не мали більшості – в Раді домінуючим був вплив російських соціалістичних партій, а в Думі переважали росіяни та зрусіфіковані українці, які не були прихильниками українського руху. Упродовж певного часу ця ситуація не викликала в середовищі українських соціалістів помітного занепокоєння. Розглядаючи РРСД як орган революційної демократії, вони перебували в ілюзії єдності революційного фронту. Справді, соціальні вимоги українських і російських соціалістів, зокрема більшовиків, були дуже близькими, а відмінності щодо національного питання не виглядали суттєвими аж до повалення Тимчасового уряду.

Ситуація змінилася після Жовтневого перевороту в Петрограді, коли більшовики вдалися до кроків із узурпації влади в країні, а в національному питанні виявили себе відвертими російськими шовіністами. Саме тоді далоси взнаки недостатнє представництво українців у РРСД та міській Думі. За таких обставин у листопаді – грудні 1917 року в політичному та культурно-національному житті українців Харкова значно зросла роль їхнього неформального центру, яким був "Український дім", розташований у будівлі колишнього дворянського зібрання на Миколаївській площі. У його приміщеннях працювали найрізноманітніші організації, що виникли в Харкові весною – влітку 1917 року [32, с. 2]. В "Українському домі" постійно відбувалися різноманітні заходи – проходили збори, організовувалися концерти, читалися лекції, ставилися спектаклі тощо. У нових політичних умовах саме інституції "Українського дому" взяли на себе

основний вантаж праці, яка засвідчила, що, попри зрусіфікованість, Харків був тісно пов'язаний із загальним процесом державотворення України. Спробуємо розглянути найважливіші напрямки цієї діяльності.

2.1. Просвітнянський рух у Харкові, його вплив на діяльність "Просвіти" на землях Слобідської України

Піднесення українського національного руху на Слобожанщині весною – восени 1917 року найскравіше виявилось у заснуванні та діяльності "Просвіти". Значення цих організацій у процесах відродження нації надзвичайно високо оцінювалося в середовищі тодішньої української інтелігенції. Так, один із учасників українського національного відродження на Харківщині Т. Олійник у листопаді 1917 року з цього приводу писав: "Просвіти, се ті маленькі лабораторії, в яких темний залаканий український народ переробляється в велику могутню націю" [33, с. 2].

Особливе місце серед "Просвіт" Слобожанщини належало харківській "Просвіті". Створена в кінці липня 1917 року і очолена П. Волосенком, вона в листопаді 1917 року поділялася на чотири секції: культурно-просвітницьку, що проводила читання лекцій; драматично-хорову, яка мала трупі і великий хор, а також видавничу і бібліотечну. Втім, головне завдання харківської "Просвіти" у зазначений період полягало у створенні першої на Слобожанщині української гімназії (директор М. Плевако). Мета створення цього навчального закладу була подвійна. Передусім просвітняни намагалися дати дітям гідну освіту рідною мовою. Водночас мав значення також соціальний аспект діяльності гімназії – більшість її вихованців походили із селянських родин. У такий спосіб члени "Просвіти" намагалися долучити до навчання представників соціально незахищених верств населення. У листопаді 1917 року гімназія вже діяла і мала три класи – підготовчий, перший і другий, а в перспективі планувалось її розширення. У зазначений час там навчалось 60 учнів – хлопчики і дівчатка. Усі дисципліни в цьому навчальному закладі викладалися українською мовою [6, с. 2].

Харківська "Просвіта" послужила прикладом для наслідування українським патріотам Слобожанщини. За її зразком влітку – восени 1917 року було засновано понад 50 "Просвіт" у різних регіонах Слобідської України. Підтримані українським громадянством вони в короткий термін змогли розгорнути широку просвітницьку, політичну і навіть військову діяльність. Про це, зокрема, йшлося під час роботи Другого з'їзду "Просвіт" Слобожанщини, який відбувся у Харкові 19 листопада (2 грудня) 1917 року в приміщенні "Українського дому". Промовці наголошували, що головне завдання цих організацій полягає у проведенні культурно-просвітницької роботи як серед цивільного населення, так і у війську. Водночас на з'їзді було заявлено, що в сучасних політичних умовах просвітняни значно розширили коло своєї активності. Вони, зокрема, вели агітацію під час виборів до повітових рад, завдяки чому до земств було обрано значну кількість представників українських громад. У ряді "Просвіт" (наприклад, у Білгородській) на листопад 1917 року вже було створено партійні осередки УСДРП та УПСР, окремі "Просвіти" розпочали формування загонів Вільного козацтва [21, с. 2].

Варто окремо зупинитися на одній з найскладніших проблем, які довелося вирішувати просвітнянам Харківщини восени 1917 року. Йдеться про процес українізації освіти. Практична реалізація цього питання була ускладнена небажанням як окремих місцевих чиновників, так і значної частини шовіністично настроєних вчителів рахуватися з реаліями національного життя. Зазначена проблема була спільною і для просвітнян Харкова, і для Слобожанщини в цілому. Зазвичай офіційні відмови в

підтримці українізації освіти пояснювалися відсутністю україномовної навчальної літератури, неможливістю передати українською мовою наукову термінологію, недостатньою кількістю україномовних педагогів тощо [11, с. 2]. Проте патріотично настроєні викладачі за підтримки громадськості та учнів демонстрували справжнє подвижництво в досягненні своєї мети [15, с. 3].

Втім, не скрізь ставлення до українізації було ворожим. Вище вже згадувалося про позитивні для українців наслідки участі "Просвіт" у виборчих кампаніях до місцевих органів влади. Тому в низці випадків земства, до яких пройшли українські депутати, не лише не чинили спротиву просвітням, а навпаки, надавали їм підтримку. Наприклад, українізацію школи активно підтримала земська управа Охтирки. Вона схвалила рішення учительського з'їзду про навчання дітей у початкових школах українською мовою і вжила заходів для подальшого поступу українського шкільництва [31, с. 2].

2.2. Боротьба українських соціалістичних партій за вплив у робітничому середовищі Харкова

У спадок від радянської історіографії українським науковцям лишився стереотип про неприйняття робітничим середовищем України "націоналістичної" політики Центральної Ради. Значною мірою ця теза відповідає дійсності – російськомовний промисловий пролетаріат у революційних подіях перебував під переважним впливом більшовиків, а його представники стали важливою складовою загонів Червоної гвардії, силами якої було встановлено радянську владу в Україні на рубежі 1917–1918 років. Проте детальніше дослідження цієї проблеми дає підстави зробити висновок, що реальна ситуація була значно складнішою. Вище вже згадувалося, що українські соціал-демократи проводили революційну роботу з харківськими робітниками ще в часи першої російської революції. В результаті проведеної роботи на 1917 рік в середовищі харківського пролетаріату та службовців існувала певна кількість симпатиків українського національного руху. Маємо цілу низку резолюцій робітничих зборів, в яких висловлювалися рішення підтримки новоствореній Українській Народній Республіці. Протягом листопада-грудня 1917 року відбулося ряд зборів трудових колективів заводів, транспортників та службовців Харкова, які прийняли резолюції на підтримку політики Центральної Ради. Особливу активність виявили харківські залізничники, робітники заводу Берлізова, харківського паровозобудівного заводу а також співробітники харківської пошти. В ряді випадків представники українського робітництва йшли далі загальних фраз про підтримку Центральної Ради. Висловлювалися, зокрема вимоги про формування загонів Вільного козацтва та формування в Харкові окремої Української ради робітничих та солдатських депутатів [10, с. 3; 18, с. 3; 27, с. 3; 22, с. 3]. Важливу інформацію про вплив українських соціалістів на робітничий рух знаходимо у статті Близнюка під назвою "З робітничого життя", опублікованій у газеті "Нова громада". Автор не ставить під сумнів той факт, що у впливі на харківський пролетаріат більшовики мають перевагу порівняно з іншими політичними партіями. Водночас він звертає увагу на поступовий зріст довіри харківського робітництва до українських соціалістичних партій, який виявився у результатах виборів до РСД на Харківському паровозному заводі. Зазначається, зокрема, що останні вибори показали: близько 20% робітників віддали свій голос українським соціалістам. З цього приводу у статті зазначається: "Результати виборів ясно показали всю неправдивість думок про те, що національні інтереси зовсім чужі для робітництва, що воно стоїть зовсім осторонь од українського визвольного руху" [2, с. 3].

2.3. Українські соціалістичні партії в боротьбі за інформаційний простір Слобожанщини. Газета "Нова Громада"

Проголошення Української Народної Республіки та пов'язане із цією подією піднесення національного руху в Україні поставили перед українською громадою Харкова завдання заснувати друковане видання, завдяки якому прихильники Центральної Ради могли б принаймні частково контролювати інформаційний простір Слобожанщини. У цій ситуації за ініціативою члена УСДРП Я. Довбищенка було засновано газету "Нова громада", що виходила з 10 (23) листопада по 31 грудня 1917 року (13 січня 1918 року). Він же став постійним редактором цього видання. Разом з Я. Довбищенком у різний час газету редагували представники партії есерів (Гн. Михайличенко, М. Панченко, Я. Лепченко) та соціалістів-федералістів (М. Плевако). Таким чином, "Нова Громада" стала спільним друкованим органом трьох українських соціалістичних партій Харківщини.

Зазначене видання було єдиним у Харкові, яке в усіх своїх випусках послідовно проводило лінію на підтримку політики Центральної Ради. Газета опублікувала III Універсал Центральної Ради, а в статтях, розміщених у ній, проголошувалася повна підтримка нової української влади. Протягом листопада – грудня 1917 року в газеті публікувалися різноманітні матеріали: розпорядження губернського комісара Центральної Ради, статті, присвячені актуальним проблемам національного та соціального життя українців Слобожанщини, нариси з історії революційного руху в Україні тощо. Прикметно, що вже з другого номера "Нова громада" почала друкувати публікації, в яких викривалася імперська сутність більшовицького уряду Радянської Росії. Так, Ол. Соколовський наголошував, що російські соціалісти ніяк не можуть відвикнути від імперського способу мислення. Стосовно діяльності Леніна і Троцького автор висловився досить жорстко, заявивши, що вони є диктаторами, від яких українцям нічого доброго сподіватися не можна. Редакція газети також знайомила читачів із подіями національно-визвольного руху інших народів колишньої Російської імперії. Цікавою в цьому відношенні є стаття Я. Довбищенка, присвячена новоствореній Сибірській республіці з аналізом спільних і відмінних рис цього державного утворення з УНР [13, с. 2].

Газета "Нова громада" зіграла, на нашу думку, надзвичайно важливу роль у процесах політичного життя української громади Харкова в листопаді – грудні 1917 року. Будучи єдиним друкованим органом, який послідовно підтримував політику Центральної Ради, "Нова громада" розповідала харків'янам про політичне життя України і тим самим сприяла формуванню політичної єдності української нації.

2.4. Український рух та місцеві органи влади в Харкові. Юридичне приєднання Харкова до УНР

Проголошення УНР стало важливим етапом українського державотворення. Серед положень III Універсалу була заява про поширення владної юрисдикції Центральної Ради на територію Харківської губернії [25, с. 67]. Проте практичне впровадження в життя цього положення наштовхнулося на низку труднощів. Справа в тому, що станом на 7 листопада 1917 року в Харкові фактично було двовладдя – в місті одночасно функціонували РПСД і міська Дума. Ситуація в РПСД була складною – до неї входили фракції більшовиків, есерів, українських соціалістів, меншовиків, бундівців та ін. Переважний вплив мали більшовики і союзні з ними есери, проте інші фракції в разі солідарного голосування могли ускладнити прийняття рішень, висунутих більшістю. Співпраця між усіма фракціями Ради досі була

можливою, але після падіння Тимчасового уряду в Петрограді питання про владу невпинно вело їх до конфлікту. В основі протиріч були дві проблеми: 1) визнання нового революційного уряду Росії – Ради Народних Комісарів; 2) визнання (чи невизнання) у Харкові влади Центральної Ради. Питання ці поступово стали причиною відвертого протистояння.

Відомі нам матеріали дають можливість стверджувати, що більшовики принаймні двічі – 10(23) листопада і 19 листопада (2 грудня) намагалися провести в РПСД рішення про встановлення радянської влади у Харкові. Проте в обох випадках ці спроби були нейтралізовані принциповою позицією українських соціалістів які вважали, що Рада, в якій переважає вплив більшовиків, не може представляти інтереси усіх трудящих міста. Показово, що цю позицію підтримали також фракції меншовиків і Бунду яких дуже непокоїла тенденція узурпації влади з боку більшовиків [3, с.3; 23, с. 3-4]. Зі свого боку більшовики зуміли провести рішення в РПСД про неприпустимість входження Слобожанщини і української частини Донщини до складу УНР [16, с. 3]. В такий спосіб вони намагалися зняти з порядку денного питання про визнання в Харкові влади Центральної Ради. За таких обставин РПСД протягом листопада 1917 р. так і не змогло вирішити питання про владу в місті, в результаті чого в цей час Центральна Рада фактично не контролювала Харків.

Крім РПСД у Харкові також функціонувала Дума, яка керувала внутрішнім життям міста. Більшу частину її депутатів становили великородієні або зрусифіковані українці. Цілком зрозуміло, що такі думські діячі до українського визвольного руху ставилися неприхильно, а то й відверто вороже. III Універсал вони сприйняли насторожено і всіляко зволікали з питанням про його ратифікацію. Лише в умовах, коли громадянська війна в Росії почала набирати оберти, а загроза захоплення влади більшовиками в місті стала реальністю, міська дума на сесії 2 (15) грудня 1917 року визнала III Універсал Центральної Ради. Це означало, що Харків в особі легітимної на той час міської влади заявив про офіційне входження до складу УНР. Проте це рішення прийняли з великим запізненням – лише через три тижні після проголошення III Універсалу. Таким чином, було втрачено час для українського уряду в Києві та міської влади вжити спільних заходів щодо захисту Харкова – одного з найбільших промислових центрів України.

2.5. Формування в Харкові українських силових структур

Військова влада Центральної Ради в Харкові також була слабкою. Міським гарнізоном командував Микола Чоботарьов, який мав під своїм формальним командуванням досить скромні сили. Відомо, що в листопаді 1917 року в харківському регіоні перебували чотири полки, які визнали владу Центральної Ради: 2-й Український запасний та Чигиринський стояли у самому Харкові, Запорізький полк розміщувався у Куп'янську, а 5-й кінний запасний – у Бакалії. Проте у цих підрозділах було мало бійців, на яких українська влада могла б покластися під час збройного протистояння з більшовиками. Так, навіть найнадійніший, з точки зору українців, 2-й Український полк значною мірою перебував під впливом більшовицьких агітаторів. Лише його 1-й курінь та кулеметна команда готові були зі зброєю в руках захищати Центральну Раду. Але й цей досить обмежений бойовий ресурс непросто було задіяти, якщо взяти до уваги, що командир полку штабс-капітан Омелян Волох сповідував націонал-комуністичні погляди і тривалий час взагалі не вірив у можливість війни між УНР та Радянською Росією [38, с. 39].

Певні надії Центральна Рада могла покласти на 5-й кінний полк у Балаклії. Відомо, що 27 листопада (10 грудня) виконком Ради військових депутатів цієї бойової частини засудив ворожі дії більшовиків щодо України і запевнив: полк буде усіма засобами підтримувати Центральну Раду [17, с. 3]. Проте з невідомих причин українське військове керівництво Харкова не використало полк у кризовій ситуації, що виникла в місті 8–12 (21–25) грудня 1917 року [38, с. 40].

Ситуація з іншими українізованими підрозділами була ще гіршою. Чигиринський та Запорізький полки, сформовані з вояків-українців Московської залоги у жовтні-листопаді 1917 року, брали участь у вуличних боях у Москві на боці більшовиків та у придушенні антирадянського повстання в Тулі. На думку історика Я. Тинченка, з таким послужним списком Чигиринський та Запорізький полки несли Центральній Раді не так захист, як потенційну небезпеку [38, с. 39–40].

Військова присутність УНР на Харківщині могла змінитися на краще, якби її діячі (як військові, так і цивільні) вчасно звернули увагу на Чугуївське юнкерське училище, де був помітний український вплив [29, с. 4]. Зрештою Чугуївське училище визнало владу Центральної Ради, а його юнкери навіть здійснили спробу звільнити Харків від більшовиків. Проте невідповідність їхнього виступу та відсутність зв'язку з іншими українізованими полками Харківщини завадили реалізації цього наміру [38, с. 31].

Недостатня боєздатність 2-го Українського полку та невідповідність інших неукраїнізованих військових частин харківського гарнізону Центральній Раді змусили національно свідомих харків'ян-українців подбати про формування загонів Вільного козацтва. Практичні заходи щодо цього взяв на себе Харківський комітет УСДРП [39, с. 1]. Організаційні збори, які проголошували створення цих підрозділів, відбулися 29 листопада (11 грудня) 1917 року. Там же було обрано Козієнка отаманом вільних козаків у Харкові [9, с. 3]. Офіційно про створення харківського Вільного козацтва було повідомлено 2 (15) грудня 1917 року. На той час уже було організовано штаб, який розміщувався в "Українському домі", відбувалося формування куренів з числа робітників-українців міста. Інструкторами для козаків мали стати вояки 2-го Українського полку. Втім, формування загонів Вільного козацтва розпочалося занадто пізно – приблизно за тиждень до прибуття до Харкова бойових частин Червоної гвардії. Цілком очевидно, що сформувати з добровольців боєздатні загоны протягом такого короткого терміну було практично неможливо.

3. Боротьба за Харків: окупація міста загонами Червоної гвардії та протидія місцевих українців агресії Радянської Росії

Як зазначалося вище, конфлікт між більшовиками України, з одного боку, та українськими соціалістичними партіями, які підтримували Центральну Раду, – з іншого, почав загострюватися одразу після Жовтневого перевороту в Петрограді. Напруження в їхніх стосунках упродовж листопада 1917 року зростало і зрештою завершилося відомим ультиматумом Раднаркому від 4 (17) грудня 1917 року, з якого фактично розпочалася перша війна між Україною та Радянською Росією. При цьому керівництво більшовиків надавало великого значення Харкову як політичному центру, що мав протистояти Центральній Раді. Саме сюди після провалу в Києві 1-го Всеукраїнського з'їзду рад переїхали його делегати з числа більшовиків. Останні, об'єднавшись з харківськими однопартійцями, за прямої підтримки РНК Росії проголосили встановлення радянської влади в Україні та розпочали відкриту військову інтервенцію проти УНР.

Слід зазначити, що першу спробу збройного перевороту в Харкові більшовики здійснили ще до офіційного ультиматуму Раднаркому від 4 (17) грудня. Вночі з 2 (15) на 3 (16) грудня 1917 року озброєний загін більшовиків зайняв міський телеграф і заарештував його співробітників. Про це було оперативно повідомлено начальника українського гарнізону та Українську військову раду. Їхні представники негайно прибули на місце подій і в рішучій формі зажадали звільнення об'єкта. Цього разу нападники не ризикнули вступити в конфлікт з українськими вояками і змушені були піти [27, с. 4]. Події 2 (15) грудня засвідчили готовність харківських більшовиків брати владу в місті за допомогою зброї. На жаль, політична наївність українських лідерів (і цивільних, і військових) завадила їм вжити адекватних заходів для запобігання подібним виступам у майбутньому. Тому, коли за тиждень більшовики перейшли до реалізації військового перевороту в Харкові, українська влада виявилася не готовою до протидії.

Вранці 8 (21) грудня 1917 р. до Харкова прибули перші два ешелони з червоногвардійцями, які почали негайно займати ключові установи міста. Дії червоногвардійців викликали в місті напруження. Повідомлялося про проведення стихійних мітингів-літчонок. При цьому опір з боку українських військових був слабким і стихійним. Чітких розпоряджень щодо дій у новій військовій та політичній ситуації віддано не було. 2-й Український полк залишався в казармах, хоча станом на ранок 8 (21) грудня ще була можливість збройної протидії агресії. Очевидно, лише за ініціативою окремих командирів почали рухатися харківські загоны Вільного козацтва – один із них взяв під контроль станцію Основа, інші підтягнулися до "Українського дому", чекаючи наказів [34, с. 3].

Цього дня більшовики Харкова ще не почувалися досить впевнено. Саме тому на нараді партійних комітетів соціалістичних партій була досягнута домовленість про утримання від силових дій з боку як більшовиків, так і українців до 12:00 9 (22) грудня 1917 року. Один із лідерів харківських більшовиків Артем (Федір Сергєєв) запевняв, що насправді червоногвардійці рухаються на Дон і в Харкові не затримуються. Українське командування повірило обіцянкам більшовиків, за що незабаром жорстоко поплатилося.

Вночі проти 9 (22) грудня 1917 року червоногвардійці напали на броньовий відділ і захопили сім броньовиків, залога яких була російською, досі заявляла про свій нейтралітет і тому здалася без бою [35, с. 2]. Після цього більшовики отримали переконливу технічну перевагу над військами українського гарнізону і всупереч досягнутим домовленостям перейшли до рішучих дій. Передусім було обстріляно "Український дім", внаслідок чого двох осіб було вбито, а кількох поранено. Того самого дня червоногвардійці підтягнули захоплені вночі броньовики до комендантського управління, а група матросів провела обшук в "Українському домі". Намагаючись створити в Харкові атмосферу хаосу і паніки, більшовики їздили містом і влаштовували стрілянину.

Як реагували на ці події українці? Вояки загонів Вільного козацтва та 2-го Українського полку не отримали чітких наказів, тому жодної військової протидії червоногвардійцям організовано не було. Українці, вірні своїм демократичним переконанням, почали доводити, що обстріл "Українського дому" був неспровокованим. З цією метою здійснили перевірку рушниць його охоронців з числа бійців Вільного козацтва, яка підтвердила, що зі неї зброї не було зроблено жодного пострілу. Проте більшовиків не цікавили результати експертизи, і поки українці оглядали стан рушниць своїх вояків, чер-

воногвардійці продовжували спокійно займати стратегічні об'єкти міста.

Натомість українські соціалісти вдалися до мирного спротиву. Відомо, що 9 (22 грудня) на знак протесту проти насильницьких дій більшовиків оголосили страйк працівники пошти і телеграфу. Активно зреагували на події також залізничники. У відповідь на захоплення більшовиками управління Північно-Донецької залізниці її працівники негайно скликали збори колективу. На цих зборах було прийнято заяву про підтримку Центральної Ради та звернення до командувача українського харківського гарнізону М. Чоботарьова із закликом прислати українських вояків для охорони правління залізниці. Крім того, було висловлено вимогу негайно озброїти бійців Вільного козацтва з числа залізничників [42, с. 3].

Але час грав проти українців. В умовах, коли Центральна Рада в Києві ніяк не могла визначитися з реакцією на агресію Радянської Росії, лише наявність на місцях авторитетних лідерів (як військових, так і цивільних), які готові були взяти на себе відповідальність, могла змінити ситуацію на краще. Проте в Харкові таких лідерів не виявилось.

Тим часом вночі проти 11 (24) грудня до Харкова прибув ще один ешелон червоногвардійців. Отримавши чергове підкріплення з Росії, більшовики цієї ж ночі оточили казарми 2-го Українського полку на Москалівці. Було підтягнуто артилерію та броньовики. Українським воякам поставили вимогу роззброїтися і видати українських офіцерів. Червоні досягли лише часткового успіху: близько 200 розагитованих раніше вояків вийшли з казарм і здалися, але більша частина полку озброїлася і приготувалася до бою. За таких обставин більшовики не ризикнули штурмувати казарми і відійшли. Вдень 11 (24) грудня патріотично настроєні вояки полку заявили про готовність боротися проти більшовиків. Від імені свого підрозділу їх підтримав представник Балакліївського кінно-козачого українського полку, який на той час перебував у казармах [4, с. 3; 37, с. 3]. Але ні командир 2-го Українського полку штабс-капітан О. Волох, ні начальник гарнізону М. Чоботарьов не скористалися рішучістю своїх підлеглих.

Події, які розгорнулися в Харкові 12 (25) грудня 1917 року, мали особливе значення в історії визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Загальноукраїнський партійний з'їзд, названий більшовиками "Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих та солдатських депутатів", ухвалив п'ять постанов, які, по суті, проголосували невизнання Центральної Ради та створення замість неї Центрального виконавчого комітету, що складався переважно з більшовиків. Четверта постанова фактично оголошувала війну Центральній Раді, а у п'ятій йшлося про створення автономної Донецько-Криворізької радянської республіки.

Червоногвардійці продовжили дії по нейтралізації українських збройних підрозділів Харкова. Вночі проти 12 (25) грудня було повторно заблоковано казарми 2-го Українського полку, проте його бійці вкотре відмовилися скласти зброю. Того ж дня більшовики знову обстріляли "Український дім", який станом на 12 (25) грудня ще перебував під охороною вояків Вільного козацтва. Значна кількість українських бійців все ще чекала розпоряджень своїх командирів, але накази, очевидно, віддавати було вже нікому – 12 (25) грудня в газеті "Нова громада" з'явилося повідомлення про відсутність у місті начальника харківського гарнізону. Того самого дня газета "Нова громада" офіційно визнала: Харків окуповано більшовиками [30, с. 2].

Соціалістичні партії окупацію Харкова та війну більшовиків проти України сприйняли своєрідно. Так, згідно

із заявою Михайла Панченка, опублікованою 14 (27) грудня 1917 року, харківський комітет УПСР ухвалив: "...ні в якій згоді з партією большевиків, як з російською урядовою партією, не вступати до того часу, поки з України не буде виведено військо Народних Комісарів і останні не одмовляться од всякого втручання в справи Української Народної Республіки" [19, с. 2]. Водночас українськими партіями не було вжито жодних заходів для організації збройної протидії більшовикам. У результаті мирний спротив українського громадянства фактично вилився у збори трудових колективів міста на яких приймалися заяви на підтримку Центральної Ради. Цілком зрозуміло, що подібні заходи не могли стати реальною протидією політиці більшовиків у Харкові зокрема і на Слобожанщині в цілому.

У результаті 12 (25) – 13 (26) грудня 1917 року встановлення радянської влади супроводжувалося не організованим опором українців, а локальними зіткненнями між ними та червоногвардійцями. 14 (27) грудня 1917 року відбулася остання спроба збройної боротьби українських сил за Харків. Того дня юнкери Чугувського училища намагалися пробитися до міста з метою роззброєння червоногвардійських загонів. Але їхні дії не були належним чином підготовлені. Тому юнкерів, які не мали певних відомостей про сили противника і зв'язку з 2-м Українським полком, недалеко від Харкова зупинили червоногвардійці та змусили відступити [38, с. 31].

Деякий час національно свідомі вояки 2-го Українського полку здійснювали спроби організувати спротив новій владі. Приймалися вимоги вивести війська з міста, припинити реквізиції, звільнити ув'язнених, тощо [40, с. 3]. Проте подібні ініціативи здійснювалися зі значним запізненням і в нових умовах вже не могли мати успіх.

Остаточно закріпившись у Харкові, більшовики розпочали масові реквізиції, обшуки та арешти. З'явилися перші випадки розстрілів політичних опонентів. Так, за даними газети "Нова громада", станом на 17 (30) грудня 1917 року червоногвардійці заарештували близько 100 осіб, майже всі вони належали до прихильників УНР, причому дев'ятьох із них було розстріляно. Серед тимчасово заарештованих був навіть член виконавчого комітету РРСД, робітник заводу Шиманського, український соціал-демократ Софієнко. Причиною арешту стали його публічні заяви на підтримку Центральної Ради [1, с. 4; 41, с. 3].

Більшовики також спрямували проти прихильників Центральної Ради своїх агітаторів. Особливу увагу було приділено ідеологічній обробці вояків 2-го Українського полку, бійці якого тривалий час намагалися протистояти новій владі. Найбільший успіх агітація мала в тих сотнях, де переважали зрусифіковані українці та вихідці з Росії. Ця обставина, а також відсутність чіткого плану дій з боку військового та політичного керівництва призвели до деморалізації бійців. За таких умов більшовики наважилися на чергову операцію з остаточного його роззброєння. Сталося це після різдвяних свят – в ніч з 27 на 28 грудня 1917 року (з 9 на 10 січня 1918 року). Коли червоногвардійці оточили казарми, частина бійців-українців взяла до рук зброю. Однак у вирішальний момент на бік більшовиків перейшли розагитовані солдати 11-ї, 13-ї та 15-ї сотень, які відкрили вогонь по українцях. У перестрілці один вояк-українець загинув, двох було поранено. За цих обставин чинити опір стало неможливо, і залишки полку змушені були скласти зброю [36, с. 4; 12, с. 4]. Вранці 29 грудня 1917 року (11 січня 1918 року) червоногвардійці завершили ліквідацію українських підрозділів у Харкові. Саме тоді без жодного опору вони роззброїли Чигиринський полк, який давно втратив боєздатність [38, с. 41].

Таким чином, після трьох тижнів протистояння в Харкові було остаточно роззброєно українські військові частини. Однією з причин цього став недостатній рівень їхньої боєздатності. Запобігти роззброєнню можна було проведенням серйозної ідеологічної роботи серед особового складу або здійсненням реорганізації частин шляхом демобілізації ненадійних вояків і подальшого формування нових бойових підрозділів. Але для реалізації цих завдань українська влада не мала ні часу, ні достатньої кількості фахових виконавців.

Рішучий консолідації українських військових для захисту влади Центральної Ради перешкоджав ще один фактор. Вище ми вже згадували про наївну віру українських бійців у можливість союзу і співпраці з більшовиками, попри шовіністичні настрої останніх. Отаман О. Волох був одним зі свідомих носіїв націонал-комуністичних поглядів і тривалий час сподівався на таку співпрацю. Після роззброєння 2-го Українського полку йому вдалося звільнитися з рук червоногвардійців і вирушити до Києва, щоб продовжити боротьбу за українську державність. Дорогою О. Волох склав листа до українців Харкова, в якому, між іншим, емоційно писав про зазісний кінець колишніх ілюзій. Його послання закінчувалося словами: "Дійсні українці! Вас не побідили, вас одурили – продали! З'єднаємось тепер! Хай живе вільна Україна! Хай живе правда і братерство на землі! Згиньте вороги людські, бо час кари за невинну кров скоро настане" [26, с. 4].

Одним з останніх оплотів Центральної Ради в Харкові наприкінці грудня 1917 року залишалася газета "Нова громада", яка в умовах більшовицької окупації продовжувала редакційну політику, спрямовану на підтримку Центральної Ради. Чим активніше розгорталася боротьба на фронтах українсько-радянської війни, чим жорсткіше більшовики утискали харків'ян-українців, тим гострішою ставала тональність статей "Нової громади". Цілковито зрозуміло, що більшовики не могли допустити подальше існування газети, яка викривала їхню загарбницьку політику в Україні. Останнє її число вийшло у світ 31 грудня 1917 року (12 січня 1918 року), після чого газету закрили, а її редактора Я. Довбищенка було заарештовано і віддано під суд Харківського революційного трибуналу [8, с. 3-4].

Отже, український національний рух у Харкові в листопаді – грудні 1917 року був підготовлений роботою українських політичних партій та представників української наукової і творчої інтелігенції, що тривала від початку ХХ ст. Їх революційна діяльність та просвітницька активність сприяли утворенню в Харкові української громади, яка в умовах революції 1917 року виразно підтримала політику Української Центральної Ради. Особливого значення її діяльність набула після проголошення Української Народної Республіки, що ознаменувало початок нового етапу українського державотворення.

Український національний рух у Харкові в листопаді – грудні 1917 року мав три головні напрямки: культурно-просвітницький, політичний та військовий, і в кожному з них діячі українського національного відродження досягли помітних результатів. До найважливіших здобутків слід віднести діяльність харківської "Просвіти", яка стала прикладом для розвитку просвітницького руху на Слобожанщині; поступовий процес українізації освіти та створення першої української гімназії в Харкові; успіхи в роботі з харківськими робітниками і службовцями; створення в короткий строк харківських загонів Вільного козацтва тощо. Водночас українці Харкова припустилися низки серйозних політичних помилок і прорахунків, передусім через брак політичного досвіду і незрозуміння сутності російського більшовизму. Українські соціалісти

занадто довго вірили в єдність революційного фронту та намагалися шляхом політичної дискусії вплинути на більшовиків з метою пом'якшення їхньої антиукраїнської позиції. Тому, коли останні вдалися до відкритого військового перевороту в місті, українські вояки та громадськість у більшості своїй виявилися дезорієнтованими і нездатними до активного спротиву. Як наслідок, протестні акції українців Харкова мали переважно мирний характер і тривали до кінця грудня 1917 року, але в умовах громадянської війни, що почалася, вони вже не могли вплинути на дії агресора. Серед причин, які призвели до поразки українських державницьких змагань у Харкові, слід назвати також невелику чисельність українського населення міста – не більше чверті від загальної чисельності мешканців. У такій ситуації навіть за умови зразкової політичної та військової організації утримати контроль над Харковом було б дуже нелегко.

Однак, попри згадані невдачі, політична, просвітницька та військова діяльність українців Харкова в листопаді – грудні 1917 року виразно засвідчила нерозривний зв'язок цього міста, як і Слобожанщини в цілому, із загальним процесом українського державотворення. Ця обставина зіграла помітну роль у визнанні Харкова складовою української державності як у часи визвольних змагань 1917–1921 рр., так і в епоху УРСР.

Список використаних джерел

1. Арешт тов. Сохвієнка // Нова громада. – 1917. – № 39. – С. 4.
2. Близнюк. "З робітничого життя" // Нова громада. – 1917. – № 1. – С. 3.
3. Близнюк. Збори Ради роб. та солд. депутатів // Нова громада. – 1917. – № 3. – С. 3.
4. Большевики в 2-му Українському полку // Нова громада. – 1917. – № 25. – С. 3.
5. Бош Евгения. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Евгения Бош. – М.-Л. : Госиздат, 1925. – 271 с.
6. Ващенко А. Ів. 2-й день з'їзду "Просвіт" Слобожанщини // Нова громада. – 1917. – № 14. – С. 2.
7. Висоцький Олександр. Українські соціал-демократи та есери : доповідь перемог і поразок / Олександр Висоцький. – К. : Основні цінності, 2004. – 198 с.
8. Відчинення Харківського революційного трибуналу // Вістник Укр. Республіки. – 1918. – 24 січ. – Число 19. – С. 3-4.
9. Вільне козацтво // Нова громада. – 1917. – № 17. – С. 3.
10. Віча // Нова громада. – 1917. – № 3. – С. 3.
11. Гайдамака О. "В хвості революції" // Нова громада. – 1917. – № 1. – С. 2.
12. Господарювання большевиків у другому запасному Українському полку // Нова громада. – 1917. – № 39. – С. 4.
13. Довбищенко Я. Сибірська республіка. – // Нова Громада. – 1917. – № 23. – С. 2.
14. Довбищенко Я. Сторінка з українського руху в Харкові в останні роки перед революцією 1917 року // Нова громада. – 1917. – № 40. – С. 2.
15. Єв. Ще про просвітників. // Нова громада. – 1917. – № 10. – С. 3.
16. З газет // Нова громада. – 1917. – № 16. – С. 3.
17. За Центральну Раду // Нова громада. – 1917. – № 20. – С. 3.
18. Залізничний з'їзд південних залізниць. // Нова громада. – 1917. – № 24. – С. 3.
19. Заява члена Виконавчого Комітету Харьк. Ради Селянських Депутатів Михайла Панченка (Гол. Комітету партії Укр. Соц.-Рев.) // Нова громада. – 1917. – № 27. – С. 2.
20. История Украинской ССР. Великая октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920). – Т. 6. – К. : Наук. думка, 1984. – 656 с.
21. Іващенко Ант. 2-й з'їзд "Просвіт" Слобожанщини // Нова громада. – 1917. – № 10. – С. 2.
22. Іващенко Ант. Загальні збори УСДРП 26 листопада с. р. // Нова громада. – 1917. – № 15. – С. 3.
23. К. Тетяна Засідання ради роб. та військових депутатів // Нова громада. – 1917. – № 10. – С. 3-4.
24. Калинчук Дмитро. Харків український [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/24829?attempt=1>
25. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К. : Філософ. і соціол. думка, 1992. – 272 с.
26. Лист в редакцію // Нова Громада. – 1917. – № 40. – С. 4.
27. М. Бл. Загальні збори робітників заводу бувш. Берлізова // Нова громада. – 1917. – № 14. – С. 3.
28. М. Бл. Захоплення телеграфу // Нова громада. – 1917. – № 20. – С. 4.
29. М. В. Большевики в Чугуйові // Нова громада. – 1917. – № 32. – С. 4.
30. Мих. П. Окупація Харкова // Нова громада. – 1917. – № 25. – С. 2.

31. На Слобожанщині. В справі освіти. // Нова громада. – 1917. – № 15. – С. 2.
 32. Нічка І. Український будинок // Нова громада. – 1917. – № 31. – С. 2.
 33. Олійник Т. "Просвіти" на Україні // Нова громада. – 1917. – № 16. – С. 2.
 34. Події в Харкові // Нова громада. – 1917. – № 23. – С. 3.
 35. Події в Харкові // Нова громада. – 1917. – № 24. – С. 2.
 36. Про розбродження 2-го укр. полку // Нова громада. – 1917. – № 39. – С. 4.
 37. Серед козаків 2-го Українського полку // Нова громада. – 1917. – № 25. – С. 3.

38. Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 – листопад 1918 (організація, чисельність, бойові дії) / Ярослав Тинченко. – К. : Темпора, 2009. – 455 с.
 39. Товариші робітники // Нова громада. – 1917. – № 15. – С. 1.
 40. У Харкові // Нова громада. – 1917. – № 29. – С. 3.
 41. Увільнення заарештованих // Нова громада. – 1917. – № 30. – С. 3.
 42. Я. Д. Управління Північно-Донецької залізниці // Нова громада. – 1917. – № 23. – С. 3.

Надійшла до редколегії 25.02.14

М. Довбыщенко, д-р ист. наук, ст. науч. сотр.
 Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

ПРОБЛЕМЫ УТВЕРЖДЕНИЯ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НА СЛОБОЖАНЩИНЕ В ПЕРИОД НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ РЕВОЛЮЦИИ

В статье рассматриваются основные направления украинского национального движения в Харькове со времени провозглашения III Универсала Центральной Рады до окончательной оккупации города большевиками. Исследованы основные направления политической, культурной и военной деятельности украинской общины Харькова с целью оказания поддержки Центральной Раде.
Ключевые слова: Харьков, Центральная Рада, "Просвита", украинские социалисты, рабочее движение, украинская армия.

M. Dovbyshchenko, Dr. habil., Senior Researcher ©
 Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

THE PROBLEMS OF ESTABLISHMENT OF THE UKRAINIAN STATEHOOD ON KHARKIV REGION OF UKRAINE DURING THE PERIOD OF NATIONALLY-LIBERATION REVOLUTION

The main features of the Ukrainian national movement in Kharkiv from the declaration of the Third Universal (Decree) of the Tsentralna Rada (Central Council) till the final occupation of the City by Bolsheviks are analyzed. The main courses of political, cultural and military activity of Ukrainian Community in Kharkiv directed to the support of the Ukrainian Tsentralna Rada are shown.
Key words: Kharkiv, Tsentralna Rada (Central Council), "Enlightenment"-organization, Ukrainian socialists, worker's movement, Ukrainian Army.

УДК: 821.161.2

Т. Шептицька, канд. філол. наук, наук. співроб.
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО У ПРОЦЕСАХ ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ УКРАЇНСТВА

Повноцінний розвиток українства не можливий без подолання суспільно-психологічних комплексів, успадкованих з минулого. Колонізаторська політика кількох імперій, що поділили між собою українські землі, негативно впливала на національний характер українців, на суспільне життя, на виховання молодого покоління. Українська література не просто зафіксувала реальний стан справ, але й сама стала потужним механізмом деколонізації, викриваючи у своїх творах негативні явища.
Ключові слова: постколоніальні студії, українство, проблеми національного самостановлення, українська література.

Постколоніальна методологія здобула упродовж останнього двадцятиліття чимало прихильників в українській соціогуманістиці. Праці С. Андрусів, Г. Сивокона, Л. Сеніка, М. Павлишина, В. Погребенника, М. Шкандрія збагатили не лише літературознавчу науку новими прийомами прочитання художніх текстів, а й продемонстрували наполегливу боротьбу українського письменства з імперськими стереотипами і тоталітарною психологією. Методологія постколоніальних студій дозволила, виокремивши різноманітні культурні нашарування, виявити та проаналізувати зафіксовані, заковані у літературно-мистецьких творах колоніальні міфи, метафори, коди, сформовану століттями психіку "поневоленого" та шляхи її подолання задля повноцінного розвитку української держави.

Історично зумовленим є той факт, що першими стали на боротьбу з ментальним колоніалізмом українські письменники. Пояснення цього феномена криється не тільки в тім, що будь-який справжній митець наділений унікальною здібністю вловлювати найменші коливання національного організму, в тому числі найтонші отруйні імпульси, руйнівна сила яких залишається прихованою для загалу. Передовсім, йдеться про властивість будь-якої національної літератури зберігати та регенерувати модуси національної ідентичності та забезпечувати нарощення активності державних механізмів національного самовияву в різноманітних артефактах і культуроформах. Як справедливо зазначав Ф. Кафка, "заслуги літератури – пробудження розуму, збереження цілісності, часто бездіяльної у зовнішньому житті і постійно схильної розпастися національної свідомості, гордість і підтримка, яку черпає нація у літературі для себе і пе-

ред лицем ворожого оточення, ведення наче щоденника нації, який є зовсім не тим, чим є історіографія, унаслідок чого відбувається радше критичний розвиток, всепроникне одухотворення широкого суспільного життя, зосередження уваги нації на вивченні власних проблем і сприйнятті чужого [1, с. 43]". Ці слова можна цілкомовито та беззастережно переадресувати на честь української літератури. Особливо, якщо пригадати, що через несприятливі історичні та політичні обставини наша національний "élan vitale" (Анрі Берґсон) упродовж кількох століть проявлявся безпосереднім чином переважно в літературній царині.

Змушені працювати (саме працювати, а не творити, бо повинні були рятувати мову, національний антураж, етнічні коди) в умовах бездержавності, колоніальної залежності та жорстокої цензури або вдалині від рідної землі, в чужих ворожих світах, українські письменники здебільшого були не просто "майстрами слова", а філософами та футурологами, соціологами та діагностами суспільства, які прагнули осягнути причини державного занепаду, духовного приниження рідного народу, деформації його політико-психологічних настанов. Хоча часом взаємодія чи дифузія ідеології та художньої творчості шкодила естетичній функції красного письменства.

На прикладі національних типів, створених українською літературою, можемо прослідкувати, як і коли потрапила нація у пастку пасивного існування, відмовляючись прийняти філософію та психологію рішучого діяння, чину. "Колоніальні міфи, метафори й "тропи" часто й сьогодні керують нашою уявою. Вони зафіксовані, заковані в класичних творах, які масово вивчають і ціннісні позиції яких іноді видаються споживачам цієї

літератури настільки очевидними, що їх навіть не помічають [16, с. 8]". Зважаючи на сьогочасні культурні та суспільно-політичні обставини видається актуальною та важливою потреба проаналізувати, проартикулювати наскрізні літературні стратегії, спрямовані на деконструкцію психіки "поневоленого". Усвідомлюючи, що письменство XIX-XX ст. надзвичайно великий, політично, психологічно й естетично складний материк нашої духовності, звернемо увагу на найхарактерніші тенденції, явища та твори в світлі поставленої проблеми.

Поглинання російською православною церквою духовної еліти України, втрата автономії української церкви, поразка чину гетьмана І.Мазепи, поступове входження козацької військової старшини в російське соціально-політичне буття зумовили занепад українського інтелектуального життя та спричинили до майже повної русифікації українського нобілітету. З переважно кар'єрних міркувань він поклав великі надії на цілковиту та остаточну інкорпорацію українських земель до складу метрополії. Малоросійська еліта засвоює думку про спільне походження українців та москвитів, що запанувала з появою Гізелевого "Синописа", відходить від оборони українських прав і вольностей та повністю включається в імперську культуру. Заради справедливості зауважимо, що серед певної частини інтелігенції згодом народиться інтерес до фольклору, звичаїв, історії, який стане першим етапом становлення новочасної національної ідентичності.

Закономірно, що вже наприкінці XVIII ст. з'являються сатиричні твори, в яких висміюється намагання частини козацької старшини й заможного селянства отримати дворянські грамоти ("Доказательство Хама Даниеля Кукси потомственні", "Сатира на слобожан", "Плач дворянина"). У першому з названих текстів постає яскравий образ такого собі новітнього "пана", що аж угору пнув з простого хлібороба, аби інші затвердили й визнали його набутий статус, символічним втіленням якого став герб – "лопата, написана держалном угору, усередині граблі, вила і сокира". Самовикривальний характер його розповіді про засоби досягнення мрії напроочуд прозорий. Щоб потрапити до дворянського стану, Данило не гребує нічим: дарунки і підкупи, "за купця з Остер оддав свою дівку", старшого сина одружив на дочці майора.

Невідомий автор "Плачу дворянина", використавши давній жанр треносу, подає типову тогочасну картину губернського життя, де майже кожен дворянин отримав це звання від попечителя за допомогою лжесвідчень, хабарів та підлабунництва. Гострий сатиричний ефект твору досягається не тільки невідповідністю тематики жанровій специфіці плачу, а й самим змістовим його наповненням. Адже головний герой, власне, скаржиться, тужить і закликає до вищого Божого суду не через утиски чи якусь несправедливість, а тому, що зараз для всіляких хитрунів прийшли погані часи, "Іваном уж Петра не можна написать, А крепостей чужих не думай представлять! [13, с. 214]". Принагідно зазначимо, що жоден із сатиричних персонажів не хоче, щоб його ідентифікували з тією суспільною верствою, з якої він походить ("З казенного мужика зробився я паном", "За що ж мене негувати, за що волочити, Коли стали панами уже мої діти?", "Лиш би по-прежнему в козацестві не быть!"). Відповідно, можемо припустити, що за певних обставин вони так само легко і безболісно зречуться й своєї ширшої (національної) ідентичності. У трагедійному ключі звиршували проблему відступництва руської шляхти ще раніше Мелетій Смотрицький у відомому "Треносі" та польсько-український поет Мартин Пашковський у книжці "Україна, татарами терзана".

Про явище такого несвідомого (чи свідомого?) колаборанства українців у Російській імперії письменник

В. Шевчук пише: "Із зникненням національної освітньої системи освічений стан українців (підкреслюю, не весь народ, а тільки освічений стан) поступово ставав російськомовним, але при тому одні з них не втратили ані патріотизму українського, ані любові до рідної землі [...], а інші ставали несвідомими колаборантами, витворюючи своєрідне явище спадкового колаборанства, яке виховувалось у чужій державі на чужій культурі і відчувало себе її складником – одні з них зберігали певні sentimenti до рідного, а інші ставали до рідного войовничо-ворожими (комплекс яничарства) і відповідно бажали, щоб і всі стали такими, як вони (типова психологічна патологія хворих: щоб всі були хворими)... [15, с. 2]".

Адекватним відображенням складного ідеологічного контексту доби стала поема Семена Дівовича "Разговор Великоросії з Малоросією" (1762), риторичний пафос якої був спрямований проти намагань Росії ствердити державну й політичну меншовартість України. За припущенням О. Оглоблина, твір був написаний під впливом, а, можливо, й за дорученням самого гетьмана Кирила Розумовського, коли керівні кола мали вагомий підстави побоюватися нового курсу імперської політики Катерини II, який змінив сприятливе для України правління імператриці Єлизавети [8, с. 14]. Хоча діалог і містить постійні промонархічні запевнення та стверджує історичну єдність двох народів, що можна відчитати як певну ілюстрацію "роздвоєності душі" тогочасних політичних діячів та інтелектуалів, адже автор – перекладач генеральної канцелярії у Глухові, образ України сповнений гідності та самоповаги.

У відповідь на претензії "Великоросії", що "Малоросія" всім зобов'язана опіці та допомозі "великого русскаго народа", остання ґрунтовно і вичерпно доводить свою історичну суверенність, національно-державну окремішність і рівноправність з Росією. Автор "Разговора" за допомогою історичних фактів прагнув утвердити українські права на свої давні особливості і на рівність в чинах з російськими:

Такъ мы с тобою равни и одно составляем

Одному, не двум государям присягаем

Почему почитаю тебя равну себѣ

Нищѣмъ не умаленна царем я предъ тобою,

Оставленна также я при своихъ чинахъ всѣхъ,

Обнадежена и впередъ милостію тѣхъ [10, с. 342-343].

Думається, гострий та виразний протест С. Дівовича проти московської централістичної політики досить легко прочитувався, як його сучасниками, так і нащадками. Не випадково російська цензура довго не давала дозволу на вихід твору, котрий побачив світ у кінці XIX ст. Зокрема, начальник III відділення Імператорської Канцелярії Л. Дубельт, який потужно впливав на тогочасну літературну ситуацію, написав на цензурованому списку: "Если бы я был цензор, то не допустил бы к напечатанию, потому что тут обида России, обида и Малоросии: первая делает глупые вопросы, вторая хвастает, как старая баба, и наконец – сердце ее изнемогает от нашего ига! [10, с. 315]".

Отже, поема С. Дівовича заклала підвалини опозиційного (національно-визвольного) дискурсу, який підтримала "Історія Русів", чия національно-державницька концепція засвідчила існування в українському суспільстві сил, готових боронити власну ідентичність, а також боротися з потужними антиукраїнськими тенденціями.

"Історія Русів" – ця своєрідна декларація прав українського народу – подавала не лише виражений погляд на історичні витоки українців та незаангажовано говорила про визвольні змагання Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Полуботка. Героїзація вільнолюбних традицій козацтва, патріотичний пафос твору були підпорядковані єдиній меті – відновити у нащадків горде почуття незалежності.

Устами Б. Хмельницького автор закликав боронити Батьківщину, протистояти будь-якому насильству та деспотизму: "Ми підняли зброю не задля користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і паство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги.... Пощо ж нам, брата, бути нечулими і волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті й ганебному невілництві, ще й по власній землі своїй?" [5, с. 104].

Послідовним розвінчувачем колоніальної ментальності є Тарас Шевченко. Слід, однак, зазначити, що, попри вагомий здобуток сучасного шевченкознавства (маємо на увазі дослідження Дж. Грабовича, О. Забужко, Л. Плюща, Г. Клочака, В. Пахаренка), попри різноманітні, інколи діаметрально протилежні, інтерпретації поезії Т. Шевченка науковцями минулих років, антиколоніальний дискурс його творчості й досі залишається на периферії літературознавчих студій.

Ігнорування поетового розуміння явища "національної підлеглості" та її критики є засадничою помилкою, адже воно дозволило б в дещо іншому світлі розглянути український літературний процес XIX-XX ст., а також фундаментальну Шевченкову бінарну опозицію "Україна – Росія" та переглянути традиційне уявлення про автора як про людину, що говорить від імені українського народу, є виразником його "типових повсякденних прагнень". "Скорше він говорить не від, а для народу, виступає медіумом між предковічною, трансцендентною українською душею і новочасними українцями [...], намагається воскресити оту розчавлену душу, яка відлунюється, та й то все рідше, лише в піснях, у незбагненному щемі серця при спогляданні безмежжя степів чи дніпрові блакиті" [9, с. 24].

Врешті-решт і сама поява Т. Шевченка на літературній арені засвідчила постання модерно-демократичного, національного, власне українського (не малоросійського!) світогляду [6].

Творчу пролонгацію Шевченкового "Послання" здійснив на початку XX ст. І. Багряний у вірші "Каїнам, хамам і провокаторам, мертвим, живим і ще не народженим, в Україні і поза Україною сущим". Його ліричний герой – в'язень, зраджений сучасними Каїнами та Удами, готовий мужньо прийняти смерть "за мужність і любов, за скривджених і вбогих". Як і його великий попередник, Багряний трагічно переживає свою приреченість сповідувати правду в "світі брехні та зради". Напружений емоційний стан автор майстерно передає за допомогою ампліфікації риторичних запитань: "Хто ж научив тебе любити і боліть? Хто научив за інших племени? Навіщо тобі серце буряне дали? Навіщо к своєму серцю прип'яли?" [2, с. 129]. І хоча "людської ницості не виміряти мірою" поет сподівається, що світ і далі цвісти мудрістю та любов'ю. У фінальній пуанті поезії "З камери смертників" звучить спільний для обох митців мотив віри в майбутнє воскресіння України, проте у Багряного прочитуються виразніші історичні алюзії: "Ми ще каратимем хамів Мечем Республіки На місці лобнім, там, біля Софії! [2, с. 132]. Без сумніву, цими символічними рядками він прагнув нагадати читачеві добу УНР, час національного піднесення та оновлення, живим свідком і символом якого був Софіївський майдан у Києві. Вітаїзм та повстання українства, що перебороло малоросійщину в душі, звучить й у "Першому після-помаранчевому посланні живим" В. Неборака (2005).

Феномен "національної сплячки", репрезентований у творах Лесі Українки ("І ти колись боролась, мов Ізраїль..", "В дому роботи, в краї неволі"), неокласика

М. Зерова ("Hoi triakonta"), "поета державницької ідеї" В. Пачовського (цикл "До схід сонця"), М. Кононенка ("Мазепа"), концептуальне вираження так само здобув на поч. XIX ст. У вірші із символічною назвою "Спить Вкраїна та руїни...", вилученому жандармами при розгромі Кирило-Мефодіївського братства, Костомаровим розробляється напрямні мотиву летаргічного сну українства. Показово, що твір вперше був надрукований аж у 1925 році, коли проблема національного самоусвідомлення, самоідентифікації та опору "малоросіянізації" була, як ніколи, актуальною. Обурення ліричного героя не знає меж, бо "гине колишня слава України", спалювана заколисаними пасивним існуванням нащадками. Автор не знаходить для себе жодного припустимого пояснення, чому зі старовини святої знущуються, невідомо "дарма славнії гетьмани умирили в лютих муках, закуті в кайдани".

Суттєво вплинула на становище українства у XIX–XX ст. колонізаторська, денаціоналізаторська політика тогочасних освітніх закладів. Загальновідомими є факти, коли за висловлене українське слово, учня карали різками, начіплюванням на шию таблички "Nota" ("Люборацькі" А. Свидницького). Як справедливо зауважував І. Нечуй-Левицький, якому теж судилося свого часу витримати кпини та моральні приниження, "великоруськими школами (хотіли. – Т.Ш.) скрізь повбивати не великоруські літератури, а потім попсувати й самі національності і в кінці всього з усіх поробити колись москалів, великорусів [7, с. 92]". Письменник, якого батьки виховували в національно-патріотичному дусі, добре розумів ту загрозу, що чекає на українців у результаті "обрусення народів". Чимало власних творів він присвятив результатам руйнування чужинецькими проникненнями української ментальності. А вони, дійсно, вражаючі. Це – байдужість, апатія українців, ворожість людей один до одного ("Кайдашева сім'я"), поруйнована мораль (носієм якої є Івась із повісті "Дві московки" з його зневагою до усього рідного та жорстокістю до матері), розмите поняття гріха (роман "Князь Єремія Вишневецький").

Цілу галерею образів національних пристосуванців і ренегатів, виплеканих колонізаторською політикою, вивів І. Франко в сатиричному циклі "Рутенці" (1913), у передмові до якого зауважував, що змальований ним суспільно-психологічний тип набуває великого поширення серед галицької інтелігенції. Він чітко розумів, що для того, аби нація досягла справжнього розвою, вона мусить пройти шлях самоусвідомлення, самореалізації, відчуття себе єдиним організмом. Проте цей процес націєтворення ускладнюється та гальмується різноманітними чинниками: відсутністю "братолюб'я" і взаєморозуміння ("Звичайний чоловік"), даремним витратчанням таланту та пасивної енергії на порожні балачання, залицання, картярство ("Знеохочений"), небажанням освіченої верстви суспільства допомогти народові, підтримати в ньому іскру людської самостійності, з якої колись визріє вогонь національної свободи ("Патріотичні пориви").

Авторів гірко та прикро спостерігати, як його колишній шкільний приятель Михась виріс здеморалізованою людиною, позбавленою почуття народної свідомості ("Молода Русь"). Коло мрій, зацікавлень та бажань цього бурсака обмежене тільки думками про харчування. Але постійні скарги на голод, що заважає вчитися, різко контрастують з описом зовнішності героя, поданим автором: "При тім я поглянув уважніше на його лице та на лиця його товаришів, і ще більше почув здивування, не знайшовши на тих рум'яних здорових, навіть трохи надутих лицах ані слідів якогось нестатку або голоду [14, с. 10]". Ще більше саморозкривається персонаж, коли висловлює ставлення до українців та української справи. Для нього "це така хвороба, що заражені нею люди забувають говорити по-людськи, а почи-

нають "базікати", це значить ніби говорити по-хлопськи, але м'якенько, і це називають "наським українським язиком". Влучним штрихом, котрий доповнює та увиразнює обмеженість та зрадництво представника "молодої бурсацької України", стає повідомлення автора про те, що серед паперів, нагромаджених слідством у його справі, знайшовся невеличкий наклеп із звинуваченням у підбурненні громади до революційних конспірацій за підписом того ж Михайла З.

Вістря антиколоніальної парадигми, започаткованої Т. Шевченком, спрямовується й проти дотичного явища "псевдопатріотизму". Адже, як справедливо зауважує М. Жулинський, "біди наші – не лише від найрізноманітніших перевертнів, але й від обмежених, засліплених у своїй патріотичній зятатості сановитих земляків, які нерідко національну ідею використовують як корогву для того, щоб проштовхнутися в перші шеренги задля честолобного вивіщення та егоцентричного парадкування перед народом [4, с. 57]". Кардинальна для літератури тема патріотичного фарисейства знайшла найповніше втілення у сатиричних творах В. Самійленка, І. Франка, О. Маковея, В. Винниченка.

Куплетна з рефренами форма "Ельдорадо" вдало підкреслює задум В. Самійленка – показати справжню картину підневільного життя України. Руський край абсолютно не схожий на "країну казкових багатств і чудес", бо там панує соціальна нерівність та неправда: "Там усяк говорить правду Непідкупними устами, Там за правду щира дяка – Батогами, батогами... Там уряд "блюде закони", Дба про всіх, немов про рідних, За провинності ж карає – Тільки бідних, тільки бідних [12, с.69]". "Ліберальна" цензура нищить свободу слова, а національна еліта відмовляється від усього рідного ("І пани всі мови знають – Крім своєї, крім своєї"), обмеживши свою діяльність порожньою балаканиною.

Одним із суспільно-психологічних наслідків ментального колоніалізму став так званий синдром угодовства, готовності пристосуватися до порядків мачухи-імперії. Мачухи давнє коріння, він, на думку Ю. Барабаша, зачепив "найперше ту служилу українську старшину, яка не знайшла у собі досить моральних сил, щоб встояти ні проти жорстоких військово-політичних заходів Катерини II, ні проти нею ж таки дарованих привілеїв, ґрунтів, чинів, російського дворянства [3, с.111]". На іншому історичному етапі синдром угодовства вразив і українську інтелігенцію на початку XX ст. У трагікомедії Є. Плужника "Змова у Києві" втілено психологічно вдалий образ поета-перевертня І. Безмежного, колишнього оспівувача "жовтоблакитного" відродження, а тепер натхненного апологета пролетарської доби. Він "подібний до флюгера, змінює повсякчас свій напрямок залежно від політичної кон'юктури. Причому, ця зміна поглядів аж ніяк не факт творчого зростання чи світогляд-

но-філософських прозрін – вона залежала виключно від зміни сприятливого політичного клімату [11, с. 52]". На закиди у нещирості сьогоденних віршів, І. Безмежний чітко формулює угодовське кредо: "Так що ви хочете від нас? Чого? Охоти Самому шию в зашморг класи? Ні! Мерсі! Нема дурних! Перевелися всі! Один за кон я знаю знаменитий – За всяку ціну жити й пережити! [11, с.287-288]". Отже, "флюгерство" поета є не просто свідомим вибором індивіда, воно підноситься до рівня філософії та ідеології. Проблему ідейного та національного пристосування підхопили своїми творами І. Сенченка ("Із записок") та І. Багрянний ("Тінь").

Проблемний аналіз українського письменства засвідчує взаємозалежність та взаємопов'язаність мистецьких та суспільно-політичних явищ. Українське художнє слово як один із найхарактерніших проявів української нації не тільки фіксує у своїх текстах вияви колонізованої ментальності, а й намагається дослідити історичні витоки та генезу різних психологічних комплексів, створених імперським дискурсом. Теми національної зради, псевдопатріотизму, національної летаргії та пристосування, які завжди були предметами особливої уваги митців, засвідчили, що переважна більшість творів українського письменства має виразний антиколоніальний та антиімперський характер.

Список використаних джерел

1. Андрусів С. М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст. Монографія. – Львів, Тернопіль, 2000. – 340 с.
2. Багрянний І. Вірю! Хрестоматія. – Чикаго; Харків: Фундація імені Івана Багряного, 2000. – 543 с.
3. Барабаш Ю. Малоросійство і західнорусизм: сіамські близнюки // Сучасність. – 1997. – № 2. – С. 108-121.
4. Жулинський М. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людини. – Луцьк, 1999. – 103 с.
5. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
6. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. – К.: "Видавництво Час", 1998. – 255 с.
7. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: У 10 т. – К. 1968. – Т.10. – 587 с.
8. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – 328 с.
9. Пахаренко В. Незбагнений апостол. – Черкаси: Брама-Ісуп, 1999. – 296 с.
10. Петров Н. Разговоръ Великороссии съ Малоросією (Литературный памятникъ втор. пол. XVIII вѣка) // Киевская старина. – 1882. – №3. – С.313-365.
11. Плужник Є. Змова у Києві: Роман, п'єси / Упорядк., передм. та прим. Л. В. Череватенка. – К.: Укр. письменник, 1992. – 428 с.
12. Самійленко В. Україні: лірика, гумор і сатира, драма. – К.: Укр. письменник, 1991. – 224 с.
13. Українська література XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1983. – 694 с.
14. Франко І. Твори: У 20 т. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 3. – 439 с.
15. Шевчук В. Малоросизм – воскресла стара соціо-патологічна болячка // Вечірній Київ. – 1995. – 31 січня.
16. Шкандрий М. Літературознавство і постколоніалізм // Українське літературознавство. Збірник наукових праць. – Вип. 65. – Львів, 2002. – С. 3-9.

Надійшла до редколегії 20.02.14

Т. Шептицькая, канд. филол. наук, науч. сотр.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА В ПРОЦЕССАХ ДЕКОЛОНИЗАЦИИ УКРАИНСТВА

Полноценное развитие украинской нации невозможно без преодоления общественно-психологических комплексов, унаследованных из прошлого. Колонизаторская политика нескольких империй, которые разделили между собой украинские земли, отрицательно влияла на национальный характер украинцев, на общественную жизнь, на воспитание молодого поколения. Украинская литература не просто зафиксировала реальное состояние дел, но и стала мощным механизмом деколонизации, развенчивая в своих произведениях негативные явления.

Ключевые слова: постколониальные студии, украинство, проблемы национального самоопределения, украинская литература.

T. Sheptytska, Phd, Researcher

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

NATIONAL WRITERS IN THE PROCESSES OF DECOLONIZATION OF UKRAINIANS

Valuable development of the Ukrainians is not possible without overcoming psychological complexes, inherited by the past. Colonialist policy of a few empires which divided between itself Ukrainian lands, negatively influenced on national character of Ukrainians, on public life, on education of the young generation. Ukrainian literature fixed the real state of Ukrainian society, but also became a powerful mechanism of decolonization, disrobing in the works negative moment.

Key words: postcolonial studies, Ukrainians, problems of national building, Ukrainian literature.

УДК 141.201(477)

Н. Авер'янова, канд. філос. наук, наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**МИСТЕЦЬКА ЕЛІТА УКРАЇНИ: АЛЛА ГОРСЬКА В КОГОРТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ**

Показано, що шістдесятники несли в українське суспільство нову систему цінностей, нове осмислення національного питання та культури. Вони витворили особливе професійне й багатогранне мистецтво, відстоювали право митця на самовираження. Однією із яскравих і помітних постатей серед митців-шістдесятників була Алла Горська, яка стала прикладом мужньої громадянської позиції і художником-професіоналом нового формату.

Ключові слова: шістдесятники, соціалістичний реалізм, образотворче мистецтво, Алла Горська.

Шістдесятництво – значне явище у суспільному і мистецькому житті України другої половини ХХ ст. Хоча шістдесятники й виховувалися в радянській системі, сповідували її ідеологічні міфи, "вважали, що всі негаразди в національній політиці Радянського Союзу спричинені відступом від "ленінських норм", вірили в "соціалізм з людським обличчям" [8, с. 29], проте обмежені рамки свободи, фальш і цинізм завжди були їм неприйнятні. Шістдесятники постали елітою в радянському суспільстві, бо усвідомили свою відповідальність за формування духовних цінностей і пріоритетів, за творення культури мислення та мистецькі уподобання. Вони зуміли відкинути прийняті стереотипи та йти своїм тернистим шляхом.

Як відомо, шістдесятники розпочали свій творчий шлях на межі 1950–1960 рр., у час короткої "відлиги" після смерті Сталіна. Найпомітніші серед них – Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська, Левко Лук'яненко, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Симоненко, Василь Стус, Лесь Танюк, В'ячеслав Чорновіл, Валерій Шевчук та ін.; художники – Алла Горська, Опанас Заливаха, Віктор Зарецький, Галина Зубченко, Веніамін Кушнір, Людмила Семікіна, Галина Севрук, Георгій Якутович та ін. Вони відразу привернули до себе увагу суспільства, бо були не лише талановитими, обдарованими, ерудованими, а й відрізнялися мужньою громадянською позицією та почуттям як власної, так і національної гідності. "Традиційно на вістрі подій опинилася літературно-мистецька інтелігенція. Її нове покоління крім більшої свободи мало в активі ширшу ерудицію, вищий культурний рівень, талант і смак. Воно вважало природним своє право на розкутість, щирість, звернення передусім до внутрішнього світу людини, індивідуалізм. Новаторство шістдесятників стосувалося як форми, так і змісту" [4, с. 17], – підкреслює Георгій Касьянов.

Духовним запитам шістдесятників не міг відповідати метод соціалістичного реалізму з його постулатами партійності та ідейності, адже заперечував незалежну діяльність мистецьких груп. Шістдесятництво витворило своє професійне й багатогранне мистецтво, воно пробудило у молодій генерації українських художників зацікавленість національними питаннями. Концепт мистецтва набув у шістдесятників нового значення, він став свідченням необхідності творчих свобод в умовах уніфікаційних тенденцій у художньо-світоглядній сфері радянського суспільства. Заборонене мистецтво авангарду, яке було популярним і затребуваним у Західній Європі та Америці, в СРСР поставало маніфестантом західноєвропейських демократичних принципів і мистецьких творчих шукань. Звичайно, на теренах України авангардизм існував раніше, він чітко виявив себе на початку ХХ ст. і був репрезентований талановитими художниками та скульпторами – Олександром Архипенком, Олександром Богомазовим, Михайлом Бойчуком, Давидом Бурлюком, Олександром Екстер, Василем Єрмиловим, Софією Левицькою, Казимиром Малевичем, Віктором Пальмовим та ін. Зазначені митці зробили значний внесок не лише в художню скарбницю українського авангарду, а й стали визнаними майстрами за межами України. Проте, як відомо, після постанови ЦК

ВКП(б) "Про перебудову літературно-художніх організацій" (23 квітня 1932 р.) почався рішучий наступ на художників. Метою зазначеної постанови було об'єднання всіх митців, які підтримують радянську владу та прагнуть подальшої соціалістичної розбудови, в єдині творчі спілки. В таких умовах мистецтво стало вагомим інструментом ідеології керівників СРСР і дієвим чинником виховання радянського суспільства. Художні інновації, що порушували принцип соціалістичного реалізму, відкидалися. Але незважаючи на утиски й ідеологічний тиск з боку влади, художники-шістдесятники продовжували розвивати, хоча із запізненням у порівнянні з західним світом, традиції українського авангарду. Нові художні методи та виражальні засоби, які демонстрували молоді українські митці для висловлення власного світобачення, досить часто ставили їх у ситуацію "неофіційності". Це позбавляло митців можливості репрезентувати свої твори на виставках і різних офіційних художніх заходах. Такі твори розповсюджувалися нелегально, проте їхні автори завойовували все більшу аудиторію серед національно свідомого українства. Отже, змога творити вільно, щиро та нестандартно стала ключовим аспектом шістдесятників. Вони добре усвідомлювали несправедливість тогочасної політичної системи, тому або відверто, або приховано прагнули відстояти право митця на самовираження.

Однією із яскравих постатей серед митців-шістдесятників була Алла Горська, яка поставала "об'єднуючим центром" [11, с. 163], вона та Іван Світличний "об'єднували київське середовище" [11, с. 163]. Підтвердження цих слів знаходимо й у Євгена Сверстюка: "Найчастіше ми зустрічалися у Алли Горської, яка мала квартиру в центрі Києва... В нашому середовищі Алла Горська була дуже важливою особою" [7, с. 76] та Опанаса Заливахи: "Навколо Алли Горської, що була найяскравішою постаттю, найрішучішою і найенергійнішою, гуртувалися всі ті, хто був небайдужий, хто шукав витоку та сучасних напрямків, аби виявити своє українське лице серед культур народів світу" [1, с. 164]. Вона була яскрава й неординарна в багатьох аспектах повсякденного життя, у творчості, вчинках, судженнях, роздумах, навіть у стилі одягу. Алла Горська зайняла чільне місце в колі шістдесятників, бо задала "вектор громадянської зрілості, мужності митця в умовах тоталітарної системи" [10, с. 8]. Недаремно Аллу Горську називають "душею українського шістдесятництва" [5, с. 178]. Вагоме місце Алли Горської і в українському мистецтві, адже вона спрямовувала свої художні пошуки до модерних європейських здобутків і відповідних пластичних рішень. У доброзичливій, направлений на європейські цінності атмосфері художньої майстерні Алли Горської та Віктора Зарецького творилося нове українське мистецтво шістдесятників, формувалися їхні ідейні переконання та світоглядні позиції. Алла Горська залишила багату образотворчу спадщину, зокрема, низку портретів українських шістдесятників – Івана Світличного, Василя Симоненка, Євгена Сверстюка, полотна "Абетка", "Автопортрет з сином", монументальні композиції – "Дерево життя" в Маріуполі (у співавторстві), "Жінка-Птах" і "Прометей" у Донецьку (у співавторстві), мозаїчне панно

"Прапор Перемоги" музею "Молода гвардія" в Краснодоні (у співавторстві) та ін.

За свідченням друзів, "у Алли Горської було добре почуття гумору..." [11, с. 168], вона в усьому була щира й безкомпромісна, надзвичайно комунікабельна, вмila налагоджувати дружні стосунки з людьми різних соціальних верст. Алла Горська, з її вільним вибором українськості, демонструвала приклад патріотизму, мужності та небайдужості до українських питань. Сенсом життя для неї стала Україна, з її культурним розвитком і національним відродженням. "Саме Алла і є найяскравішим прикладом неопіта на ниві національного усвідомлення. В ній, людині мистецьки вразливій, емоційно багатій, просто променіє пристрасть новоповаженого. Щойно припала до національного джерела, відкрила для себе Україну, її мову і себе в Україні, звідси бажання напоїти з цього джерела інших, активне "вербування" соратників – як сенс життя, як мірило оцінок, як спонука до чину. Все її життя, вся її діяльність, лінія поведінки – свідчать про це" [6, с. 131]. Робота в Клубі творчої молоді (заснований 1960 р. у Києві), в якому Алла Горська брала активну участь, була для неї, найперше, способом залучення молодого інтелекту до української культури, розширенням меж українськості в русифікованому Києві. Хоча відомо, що Алла Горська виховувалася в російськомовній родині і навіть "в інституті, на вимогу батьків, її звільнили від української мови" [1, 144], яку потім вона свідомо почала вивчати в 60-ті роки. У своїх листах до батька молода художниця досить часто писала про своє зацікавлення українською мовою, українськими поетами та письменниками: "Ти знаєш, весь час хочеться писати українською мовою. Розмовляеш по-українськи – й думати починаєш українською мовою" [1, 37]. У Клубі творчої молоді вона очолювала малярську секцію, в якій було понад двісті осіб – і студентів, і поважних відомих художників. Всіх їх об'єднував дух заперечення старих догматів, форм і методів у художній культурі, гуртував дух новаторських пошуків в образотворчому мистецтві та спільна естетика. Алла Горська сама енергійно включалася в процес українського національного відродження та залучала до цього процесу інших інтелектуалів.

Світ мистецьких рефлексій і ремінісценцій Алли Горської – це глибоко-емоційні художні враження від українського народного мистецтва, від його колористики та художніх форм. Вона ретельно вивчала народні вишиванки, рушники, писанки, витинанки і вибілки, особливості народного одягу. Мисткиня тонко відчувала пластичні рішення скульптури, а в живописі – колорит. Оскільки її завжди приваблювало мистецтво поза межами соціалістичного реалізму, то свої зусилля Алла Горська спрямовувала на збагачення арсеналу образотворчих засобів методу соціалістичного реалізму. Прикладом для мисткині поставало мексиканське монументальне мистецтво художників-муралістів Давида Альфаро Сікейроса, Дієго Рівери (у різні роки відвідували СРСР) і Хосе Клемента Ороско, одного із засновників національної школи монументального живопису. Їхні твори експонувались в Радянському Союзі, що давало можливість знайомитись з мексиканським мистецтвом і вивчати його. Яскраві й соковиті барви, багатство форм українського народного мистецтва, відтворені на полотні та в монументальних композиціях, Алла Горська протиставляла офіційним художнім шаблонам. У своєму листі до Опанаса Заливахи художниця писала: "Народження нової мистецької української школи – об'єктивна істина... І я працюю, щоб було мистецтво сучасне, українське, яке представляє свій народ. Мистецтво, яке репрезентує націю, в свій час ніхто не зможе звалити..." [9, с. 13]. І якщо в радянському суспільстві професійність художника переважно визначалася за рівнем технічної досконалості та тематикою твору, то Алла

Горська вибирала для себе світові мистецькі критерії – прагнення художника творити власну образну реальність і шукати нові художні засоби для їхнього вираження. Вона як талановита майстриня відкинула загальноприйняті кліше й зуміла відстояти своє мистецьке кредо, бажала творити таке образотворче мистецтво, яке б пробуджувало національну самосвідомість, гідність і патріотизм українців. У своїй творчості Алла Горська ставила такі ж складні й болючі питання як поети-шістдесятники. У втілюваних нею художніх образах мисткиня близька до Василя Симоненка, який проголошував: "Ми – не безліч стандартних я, а безліч всесвітніх різних. Ми – це народу одвічне лоно, ми – океанна вселюдська сім'я. І тільки тих поважають мільйони, хто поважає мільйони я".

Звичайно, зазначені художні тенденції когорти шістдесятників викликали спротив з боку партійної номенклатури, особливо яскраво це було продемонстровано під час обговорення вітража, виконаного Аллою Горською, Опанасом Заливахою, Галиною Зубченко, Галиною Севрук, Людмилою Семикіною у вестибюлі Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Вітраж у центральній своїй частині зображав Великого Кобзаря, який пригортав до себе жінку (символ України). І якщо митці в цьому творі, сучасними їм образотворчими засобами, намагалися показати велич і бунтарство Тараса Шевченка, його непохитність, патріотизм і любов до України, то партійне керівництво вітраж визнало ідеологічно шкідливим. Він, як чужий принципам соціалістичного реалізму, був знищений, його навіть не показали ні громадськості, ні студентам. Проте у Спілці художників України (квітень 1964 р.) відбулося обговорення вітража, де зазначалося: "Выводы комиссии оргбюро (в составе Шаталин, Фридман, Панфилов): витраж – идеино порочное произведение. Шевченко за решеткой. Тратовка сугубо формалистическая. Не совместимо с образом Кобзаря. Мы должны сурово осудить недостойное отношение членов Союза Горской и Семькиной к ответственному делу и строго спросить с них" [12, с. 436]. Також партійне керівництво дорікало молодим митцям: "Вы пошли по пути современного абстрактного обобщения" [12, с. 437]. Аллу Горську та Людмилу Семикіну виключили зі Спілки художників України, проте це не завадило їм продовжувати громадську і професійну діяльність.

Суттєво й те, що Алла Горська відіграла значну роль у відродженні традиції покладання квітів до пам'ятника Великому Кобзарю у парку Тараса Шевченка. Так, Роман Корогодський згадував, що "до 1963 року я нічого ніколи не чув про існуючу історичну травневу урочистість у Києві з приводу перевезення останків Кобзаря із Санкт-Петербурга" [5, с. 175]. Проте саме з 22 травня 1963 р. шістдесятники, зокрема за активної участі Алли Горської, кожного року почали вшановувати пам'ять великого українського поета й художника. Цей захід державно-партійна структура сприймала як виклик молодих українських митців і таврувала таке вшанування як "зухвалу інспірацію буржуазних націоналістів" [5, с. 176]. Самі ж шістдесятники, оскільки Тарас Шевченко в Україні завжди був символом волі, символом боротьби за свободу й національну незалежність, зазначеним заходом підкреслювали, що українство переймається розв'язанням проблем національного питання, стверджували законне право українців жити в "сім'ї вольній, новій". Митців-шістдесятників, які усвідомлено ставали на шлях відстоювання окремішності та самодостатності українців, їхньої мови, мистецтва й культури партійне керівництво визнало "принциповим ворогом влади". В результаті, суворо засудили Івана Гончара, Аллу Горську, Дмитра Горбачова, Ігоря Григор'єва, Опанаса Заливахи, Віктора Зарецького, Веніаміна Кушніра, Галину Севрук, Людмилу Семикіну та ін. як

художників, які піддалися "буржуазній ідеології" та абстракціонізму в мистецтві. Така репресивна реакція влади вписувалася в контекст багатостолітніх зв'язків України й Росії, де остання завжди розглядала українську культуру як важливий аспект політики, а політику – як контекст культури. Ці багатостолітні зв'язки України й Росії, культурних опонентів, – побудова різних цивілізаційних моделей розвитку.

Жорсткі репресії продовжувалися – інакودумців позбавляли волі, виключали з лав комуністичної партії, виголюшували догани, звільняли з керівних посад чи з роботи взагалі. "Усі найактивніші шістдесятники, які не потрапили за ґрати, опинилися у скрутному соціальному становищі: або взагалі без роботи, або на підробітці, багатьох просто вигнали з партії і влаштували постійне цькування на робочих місцях" [3, с. 94]. Ідеологічно-репресивний тиск і боротьба партійного апарату з "недозволеними" думками у суспільстві викликали природне обурення та протидію Алли Горської. 1968 р. вона, як і інші члени прогресивної інтелігенції, підписала лист-протест проти політичних репресій та порушень демократичних принципів у СРСР. Як відомо, після цієї "антирадянської" заяви почалися ще жорстокіші переслідування творчої інтелігенції, відбувалися арешти й ув'язнення. "Із групи художників тільки А. Горська, Л. Семикіна та Г. Севрук трималися до кінця безкомпромісно, за що знову були виключені зі Спілки художників" [12, с. 442], а це означало професійне невизнання і забуття. Олексій Зарецький звертає увагу, що світоглядна позиція Алли Горської надзвичайно дратувала владу ще й тому, що мисткиня походила з радянської номенклатурної родини. Державно-партійна структура кваліфікувала художницю як "запеклу націоналістку та непримиренну антирадянщицю" [2, с. 129].

Алла Горська не шкодувала розпорошувати свої фізичні й творчі сили на спротив тоталітарній системі, бо остання намагалася контролювати все – дії, думки, бажання й емоції кожного громадянина радянської держави, придушувала потяги до свободи ще в зародку. Художниця наражалася на небезпеку, але завжди була серед тих, хто тримався гідно, впевнено і принципово. Вона, будучи сміливою і внутрішньо розкутою особистістю, з стійкою впевненістю відстоювала правду та громадянські свободи: їздила на судові процеси своїх однодумців, листувалася з ув'язненими друзями-дисидентами, відвідувала Опанаса Заливаха в таборі, влаштовувала збір коштів на допомогу сім'ям засуджених, організовувала зустрічі з тими, хто повертався з таборів. Таким чином, Алла Горська, незважаючи на утиски й творчі обмеження в ідеологічно регламентованому радянському суспільстві, залишалася незалежною цілісною особистістю й діяла як вільна людина з європейськими цінностями.

Життя Алли Горської трагічно обірвалося в 1970 р. Її опозиційна громадсько-політична діяльність була насті-

льки значною в когорті шістдесятників, що Євген Сверстюк з гіркотою відзначив: "Коли вбили Аллу Горську, то кожний з нас розумів, що і його в якомусь сенсі також убили" [7, с. 89].

Отже, не дивлячись на ізолюваність радянських художників від зарубіжного мистецького світу, українські митці-шістдесятники намагалися різними шляхами долучатися до світової культурно-мистецької інформації. Вони створювали художні твори авангардного мистецтва, які вписувалися в загальноєвропейське мистецьке русло. Звичайно, такі твори, на думку державно-партійних керівників, створювали високу напругу й небезпеку, адже несли в радянське суспільство західні цінності: свободу вибору творчого методу, розкутість у манері письма, демократизм сюжету, нові естетичні цінності та ін. А це сприяло подальшому поступу змагань за свої права й свободи, ставало кроком України до входження в західноєвропейське цивілізаційне коло. Значне місце в когорті шістдесятників посіла Алла Горська, для якої визначальними чинниками як у творчості, так і в повсякденному житті завжди були людська гідність, свобода і самовираження. У її багатогранних художніх творах глибоко відбилосся протистояння авангардного та академічного мистецтва, що чітко продемонстровано в монументальному живописі.

Список використаних джерел

1. Алла Горська. Червона тінь калини. Листи, спогади, статті / Ред. та упоряд. О. Зарецького та М. Маричевського. – К.: Спалах ЛТД, 1996. – 240 с., іл.
2. Зарецький О. Алла Горська під ковпаком КДБ. Антиукраїнська спрямованість спецоперації / Олексій Зарецький // Українознавство. – 2010. – № 4. – С. 127 – 133.
3. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 – 1987) / Борис Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.
4. Касьянов К. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80 років / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
5. Корогодський Р. Душа українського шістдесятництва // Алла Горська. Червона тінь калини. Листи, спогади, статті / Ред. та упоряд. О. Зарецького та М. Маричевського. – К.: Спалах ЛТД, 1996. – 240 с., іл. – С. 167 – 178.
6. Коцюбинська М. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість / Михайлина Коцюбинська. – К.: Дух і літера, 2009. – 584 с.
7. Ми обрали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами / Богуміла Бердиховська, Оля Гнатюк. – К.: Дух і літера, 2004. – 332 с. – С. 33 – 90.
8. Мушинка М. Мої шістдесяті / Микола Мушинка // Український журнал. – 2010. – № 2. – С. 29.
9. Огнєва Л. Перлини українського монументального мистецтва на Донечині / Людмила Огнєва. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2008. – 52 с., іл.
10. Плеяда нескорених: Алла Горська. Опанас Заливаха. Віктор Зарецький. Галина Севрук. Людмила Семикіна. Біобібліографічний нарис / Авт. нарису Л. Б. Тарнашинська; бібліограф-упоряд. М. А. Лук'яненко; наук. ред. В. О. Кононенко. – К.: Нац. парлам. б-ка України, 2011. – 200 с.
11. У моєму житті було так багато добра... Розмова з Михайлиною Коцюбинською // Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами / Богуміла Бердиховська, Оля Гнатюк. – К.: Дух і літера, 2004. – 332 с. – С. 153 – 184.
12. Чорновіл В. Твори в десяти томах / Вячеслав Чорновіл. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2006. – 976 с., іл.

Надійшла до редколегії 18.02.14

Н. Аверьянова, канд. филос. наук, научн. сотр.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЭЛИТА УКРАИНЫ: АЛЛА ГОРСКАЯ В КОГОРТЕ ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ

Показано, что шестидесятники внесли в украинское общество новую систему ценностей, новое осмысление национального вопроса и культуры. Они создали особенное профессиональное многогранное искусство отстаивали право творческой личности на самовыражение. Одной из самых ярких представителей художников-шестидесятников была Алла Горская, которая стала примером мужественной гражданской позиции и художником-профессионалом нового формата.

Ключевые слова: шестидесятники, социалистический реализм, изобразительное искусство, Алла Горская.

Averyanova N., Phd, Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ARTISTIC ELITE OF UKRAINE: ALLA GORSKA IN THE COHORT OF THE 1960ES' DISSIDENTS

It is shown, that the Dissidents, the participants of the 1960es'-movement (shestydesiatnyky) brought into the Ukrainian society the new system of values, new comprehension of the national question and culture. They created special professional and multifarious art, maintaining the right of an artist for self-manifestation. One of the most bright and outstanding persons among the artists-shestydesiatnyky was Alla Gorska, who became an example of courageous social position and of the professional painter of a new format.

Key words: the 1960es'-movement Dissidents (shestydesiatnyky), socialist realism, art, Alla Gorska.

УДК 63.3(4Укр) 65; 63.3(4УКР)8

І. Василик, канд. іст. наук, мол. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Л. Крупник, канд. іст. наук, доц.,
Інститут кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ

ФЕНОМЕН ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ТВОРЧІЙ ДОЛІ ШЕСТИДЕСЯТНИКІВ

Розглянуто процес українського національно-культурного відродження 1960-х років, в руслі якого відбувалось нове, актуальне часу, прочитання творчості Тараса Шевченка, трактування його постаті. Показано боротьбу з цими тенденціями з боку радянської тоталітарної системи.

Ключові слова: ідеологічна пропаганда, мистецький нонконформізм, творча інтелігенція, шістдесятництво.

Постать Тараса Шевченка, його творчість, ідеї та висновки мають здатність бути надзвичайно актуальними століття після смерті Кобзаря. Боротьба за волю і гідність людини та нації були й залишаються гострими для українського народу. Тому справжній, не "відформатований" Тарас Шевченко виступає провідником українського національного руху і в XIX, і в XX, і в XXI століттях. Цьому є чимало підтверджень.

Зміна політичного курсу, започаткована XX з'їздом КПРС у 1956 р., відносна лібералізація суспільно-політичного життя суттєво вплинули на повосенну українську інтелігенцію. Як і в період "українізації" 1920-х років послаблення політичного режиму сприяло сплеску талантів, породило творчу розкутість, віру у те, що можливо демократизувати радянську систему. На цій хвилі пробудився інтерес до зарубіжної та української народної культури, репресованих та замовчуваних сталінським режимом діячів. Зрештою, дуже важливо й те, що з'явилася можливість гуртуватися задля обговорення наболілих проблем, шукати шляхи їх вирішення. Пост-геноцидне суспільство дуже болісно вишукувало шляхи самоочищення. Наслідки радянського тоталітарного режиму стали надзвичайно руйнівними найперше у духовному вимірі. За таких обставин надзвичайно важливу роль відіграли особистості, здатні стати моральним авторитетом, запропонувати цінності, альтернативні офіційним, оскільки останні руйнували традиційний світогляд українців, віддаляли людину від її першоджерел. У цей період творча інтелігенція України звернулася до постаті Тараса Шевченка.

Так, у 60–70-х роках XX століття у вітчизняному кіно було здійснено екранізацію низки творів української класики (М. Коцюбинського, В. Стефаника, М. Гоголя), що стало своєрідним протестом проти нав'язаної радянською ідеологією необхідності знімати найперше фільми на сучасну тематику. У руслі цієї хвилі в 1964 р. Київська кіностудія імені Олександра Довженка до 150-ліття з дня народження Великого Кобзаря випустила біографічний художній фільм "Сон" (режисер В. Денисенко). Автори фільму ставили перед собою мету стерти із Тараса Шевченка нав'язану офіційність, зробити його справжнім, як людину з живими почуттями, передати внутрішній світ свого героя, його жертвність, зв'язок зі своїм народом. Таке сміливе і сучасне осмислення образу Тараса Шевченка зробило цей фільм досягненням українського кіно.

Своїм успіхом фільм завдячує ще й тому, що головну роль молодого Тараса у ньому блискуче зіграв Іван Миколайчук. Роль він не в останню чергу отримав тому, що був зовні подібний до молодого Т. Шевченка. Це фактично був дебют 23-літнього актора, якого згодом назвуть обличчям українського поетичного кіно. Зіграти Тараса Шевченка було його давньою мрією. Як потім сказала його дружина Марічка Миколайчук: "Щоб зіграти роль Тараса Шевченка, Іван готовий був повзти від рідного села до Києва на колінах"[1]. Сам актор завжди пишався своєю знаменитою роллю. На зустрічі

з глядачами фільму у столичному кінотеатрі "Жовтень" 4 березня 1965 р. він відверто признався: "Для мене грати роль Шевченка, яким захоплювався я ще в школі, була і честь велика, і відповідальність. Коли під час зйомок я входив в його образ, мене ні на секунду не полишала думка, що буду грати раба, який мріє про бажану, вистраждану свободу. І не тільки для себе, але й для всього нашого обездоленого і пригнобленого народу"[1]. Після цієї ролі до Івана Миколайчука прийшла слава. Критики зазначали, що в цій, як і в наступних ролях, йому неперевершено вдалося передати характер українця, його філософію та вдачу.

Загалом, доля і фільмів і самого актора виявилась доволі непростою. Зокрема, поет Дмитро Павличко згадував, що фільм "Сон" не поклали на "полицю" саме завдяки старанням директора кіностудії ім.О. Довженка В. Цвіркунова. Він змушений був стати на його захист, коли секретар ЦК Компартії України з питань ідеології А. Скаба кричав: "Це петлюрівщина! Де ви взяли цих козаків!". І Василь Васильович сказав, що Тарас Шевченко, перебуваючи у Варшаві, був свідком революційних подій, коли поляки боролися за свою незалежність, а по них стріляли російські козаки: "То ж до чого тут петлюрівщина?!" – запитав він секретаря ЦК. Таким чином завдяки В.Цвіркунову фільм вдалося відстояти" [5].

Проте успішне втілення образу Тараса Шевченка стало причиною того, що Івана Миколайчука не затвердили на роль Ореста Дзвонаря у "Білому птасі з чорною ознакою" (1973 р.), яку він, як сценарист фільму, писав для себе. Харизма актора могла викликати симпатію до негативного персонажа і тому на цю роль запросили дебютанта Богдана Ступку, який так про це згадував: "Таким чином мене призначили на роль. А ще – дякуючи працівникам ЦК Компартії України, які дивилися кінопроби. Іван Миколайчук також пробувався на цю роль і, напевне, мав переваги. Але синьоокий Миколайчук тоді зіграв роль Тараса Шевченка. Хіба можна після цього грати "отрицательную роль бандеревца?"[3, с.36]. Таким чином дебютна роль Тараса Шевченка певним чином вплинула на творчу долю Івана Миколайчука. Образ Кобзаря, його творчість, дуже різнилися в офіційному трактуванні і в інтерпретації середовища нонконформістської творчої інтелігенції.

Однією з найгучніших мистецьких акцій стало створення у 1964 р., а згодом знищення вітража у вестибюлі Київського університету імені Тараса Шевченка. На ньому було зображено гнівного Кобзаря, до якого притулилась жінка – символ матері-України. Тарас Шевченко виголошував рядки: "Возвеличу малих, отих рабів німих, я на сторожі коло них поставлю слово!" Вітраж було розтрощено відразу після завершення роботи над ним, як "твір глибоко чужий принципам соціалістичного реалізму" [9, арк.77-78]. Як згадує шістдесятниця М.Коцюбинська: "головний погромник – ректор університету Швець. Сам власноручно, не дочекавшись висновків комісії, ...трошив ідеологічно шкідливий вітраж... Чому мати-Україна така сумна? Який "суд", яку

"кару" і на кого накликає Тарас? І взагалі, чому це Україна за ґратами...?"[2, с. 183].

Через декілька днів у Спільці художників УРСР відбулося обговорення вітража, уламки якого лежали складені на підлозі. Особи, які виступали, знаходили хиби, прорахунки, ідеологічні зриви. Цей акт вандалізму викликав загалом мовчазний протест у колах української творчості інтелігенції. Лише на IV з'їзді Спільки художників України (23-25 квітня 1968 р.) художник І.Литовченко відкрито висловив протест проти знищення вітража Віктора Зарецького, Людмили Семикіної, Алли Горської, Опанаса Заливахи, який називав варварським актом [9, арк.77-78].

Мистецький нонконформізм художників коштував їм замовлень, можливостей для творчої реалізації. Як відомо, авторів вітража за цю роботу було виключено зі Спільки художників УРСР. Згодом, доля кожного з них складеться ще жорсткіше: у 1965 р. Опанаса Заливахи буде обвинувачено за частиною 1 статті 62 Кримінального Кодексу УРСР 1960 р. в антирадянській агітації та пропаганді і засуджено до п'яти років таборів суворого режиму у Мордовії. На зоні у нього конфіскували фарби, заборонивши малювати навіть у вільний час. Коли Опанас Заливаха висловив протест проти такого обмеження прав, йому заявили, що він направлений у табір виправитись, а не малювати – ситуація дуже схожа на заборону писати і малювати Тарасу Шевченку, засланому в оренбурзькі степи рядовим солдатом. Це викликало обурення у художників-колег Опанаса Заливахи, які в неодноразових зверненнях до вищих інстанцій найперше ставили питання про скасування заборони для художника малювати. Проте, ці звернення не принесли результату. Художницю Аллу Горську 2 грудня 1970 р. буде знайдено з ознаками насильницької смерті на дачі свекра у місті Василькові під Києвом. Внаслідок цього, чоловік Алли Горської Віктор Зарецький, її подруга Людмила Семикіна та інші з її кола від отриманого шоку не швидко змогли оговтатися.

Одним з активних проявів політичного інакомудства окресленого періоду стало святкування роковин перенесення праху Тараса Шевченка з Петербурга до Канева, яке припадало на 22 травня. Ця акція з культурно-просвітницької трансформувалась в національно-політичний захід. У Києві присутнім у парку Тараса Шевченка читали поезії Кобзаря, сучасних поетів, у тому числі тих, які були переслідувані, традиційно співав опальний хор "Гомін", виступали присутні, ділились актуальними проблемами, зав'язувались гострі дискусії, відбувався неформальний обмін думками. В умовах тотального офіціозу і контролю – це були безпрецедентні зібрання.

З цього приводу завідувач відділом науки і культури ЦК КПУ Ю.Кондуфор направив першому секретарю П.Ю. Шелесту інформацію, в якій зазначав: "окремі особи намагаються представити цей день, як такий, коли, мовляв, українці назавжди відібрали у Росії Кобзаря" [6, арк.104]. У зв'язку з цим, у таємній інформації ЦК КП України від 18 січня 1967 р. вказувалося: "Нам здається, щоб не допустити свавілля в цьому відношенні окремої групи націоналістично настроєної інтелігенції, яка провокує й певну частину молоді, необхідно провести відповідну роз'яснювальну роботу, як в колах творчої інтелігенції, так і серед молоді в університеті і інших вузах. Пропонується здійснити це Київському міському КП України, партійним організаціям окремих вузів, ЦК ЛКСМУ, а також партійним організаціям спілок письменників, композиторів і художників. Про наслідки розгляду повідомлено тов. Нікітченка В.Ф. (голова КДБ УРСР – авт) особисто"[6, арк.157-158].

Не зважаючи на проведену "роз'яснювальну роботу", 22 травня у Києві біля пам'ятника Тарасу Шевченку люди

продовжували збиратись. У інформаційній довідці від 26 травня 1970 р. секретаря Київського обкому КПУ Ф.Рудича зазначалось, що "О 23 годині деякі молоді люди читали тенденційно дібрані вірші, намагались окремі твори трактувати так, щоб відносини минулого перенести на радянську дійсність (...). Партійними органами вживаються відповідні заходи по виявленню осіб, причетних до дій вказаної групи молоді та проводиться робота за місцем їх праці, навчання, або проживання" [8, арк.20].

Учасниками цих дійств була активна молодь, студентство. У листі Київського державного університету до ЦК Компартії України за підписом ректора М.І. Білого та секретаря парткому М.В. Дученка від 22 травня 1974 р. зазначалось, що у гуртожитках університету 21 травня було виявлено листівки, які "запрошували киян прийти 22 травня у парк Шевченка щоб "взяти участь у вшануванні Кобзаря", "співати веселих і сумних пісень", "розмовляти по українському". В листівках запрошують і громадян інших національностей – євреїв, росіян" [7, арк.145]. Після того як було знайдено першу листівку (всього виявлено 14 листівок), представники ректорату, парткому прибули в гуртожитки і "провели обстеження приміщень, посилення чергування у гуртожитках, підвищення пильності з метою попередження і прискінення подібних фактів. Вживаються заходи по посиленню пильності у гуртожитках, учбових корпусах і службових приміщеннях". Як відомо, Тараса Шевченка в СРСР офіційно вшановували (хоч подавали зі значними корективами), підняли на постамент. Проте неформальне, живе вшанування Кобзаря переслідувалось і сприймалось як ідеологічна диверсія.

Щоб відволікти увагу громадськості від цих зібрань, було започатковано фестиваль комсомольців і молоді "Київська весна" (з 21 по 24 травня). Ці заходи не досягли потрібного результату і у травні 1967 р. було здійснено арешти кількох учасників святкування роковин перепоховання Тараса Шевченка в Україні. Присутні організовували демонстрацію до будинку ЦК Компартії, щоб звільнити студентів, яких затримала міліція. Такого за всю практику ЦК КПУ ще не було, шоківане республіканське партійне керівництво згодом випустило затриманих.

Проте зібрання продовжувались і у наступні роки, а влада, оговтавшись, рішучіше взялася за викорінення цього зухвальства у центрі столиці Радянської України. Запобіжні заходи були досить різноманітними: від попереджень, до виключення з вузів, позбавлення роботи тощо.

Досить резонансною подією у серпні 1965 р. стало відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку в селі Шешори на Івано-Франківщині роботи переслідуваного владою скульптора, колекціонера українських старожитностей Івана Гончара. Відкриття пам'ятника зацікавило активних патріотів і відповідно спонукало владу перешкодити здійсненню цього заходу. "Очевидці розповідають, що всі гірські шляхи були блоковані міліцією. "Чужинців" відразу впізнавали і повертали назад переважно до Косова" [4]. Тим, кому все ж вдалося потрапити в Шешори, повідомили, що офіційне відкриття пам'ятника перенесли на тиждень пізніше. Тому відбулося неофіційне відкриття під стрілецькі пісні у виконанні львівського студентського хору "Гомін", під натхнення прочитання "Катерини" та інших творів Т. Шевченка майстром художнього слова артисткою Т. Цимбал. Після цього, щоб не дратувати представників влади, присутні змушені були швидко роз'їхатись [10]. Проте подія ця залишилась в пам'яті, як один з прикладів активності національно свідомих українців, яких об'єднав образ Великого Кобзаря.

Відомо, що Іван Гончар наслідуючи Тараса Шевченка, який як вільний художник у 1843–1845 роках багато

їздив Україною, змалював краєвиди та жанрові картини на історичні та етнографічні теми для альбому "Живописная Украина", самотужки створив історико-етнографічний мистецький альбом "Україна і українці", що налічує 18 томів. З цієї метою митець об'їздив всю Україну, взяв найхарактерніше з усіх історико-етнографічних регіонів і зберіг, систематизував та професійно оформив в альбом. Під час цих подорожей він фіксував побачене і почуте, зібравши неповторні свідчення про народну культуру, які містяться у його щоденниках. Однак, за те, що відмовився здати свою колекцію народних скарбів у державний музей, Івана Гончара з тавром "буржуазного націоналіста" був фактично ізолюваний владою від суспільства. Саме в найкритичніший період ізоляції на початку 1970-х рр. робота над альбомом "Україна і українці" рятувала його від нестерпних провокацій, шантажу, погроз, які він мусив витримувати впродовж майже двох десятиліть переслідувань. Як скульптор, Іван Гончар створив декілька образів Тараса Шевченка, зокрема, у 1950 р. на Всесоюзній художній виставі у Москві було експоновано мармурову статую "Молодий Тарас Шевченко", яку придбала Третьяковська галерея. На хвилі перебудови змінилося ставлення до подвижницької праці Івана Гончара, прийшло офіційне визнання його здобутків, життєвого подвигу. У 1989 р. Івану Гончару було присуджено Державну премію імені Тараса Шевченка.

Таким чином, постать Тараса Шевченка в період активізації громадської, просвітницької та творчої діяльності української інтелігенції породила нове актуальне часу сприйняття Великого Кобзаря. Це спричинило з боку влади перешкоди та переслідування, оскільки суперечило офіційному трактуванню постаті та творчості Тараса Шевченка як поета-революціонера – саме в такому розрізі його подавала радянська ідеологія. Тому боротьба за відтворення правдивого прочитання Тараса Шевченка стала однією з важливих ідей у діяльності української патріотичної інтелігенції генерації шестидесятників.

Список використаних джерел

1. Велентеев А. Іван Миколайчук: розплата за любов до рідного слова. [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://slovokalinove.blogspot.com/2013/04/blog-post.html>.
2. Коцюбинська М. Вітраж пам'яті // Алла Горська: Червона тінь калини: Листи, спогади, статті / Ред. та упоряд. О. Зарецького та М. Маричевського. – К.: Спалах ЛТД, 1996. – 240 с.
3. Мельниченко В. Майстер. – К.: Либідь, 2005. – 392 с.
4. Плахотнюк М. Наше діло нам святе // Українська культура. – 1997. – № 1.
5. Скалій Р. Високий лицар. [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://mikalajchuk.ucoz.ua/publ/5-1-0-23>.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6160.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 869.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 148.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 32.
10. Шудря М. І горів, і яснів, і страждав // Київ. – 2003. – № 5.

Надійшла до редакції 04.03.14

И. Василик, канд. ист. наук, мл. науч. сотр.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Л. Крупник, канд. ист. наук, доцент,

Институт криминально-исполнительной службы Национальной академии внутренних дел (Київ, Україна)

ФЕНОМЕН ТАРАСА ШЕВЧЕНКО В ТВОРЧЕСКОЙ СУДЬБЕ ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ

Рассмотрен процесс украинского национально-культурного возрождения 1960-х годов, в русле которого происходило новое, актуальное времени прочтение творчества Тараса Шевченко, трактовка его личности. Отображено борьбу с этими тенденциями со стороны советской тоталитарной системы.

Ключевые слова: идеологическая пропаганда, художественный нонконформизм, творческая интеллигенция, шестидесятничество.

I.Vasylyk, PhD, Junior Researcher

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

L. Krupnyk, PhD Associate Professor

National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Institute of criminally-executive services

PHENOMENON OF TARAS SHEVCHENKO IN THE 1960ES DISSIDENTS' CREATIVE DESTINY

The article deals with the process of Ukrainian national and cultural rebirth of the 1960es, in the course of which the new relevant reading of Taras Shevchenko's works and new treatment of his personality were emerged. The author shows the counteraction of the Soviet system to these tendencies.

Key words: Dissident, Ideological Propaganda, Art Nonconformity, Creative Intelligentsia, The 1960es Dissident movement (shestydesiatnytstvo).

УДК 304.2(=161.2)(100)

Л. Сорочук, канд. філол. наук, наук. співроб.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У ЗАХІДНОМУ СВІТІ

У статті досліджується проблема функціонування та збереження української народної традиції в умовах міграції. Вивчається специфіка українського культуротворення за межами Української держави.

Ключові слова: етнокультурна спадщина, діаспорна культура, фольклорні надбання українців, українці-емігранти.

Досліджуючи феномен українства, особливості його прояву у багатьох сферах буття зумовлює вивчення соціокультурного життя, фольклорних надбань українців як в Україні, так і за межами історичної Батьківщини. Цікавим постає той факт, що українська діаспора не тільки зберегла свою національну своєрідність, а й розвинула і примножила культурну спадщину української нації. Тому, у розробці концепції історичного розвитку української культури фундаментального значення набувають дослідження життєдіяльності української діаспори в контексті загальнонаціонального культурного процесу.

Сотні тисяч, а на загал мільйони українців проживають на теренах Росії, Казахстану, Молдови, Польщі та

інших держав. На новому місці проживання, в іншомовному середовищі облаштувавши свій побут, українські емігранти створили, здебільшого, досить міцні етнічні спільноти на землях Канади, США, Австралії. Значно меншою є українська діаспора у країнах Західної Європи – у Німеччині, Франції, Англії тощо. Але скрізь завдяки присутності українських емігрантів двадцяте століття позначилося помітним економічним розвитком. Також, у XX столітті зростанням організованості й потужною активізацією позначилося українське громадське та культурне життя в західному світі.

Етнічні українці, які мешкають поза політичними кордонами своєї історичної Батьківщини, але не втратили

© Сорочук Л., 2014

з нею духовний зв'язок, належать до тих емігрантів, яких в науковій літературі позначають терміном *українська діаспора*.

Українська еміграція відбувалася чотирма основними "хвилями". Перша хвиля – трудова, друга – інтелектуальна, третя – політична й четверта – економічна. Від початків формування й до сьогодення українська діаспора як соціокультурне явище стало об'єктом вивчення для багатьох дослідників. Вивченню різних аспектів української діаспори в усіх його виявах присвячена велика кількість наукових праць у зарубіжній та вітчизняній історіографії. Однією з вагомих робіт про життя української діаспори є дослідження С. Наріжного "Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома війнами" [7]. Однак тривалий час це джерело інформації було "закритим". Також, лише після здобуття незалежності нашої держави з'явилися праці, що ознайомлюють читача з явищами і процесами громадсько-культурного життя українців за кордоном [1; 9; 10; 11].

Цікавою роботою у сфері дослідження української діаспори є праця Ф. Заставного, де автор подає дані про мову, культуру, шкільництво, традиції та звичаї, мистецьку діяльність, літературу, громадсько-політичне і релігійне життя українців в США. Автор не обминає теми збереження українською діаспорою національних традицій: "Певну роль у збереженні мови, звичаїв та інших культурно-історичних надбань українського народу відіграє церква. Вона сприяла і сприяє консолідації емігрантів за релігійними та національно-етнічними ознаками" [5, с. 23-24]. Важливим є те, що більшість дослідників вказують на високу національну свідомість і велике бажання в українських емігрантів зберегти свою національну ідентичність, мову, традиції й етнокультуру в чужій країні.

Українці другої еміграційної хвилі відрізнялись від першої (кінця XIX століття), трудової, насамперед тим, що були в основному освіченими людьми, лише незначна частина з них була неписьменною. Саме цим пояснюється їх швидке пристосування до нових умов життя і праці, активна участь у громадському житті. Серед цих людей виховано найбільше лідерів громадсько-політичних і культурно-освітніх організацій. Наприклад, "батьком" українського співу називають композитора, диригента і хормейстера Олександра Кошиця. Своєю творчістю О. Кошиць пропагував українську культуру за кордоном, знайомив з мистецтвом українського хорового співу, що став своєрідним каталізатором у пошуків діяльності мистецьких колективів у Північній Америці. У 1929 р. до США прибув Василь Авраменко, який згодом став засновником української народної хореографії. За короткий період він створив понад 50 ансамблів, які діяли по всій країні. Він влаштовував виступи своїх вихованців у багатьох штатах Америки, прагнув до того, щоб з українським мистецтвом познайомилось якомога більше американців. У 1934 р. танцювальний ансамбль В. Авраменка виступив у Метрополітені Хотілося б згадати і складні умови розвитку української літератури на американському континенті, що привело літературознавців і письменників усієї діаспори до об'єднання творчих зусиль. 26 червня 1954 р. в Нью-Йорку було засновано об'єднання українських письменників в еміграції "Слово". Поступово почали формуватися два осередки організованого культурного життя з друкарнями, часописами та журналами у Вінніпезі та Торонто. В Англії в повоєнний період почали виходити часописи "Українська думка", "Наша церква", "Наше слово", "Сурма", "Визвольний шлях".

Варто зауважити, що духовна спадщина народу України включає надбання національної культури українців, що створені як в Україні, так і за її межами (діас-

порна культура). Протягом десятиліть в українській діаспорі зібрано значний духовно-культурний потенціал, українцями створено наукові, літературні, мистецькі цінності. Далеко від рідної землі працювали і працюють багато видатних українських науковців, композиторів, артистів, художників, письменників. Очевидним є те, що мистецькі твори як відомих митців, так і простих людей за тематикою дуже різноманітні. Загалом в фольклорних текстах, в літературних творах, народних картинах, виробках народних майстрів, кінофільмах, п'єсах висвітлюються емігрантські будні українців на тлі загальнолюдських цінностей та проблем, згадуються українські історичні події та національні герої.

Таким чином, соціально-політична ситуація в Україні впродовж тривалого часу (починаючи з XIX ст.), спричинивши чотири емігрантські хвилі, зумовила появу культурологічного феномену – мистецтва та фольклору української еміграції, себто *діаспорної культури*.

Досліджуючи життєдіяльність й досягнення українців та їхніх нащадків, які поселились за тисячі кілометрів від рідної землі, можна впевнено заявити, що вони змогли не лише зберегти національну мову й культуру, а й розвинули їх, вносячи свою вагому частку в розвиток світової культури.

Вагомим показником збереження й розширення культурно-освітніх надбань українців в еміграції є функціонування та розвиток освіти українських дітей. Першою вищою школою став заснований на початку 1921 р. у Відні Український вільний університет (УВУ). Його співзасновниками були професори І. Горбачовський, С. Дністрянський і М. Грушевський. Після закінчення Другої світової війни УВУ відновив свою роботу у Мюнхені. За час існування УВУ видав близько 100 томів "Наукових записок", "Наукових збірників", монографій, мистецьких альбомів. В університеті проводяться наукові конференції, захист дисертацій, стажування науковців з України. Вагомим здобутком української еміграції в сфері освіти й науки став Український науковий інститут (УНІ) в Німеччині, створений у Берліні в листопаді 1926 р. заходами П. Скоропадського. У 1934 р. Інститут став державною інституцією, прикріпленою до Берлінського університету. При Інституті заснували бібліотеку, архів преси і бюро наукової інформації. Тут працювали такі відомі особистості, як В. Липинський, С. Смоль-Стоцький, Д. Чижевський, Б. Лепкий та інші науковці. З кінця 1932 р. в інституті було започатковано серію українознавчих досліджень.

Взірцем збереження української спадщини для української діаспори є багатогранна діяльність в Канаді художніх колективів. "Про їх роль і популярність говорять хоча б той факт, що не буває жодного загально канадського фестивалю чи святкового концерту, в якому б не взяли участь українські співаки, танцюристи, музиканти" [4, с. 200]. Прикладом емігрантського фольклору у минулому є пісні заробітчани – українців-емігрантів, переважно із Західної України. Навіть у теперішній час, попри відстані й життєві негаразди, переселенці збираються до купи з різних куточків країни задля проведення зібрань, народних свят, етнофестивалів, ярмарків тощо. В такий спосіб з різнорегіональних компонентів утворюється нова, доволі мозаїчна фольклорно-етнографічна єдність. Українці одягають національний одяг, виконують обрядодії під час проведення календарних та родинних свят, співають народні пісні, готують національні страви, – і це не весь перелік показників, які презентують нашу фольклорну традицію в світі.

В умовах еміграції осередком національно-культурного життя була церква. Як соціальна інституція вона сприяла збереженню національної ідентичності,

подоланню меншовартості та об'єднанню українців, розсіяних по світу. Визначною постаттю українського православного руху за межами України став митрополит Іларіон (Іван Огієнко). У 1951 р. він очолив Українську греко-православну церкву в Канаді, що виступала носієм української національної ідеї. Заслугою І. Огієнка стало створення першого автентичного (оригінального) перекладу Біблії українською мовою, духовне об'єднання українських православних церков у Канаді, Америці та інших країнах. Це сприяло організаційному оформленню української православної автокефалії, національно-мовній єдності українців діаспори й України, що забезпечувало цілісність українського культурного середовища [6, с. 279].

Велику заслугу в збереженні національних традицій та української ментальності мають громадські та мистецькі осередки українців в зарубіжжі. Члени таких осередків особливу увагу приділяють проблемам вивчення молодими поколіннями рідної мови, літератури та історії, що безумовно, є одним із головних напрямів виховання дітей українських родин і прищеплення культурних традицій. У діаспорі постійно розвивається художня самодіяльність. Це підтверджується діяльністю хорів, танцювальних ансамблів, аматорських колективів.

Значним здобутком української діаспори стало відродження діяльності Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (НТШ) як спадкоємця заснованої в 1873 р. у Львові дослідницької установи тієї самої назви. У 1947–1951 рр. президія НТШ перебувала у Мюнхені, а потім переїхала в Сарсель, поблизу Парижа, де знаходиться й тепер. Ще в мюнхенський період НТШ видало першу частину тритомної "Енциклопедії українознавства" та 12 томів інших наукових праць, а у 1954–1959 рр. вийшла десяти томна енциклопедія українознавства (словникова частина).

Українська діаспора поширює у світі українську культуру, зокрема багатство народного мистецтва: пісні, танці, усну народну творчість, вишивку, писанкарство, різьбу по дереву тощо. Одночасно зі створенням українських релігійних, громадських, культурно-освітніх осередків організовуються мистецькі та фольклорні колективи, драматичні гуртки, танцювальні колективи. Причому згадані колективи виникають майже скрізь, де компактно проживали й проживають українці. Народні, релігійне свята, видатні події в українській громаді завершуються виступами колективів художньої самодіяльності, організацією виставок вишивки, писанок, різьблення по дереву, виставкою-пригощанням національних страв. Збереглася традиція супроводжувати сімейні свята й урочистості народними піснями, танцями, розвагами.

Відомий фольклорист та етнограф Олекса Воропай, який довгі роки прожив на еміграції, у своїй праці "Звичаї нашого народу" зазначає: "Звичаї, а також мова – це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Усна народна творчість також може служити класичним прикладом єдності між усіма українськими землями. Ця спільність мови та звичаїв завжди була тими вузлами, які зв'язували наш народ, коли він був штучно поділений державними кордонами" [2, с. 5–6].

У східній українській діаспорі – в державах, що виникли на теренах пострадянського простору – відродження культурно-національного життя українців почалося з шкільництва. Такі громадські інститути, як Науковий центр україністики в Башкортостані та Товариство шанувальників української культури "Кобзар", Українське товариство Киргизької Республіки "Берегиня", Товариство української культури в республіці Молдова, Томський центр української культури "Джерело" та Український національно-культурний центр "Промінь" у Самарі свідчать про

початки демократизації суспільств нових незалежних держав і про відродження етнічності українців східної діаспори. Стислу інформацію про українські церкви, громади, музеї, бібліотеки, художні колективи, українські школи поміщено у двотомнику "Українці в світі" [12].

Процес культуротворення, що тривав в українській діаспорі, став вагомим складовою українського культурного простору. Його головною метою була духовна консолідація українців усього світу в інтересах відродження, збереження й примноження національно-культурних традицій власного народу. Це сприяло збереженню цілісності української культури, а в умовах незалежності – активізації державотворчого потенціалу, зміцненню позицій українських організацій у країнах поселення, а України – у світовому співтоваристві.

Народна культура передавалась від покоління до покоління. Це було важливим фактором єдності народу та показником етнічної, національної особливості й самобутності серед інших культур і народів. Українська фольклорно-етнографічна традиція живе, поширюється й твориться як в середовищі українців на матерній землі, так і в діаспорі – Північній Америці, Канаді, Аргентині, Австралії, у європейських країнах, в країнах СНД та ін. Тому творчість української діаспори, фольклор діаспори є складовою загальноукраїнського фольклорного масиву й національної культури [8, с. 153].

Отже, перебуваючи далеко від України, зарубіжні українці є носіями і творцями нашої культури, наших традицій і, звісно, цей набір відтворюють у своїй діяльності. С. Грица припускає, що "багата система поетичних паралелізмів у фольклорі українців є виявом надчутливої реакції на навколишнє середовище, "первісної" прив'язаності до нього, способом його персоніфікації" [3, с. 20]. Зрозуміло, що для дослідників етнографії, фольклору у сучасному українському зарубіжжі є цікавою позиція збереження прадавніх, реліктових етнокультурних явищ та творення нових.

Таким чином, українці за кордоном – це невід'ємна частина української нації, яка презентує та розширює українську культуру й мову у світі. На сучасному етапі розбудови нашої незалежної держави є очевидним необхідність консолідації спільних зусиль України і діаспори, залучення світового українства для утвердження позитивного іміджу нашої держави у світі.

Список використаних джерел

1. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: Історико-географічний нарис / І. Винниченко. – Житомир, 1992;
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / О. Воропай. – Київ: "Оберіг", 1993. – 590 с.
3. Грица С. Міграції фольклору (3 приводи іммігрантських пісень з Канади) / С. Грица // Фольклор українців поза межами України: зб. наук. статей. – К., 1992. – 548 с.
4. Євтух В., Камінський Є., Ковальчук О., Трошинський В. Зберігаючи етнічну самобутність / В. Євтух, Є. Камінський, О. Ковальчук, В. Трошинський // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. – Опішне: українське народознавство, 1999. – 528 с.
5. Заставний Ф. Д. Українська діаспора. / Ф. Д. Заставний – Львів: Світ, 1991. – С. 23–24.
6. Історія української культури. Навчальний посіб. / За ред. О. Ю. Павлової – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 343 с.
7. Наріжний С. "Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома війнами" / С. Наріжний. – Прага, 1944 р.
8. Сорочук Л. В. Фольклорна традиція в українському зарубіжжі: форми збереження та культуропредставлення / Л. В. Сорочук // Українознавчий альманах. Випуск 7. – К., 2012. – С. 152–155.
9. Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція як історичне і соціально-політичне явище / В. Трошинський. – Київ, 1994;
10. Українська діаспора: Наук. Зб. – Київ, Чикаго, 1992–1994.
11. Українці у зарубіжному світі / За ред. А. Шлепакова. – Київ, 1991;
12. Українці в світі. Довідкове видання / Автори-упорядники В. М. Воронін, С. А. Дроздовська. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 142 с.

Л. Сорочук, канд. філол. наук, науч. сотр.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ УКРАИНСКОЙ ДИАСПОРЫ КАК ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ЗАПАДНОМ МИРЕ

В статье исследуется проблема функционирования и сохранения украинской народной традиции в условиях миграции. Изучается специфика украинского культуросоциализации за пределами Украинского государства.

Ключевые слова: этнокультурное наследие, диаспорная культура, фольклорное приобщение украинцев, украинцы-эмигранты.

L. Sorochuk, Phd, Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

SOCIAL AND CULTURAL LIFE OF THE UKRAINIAN DIASPORA AS A FACTOR OF PRESERVATION OF THE NATIONAL CULTURE IN THE WESTERN WORLD

In the article the problem of functioning and preservation of the Ukrainian folk traditions in the migration's milieu is considered. The specificity of the formation of the Ukrainian culture outside the state is investigated.

Key words: Ethno-cultural heritage, Diaspora's culture, Folklore heritage of Ukrainians, Ukrainian immigrants.

УДК 111 (477) (09)

Л. Ковтун, здобувач
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІДЕЯ ЕМАНАЦІЇ СВІТЛА У СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕННЯХ ЛЮДНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У центрі уваги дослідження представлені особливості світосприйняття людності Київської Русі. Міфологічна модель світла як язичницька ідея віднаходить своє яскраве відображення також і в християнській традиції. Розглядаються світоглядні рівні формування образу світла як ціннісного пріоритету культури русинів-українців у контексті сакрального простору Київської Русі.

Ключові слова: світоглядні уявлення, еманация світла, києворуська традиція.

Одним з найбільш значимих світоглядних уявлень у давніх культурах визначається еманация світла як "першовитоку" просторово-часового коду тих ціннісних ідеалів, які проєктуються на всі рівні світогляду в процесі пізнання світу людиною. Особливо важливим постає дослідження генези образу світла як можливості реконструкції універсальної системи міфологічного та релігійного (християнського) світоглядів. У контексті визначеного вивчається проблема багатограних рівнів взаємодії духовного та мистецького світу у різних виявах давньоруського світорозуміння.

Універсальну систему міфологічних уявлень вивчали О. Афанасьєв, М. Драгоманов, В. Иванов, М. Костомаров, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, М. Попович, Н. Толстой, В. Топоров, О. Фамінцин та ін. Семантика світлонайменувань у системі кольоровизначень мовної картини світу давньоруської традиції досліджувалася в працях Е. Губенка, І. Кулікової, Е. Мішенкіної та ін. Особливу увагу дослідженням концептуальних питань християнського світогляду у формуванні уявлень еманацийної моделі світла давньоруської культури приділяли В. Горський, В. Овсійчук, О. Пономаренко, Т. Голіченко, П. Білоус, А. Гивовська та ін.

Міфологічний світогляд, за Л. Леві-Брюлем, являє собою систему гармонійно обумовлених протиріч, суперечностей, колізій. У своїй праці "Структура міфів" К. Леві-Строс виділяє систему опозицій у міфологічному мисленні. Представники російської школи структуралізму (Н. Арутюнова, В. Топоров, Б. Успенський та ін.) висунули ідею творення міфологічної картини світу згідно взаємодії бінарних опозицій [20, с. 7-10]. Тому міфологічний світогляд у своїй основі формується на дуальному осмисленні світу – просторових (світло/темрява, білий/чорний, верх/низ, схід/захід, зло/добро та ін.), часових та інших світоглядних рівнів. Більшість вчених відзначає, що завдяки впливу християнських ідей на міфологічний світогляд особливо загострюється дуальне розуміння світу, в основі якого відбувається конкретизація божественного позитивного начала з концептуалізацією есхатологічної картини світу.

Основоположні ідеї єдності світу функціонують у світоглядній системі, яку визначає ідея еманаций світла як

сутність єдності космогонічних уявлень про божественне начало світотворення. Поняття еманаций світла (від лат. *emanation* – витікання) визначає онтологічну сутність першоджерела божественного світла в проєкції на різні світоглядні сфери культурних універсалій – пізнання трансцендентного світу, софійності, любомудрія, освіти, блага та ін. Псевдо-Діонісій Ареопагіт розробляв метафізику світла у візантійській теорії кольору. "Світло – як чуттєво-сприйняте, так і духовно – в першу чергу пов'язане з Благом, яке є життєдайною якістю Бога", відмінність світла від прекрасного богослов вбачає у здатності світла "прикрашати неприкрашене" та "надавати вигляд не маючого його". Відповідно, світло визначається в системі Ареопагіта більше як дія, причому дія, спрямована на удосконалення, що повністю зіставлене з Благом, одним із проявів єдності духовної досконалості – Істини, Добра та Краси. Саме таке розуміння світла у значенні дії, що проявляється із-зовні і спрямована на досягнення духовного ідеалу, пізніше буде сприйнята Руссю, співзвучна з візантійським розумінням спасіння у якості постійної дії" [21]. У праці "Первозданна сутність" О. Лосєв визначає першою та виразною особливістю метафізики світла категорію білого світла як світла первозданної міфологічної сутності та категорію кольору – як явище вторинне після світла, загострюючи увагу на єдності світлового потоку та "матерії" категорії кольору.

Проблему еманаций світла у якості фундаментальної ідеї слов'янської культури, яка підносить єдність Істини, Добра та Краси, досліджує О. Солдатенкова. Формотворчий аспект ідеї світла та темряви як "статусу ключової ідеї" культурно-значимої інформації в мовній картині світу аналізується у праці Ж. Полежаєвої [16]. Є. Мостепаненко особливу увагу приділяє вивченню світоглядно-філософського підґрунтя універсальних моделей єдності світла та темряви. У дослідженнях колористичної картини світу давньоруської культури вагоме значення посідає світоглядна конкретизація еманацийної моделі світла.

Онтологічний та гносеологічний аспекти колористичних характеристик у контексті світоглядних уявлень підкреслює Е. Гмізіна у дослідженні "Колір в культурі Давньої

Русі: слово та образ". Актуалізуючи світлоносність колористичних структур міфологічного світогляду, дослідниця визначає особливості включення колористичного пізнання в період формування міфологічного світогляду. Визначаючи два етапи пізнання колористичних категорій світу, Е. Гмизіна виділяє синкретичне мислення першого етапу, де колір ще не виділений людиною, а слугує лише категорією оцінювання природного довкілля, наприклад, уявлення про трьох-ярусність світотворення, яке символізує міфологічне дерево в колористичних характеристиках (верх/світло/білий, стовбур/центр/червоний). Другий етап характеризується подальшою трансформацією світогляду, коли формуються основи давньоруської культури на рівні фольклорно-міфологічної традиції, де колірні репрезентації вже стають одним із засобів духовного потенціалу внутрішнього світу людини. Враховуючи особливості давньоруської культури, Е. Гмизіна відмічає її пріоритети, а особливо – "перевага яскравих, світлоносних кольорів: білого, червоного, жовтого (золотого), які наділені найбільш багатого та різноманітного семантикою, та які виявляються засобами втілення ідеалу....". У той же час кольори, пов'язані із символікою темряви, холоду, смерті у давньоруській культурі використовувалися порівняно рідко, характеризуючи явища, протилежні основоположним цінностям давньоруської культури: рідній землі, світу природи, вогню домашнього вогнища, щасливому стану людини [7]. Окреслюючи специфіку позитивного значення світлоносних кольорів у світоглядних уявленнях людності Київської Русі, слід зробити висновок про те, що система колористичної гармонії русинів досить плідно була задіяна в духовному осмисленні буття, транслуючись на міфологічні та релігійні рівні культури.

В язичницькому світорозумінні вагоме значення належить еманацияній ідеї світла як символу першооснови світу верховних божеств, еманация божественного прояву. Варто відмітити, що в основі колористичних найменувань східнослов'янських божеств задіяне індоєвропейське походження слова – "сяяти", "сяння", "блиск". Це пов'язано з процесом пізнання дійсності, коли на ранніх етапах розвитку людства зорове сприйняття переважало, в результаті якого особливо цінне йменувалося світловими категоріями, а саме серед них слід виділити імена Світовита, Хорса, Перуна, Велеса, Сварога, Ярила, Рода та ін., які в основі своїй визначають первозданну причетність поклоніння Сонцю у даних культурах. У східнослов'янських уявленнях єдності Світла та Води втілювалася родова ідея культу родючості, яка пронизувала всі язичницькі традиції. Відповідно до наукових поглядів Б. Рибаківа, саме християнізація давньоруської держави актуалізує поклоніння ідеї світла як божественного вияву, еманация верховного божества. М. Костомаров підкреслює, що "корінний принцип слов'янської релігії – еманация... і на світлопоклонінні тримається все язичництво слов'ян" [13, с. 2-3]. Слід визначити східнослов'янські риси бога Перуна, що мав на срібній голові золоті вуса, символізуючи належність до сакрального простору світла. Отже, на нашу думку, ідея еманация світла в культурі Київської Русі як провідна ідея культу власного роду (згідно наукових поглядів М. Костомарова) мала досить глибоку вкоріненість в язичницькому світогляді та актуалізувала християнські уявлення в процесі денотації – християнської індивідуалізації образів богів через призму колористичної визначеності.

Еманация світла як елемент міфологічної моделі творення світу поставала першопричиною дієвості божества світла у побудові світового устрою через осмислення уявлень про "золоте" й "срібне" (наприклад, уявлення про золоте та срібне яйце, жовту та червону основу (вогонь) Світового дерева життя та ін.). Семантичну структуру слова "світло" в українській мові доповнюють такі лексеми: "світ, колір, освіта, ясний (однокорін-

не з "весна", "осінь", "сон"), червоний (красивий), блискучий, яскравий, білий, золотий..." [4, с. 126-127]. Світлова символіка, згідно зауваг В. Овсійчука, проявляється в головних поняттях "життя/смерть", "світло/темрява", які русини-українці виражали саме через колористичну гаму: білий/чорний, жовтий/червоний/синій із центром світу – вогнем (жовтий, світлий, золотий) [15, с. 13-14]. Резюмуючи викладене, слід відзначити, що світоглядні уявлення давніх русинів щодо світлової еманация функціонували у "полі" головних засад пізнання світу, а саме – через проєкцію континууму "життя/смерті" у традиційній культурі.

У даному контексті А. Гивовська підкреслює важливість використання лексем "світла" і в українській бароковій поезії: "сонце, блистаніє, свіща, звіздза; назва ді – світити, освіщати, розсвіщати, падать лучем, розъяснять, мглу розганяти, светити, сияти, просветити, блеснуть; значення – світлый, пресвітлый, ясный, яснийший, світящий; лугосвітлый, світозарный, світлоогненый, злotosвітный" [6, с. 109]. Еманацияна модель світла в міфологічному та релігійному світогляді співвідносилася з металами, золотом. У давньослов'янському визначенні у XI ст. назва золота як прояву еманация світла мала значення "самий світлий", а конкретно – визначило цілу гаму кольорів – зелений, жовтий, сірий та голубий [11, с. 32]. Торкаючись важливих світлоносних аспектів світоглядних уявлень русинів наголосимо, що еманацияна модель світла мала досить широку полімотивованість і включала в свою сферу колористичні проєкції різних концептуальних локусів пізнання світу.

П. Білоус, досліджуючи мотив світла в "Слові о полку Ігоревім", в якості одного з аргументів наводить особливість значення еманация світла у давньоруському осмисленні, підкреслюючи роль світла в колористичних характеристиках (крово-червоний, "синий млічний", "златим шоломом посвѣчивая"), які мають своє смислове навантаження (князь – сонце, місяць, "два солнца помѣркаста, оба багряная стѣлпа погас ости и с ними мѣсяци, Олег и Святослав, тьмой ся поволокоста", слово Святослава – "злато") [4, с. 132]. "У "Слові о полку Ігоревім" – самому "кольоронасиченому" пам'ятнику давньоруської літератури – епітети багровий та червений виступають у метафоричних контекстах – як атрибути княжої влади" [12, с. 275]. В. Даль співвідносить з ідеєю еманация світла золотий, жемчужно-білий та багрові кольори. Слід підкреслити особливість давньоруської еманацияної моделі світла в "Слові о полку Ігоревім" у відношенні її належності до визначення верховної влади князя, завдяки чому створюється особливий локус сакрального статусу Землі Руської.

У визначенні Т. Голіченко метафора світла (сонця-золота-вогню) має найвищий статус сакральності та "світодаєння" в уявленнях столяного града Києва, дотично до контексту образів "Руської Землі" та "Златого Слова" Святослава. "Всі дії персонажів "Слова о полку Ігоревім" розгортаються у децентрованому чи відцентрованому напрямках відносно "Землі Руської", що підкреслює її "серединно-золоте" розташування в мисленому космологічному універсумі автора "Слова о полку Ігоревім" [8, с. 34]. Таким чином, ідея еманация світла у "Слові о полку Ігоревім" несе основний лейтмотив твору, а саме – визначає сакральний статус центричності "Землі Руської". М. Попович підкреслює, що золотий колір (як світлоносний) окреслює сакральний простір Київської Русі своєю близькістю семантичних значень до білого кольору [17, с. 58]. Характерною рисою функціонування білого кольору у давньоруській традиції є його належність до окреслення поняття святості та сяєння [10, с. 425]. Підтримуючи вихідне положення М. Поповича, підкреслимо, що на ідеях святості, як на-

лежності до особливого сакрального простору, з окресленням символіки білого кольору, і був створений образ могутньої Руської держави в уявленнях її мешканців.

В агіографічній давньоруській словесності через проекцію еманції світла простежується наближеність образів Ісуса Христа та першолюдини космогонічних міфів, дотична до концепту "Білого світу". "Білий світ" як атрибут Ісуса Христа розглядається у контексті сакралізації цінності людського життя. О. Александров виділяє семантику "світла" та "білого" кольору в традиції агіографічної літератури, які "взаємодоповнюючи один одного, створюють ефект особливої інтенсивності, поруч з яким навіть сонце стає червоним" [1, с. 67]. Отже, М. Полович та О. Александров торкаються важливих аспектів ідеї еманції світла, яка проявляється через семантику "світла" та "білого" кольору в міфологічних та релігійних уявленнях людинності Київської Русі.

Християнізація Київської Русі обумовила зміну світоглядної системи, а саме: висловила нове світобачення – пізнання людиною вищого божественного трансцендентного світу. В основі християнського світогляду ідея еманції світла (як особливо провідна) стає номінативним символом і в контексті побудови давньоруської державності. Еманція світла як вираз ціннісних ідеалів давньоруської культури виражає цілісну систему їх духовного життя, та проектує її внутрішні системні зв'язки на рівні верховної влади. У київоруській літописній традиції вводиться модифікований мотив світла/святості образу княгині Ольги, передвісниці християнської віри, духовного просвітлення "Землі Руської" [4, с. 128]. Необхідно зазначити, що специфіка світлоносною моделі світу проявлялася і в мотиві освячення та святлості давньоруської князівської верхівки, особливо шанувалася "передвісниця християнства" княгиня Ольга, яка постає символом духовного просвітлення Київської Русі.

В центрі світоглядно-релігійних ідей Київської Русі осмислювалося уявлення про людину як духовний витвір Бога. Сутність духовного обумовила в давньоруській культурі новий образ людини як посередника між Богом та створеним ним світом. "Православно-візантійська орієнтація загострила ідеальне світосприйняття, відчуття всеоб'ємної та всепронизуючої присутності Бога, відродила потребу говорити про вищі трансцендентні смисли та сутності, призвала до нового життя традиційні біблійні символи" [6, с. 109]. З прийняттям християнства особливістю світосприйняття людинності Київської Русі стала нова потреба пізнання божественного світу, знаходження свого місця в житті та відповідальності перед Богом.

Особливо важливим у контексті розвитку монументального мистецтва Київської Русі, за визначенням В. Овсійчука, проявляється онтологічний аспект кольору та еманції світла, які "розумілися як філософські категорії, символи більш високих понять, де світло – мудрість Бога, а колір – матеріальне втілення світла, тому, що є прекрасним, як слово Боже" [15, с. 8]. При цьому Е. Гмизіна відмічає, що "давньоруський живопис, який виразив глибинні основи буття в кольорі, опирався на досить сильні традиції народної колористичної культури, а саме: первинна чутливість давніх русичів до кольору дозволила їм в християнську епоху побачити в колористичних поєднаннях невисловлені таїни божественного одкровення" [7]. Помітний внесок у розроблення категорії кольору в давньоруському мистецтві внесли В. Овсійчук та Е. Гмизіна, які підкреслили важливість онтологічного виміру колористичної культури в пізнанні божественної сутності.

Особливістю художніх виражальних засобів Київської Русі ставало осмислення кольору як світлоносного, світлодайного або ж сприйняття його як колористичне випромінювання, тобто еманція. Вважалося, що "колір

має випромінювати світло, а світло має бути кольорним. Це створює єдність світу зображального та світу реального в їх принциповій різниці та піднімало зображення над дійсністю, але разом з тим стверджувало його як вищий прояв цієї дійсності, тобто створювало репрезентацію особливого, калокагатійного характеру" [5, с. 121]. Таким чином, світлоносне випромінювання кольору в монументальному мистецтві Київської Русі впливало на формування ідеального духовного світу давньоруської людинності, визначаючи єдність реального світу та мистецького зображення світлодайного ідеального світу.

Незмінним атрибутом фонового простору в іконографії стає проекція фону еманції світла. Таким чином, створюється своєрідний іконографічний просторово-часовий локус – "золотий фон візантійських мозаїк та золотий чи охристий фон руських ікон, які називали "світлом" за самою етимологією слова, яке виражає це поняття, протилежні пізньому поняттю глибинного фону... Якщо у середньовічному мистецтві фон – світло, і при цьому світло нематеріальне та вічне, то, очевидно, його витoki лежать десь ззовні простору зображення... Уявлення про світло, споріднене поняттю енергії. Світло нібито "висуває вперед фігури, які стоять перед його джерелом, і підкреслює незбагненність "простору", який знаходиться позаду площини зображення... Золотий фон – "світло неприступне" – уподібнюється тільки божеству, і "предстояще", знаходиться перед Христом, а також і перед світловим простором Христа. Самі по собі вони не причетні до нього і лише розташовуються на його фоні, освітлені "світлом Христовим". Отже, відомий термін "предстоящі" чітко виражають середньовічну психологію просторового сприйняття живопису у зв'язку зі значенням світла" [19, с. 409]. Образ Христа в уявленнях русинів-українців "проектується на кожну конкретну людину, яка з ним обізнана, й під впливом розвинутої дружинно-лицарської ідеології верхів феодального суспільства набуває рис Христа-Воїна, оскільки саме такий образ для наслідування вимагала воїнська аристократія" [14, с. 48]. Отже, уявлення про світло в іконописі Київської Русі має досить широке визначення в часо-просторовому вимірі, назване "Світлом Христовим", в уявленнях русичів ця ідея проектувалася на образ Христа та кожної людини в дружинно-лицарській традиції.

В основу побудови київоруської державності Ярослав Мудрим був закладений основоположний ідеологічний принцип софійності, мудрості, а також книжні традиції літописання. Образ еманції світла проектувався на всю систему давньоруських знань – "Золотого Слова" єдності "Землі Руської", в центрі уваги якої окреслювалася державотворча ідея єдності, центричності давньоруської держави. Тому книгам в Київській Русі, як зазначає В. Горський, "надавалося особливе сакральне значення. Книги подібні рікам, які "напаяне вселенну". Так сказано у похвалі Ярославу Мудрому за те, що він "насея книжними словесы сердца верных людей" Землі Руської, діючи слід за батьком Володимиром, який цю землю "взора і умягчи". Писання книг тут уподібнюється "культивуванню" Руської Землі" [9, с. 99]. "Істинна" мудрість осмислювалася не просто у якості пізнання предметів, але і розуміння за допомогою цього бога як вищої сутності та істини. Навколишній світ з точки зору "благоті" мудрості "сцїтвори, да равцїно отъ видими ихцї творьць чудитьси"... А тому мудрість набуває рефлексивного характеру. Вона звернена не на навколишній світ, але через нього до пізнання божественної істини, що має таїнство смислу людського життя. Мудрість тим самим мислилась як розгадування загадок особистісного "Я", розуміння сенсу життя" [9, с. 79]. Враховуючи наукову позицію В. Горського, ми наголошуємо на важливості прояву в світоглядній сфері

давніх русичів пізнання істини, христового світла через книжну мудрість як спосіб розуміння божественного блага, сенсу життя.

Книги київської писемності: Ізборники Святослава 1073 и 1076 рр., "Остромирове Євангеліє", Євангеліє Мстислава (прибл. 115 р., м. Новгород), сина Володимира Мономаха, широко використовують образ еманції світла як основоположний у пізнанні світу. Рукописні книги давньоруської культури вміщували яскраві мальовничі заставки, наприклад другий Ізборник Святослава був прикрашений мальовничими мініатюрами. Варто відмітити, що у Ізборнику Святослава конкретизувалися поряд з тогочасними релігійними уявленнями світоглядно-філософські ідеї "Сократа, Платона, Аристотеля, Ксенофонта, Піфагора, Демокрита та ін." [18, с. 64]. Осмислення світоглядно-філософських ідей античних мислителів у давньоруській книжній писемності ставало одним з номінативних та окреслювало "... наявність в культурі Давньої Русі елементів, які мають аналогію з натурфілософськими ідеями представників античного матеріалізму... Варто вважати, що вони були включеними в контекст світоустрою, який був заснований на ідеях креаціонізму та провіденціалізму. Світ видимий одночасно розумівся як витвір Бога, та інтерес для давньоруських мислителів він представляє, по-перше, як вияв творчої могутності творця його" [9, с. 131]. У світоглядно-філософських текстах давньоруської книжної писемності позитивне значення надавалося натурфілософським ідеям античних філософів, що сприяло загальному цивілізаційному поступу людності Київської Русі.

У семантичній сфері полімотивованості еманції світла абсолютизується також й лексема "освіта". Досить плідною була в Київській Русі освітянська розбудова. З просвітницькою метою та заради поширення вченості київська княжа верхівка розпочала створювати школи для вивчення книжної мудрості. Зокрема, за літописними свідченням, в одному з перших освітянських заходів у 1030 р. Ярослав Мудрий у м. Новгороді "зібрав триста дітей й повелів їх "вчити книги"" [3, с. 14]. У контексті нагальної необхідності створення власної системи освіти в Київській Русі, С. Бабишин визначає концептуальну особливість давньоруської освітянської системи, а саме: "сутнісна різниця нових шкіл проявлялася у тому, що Русь перейшла до навчання по книгах, а це розширило межі пізнання та можливості освіти" [2, с. 12-13]. На основі наукового узагальнення С. Бабишина слід зазначити, що освітянська система Київської Русі сприймалася в той час через семантичну співвідносність моделі "світла" як просвітлення Божим законом книжної мудрості давніх русинів.

Узагальнюючи викладене, можна дійти до висновку, що згідно з світоглядно-філософською традицією в системі киеворуської культури образ та ідея еманції світла були ключовими у пізнанні світоустрою та проектувалися

на сакральні рівні міфологічного та релігійного світогляду. У процесі культуро- та державотворення ідея еманції світла поставала важливою ідеологічною підвалиною розбудови давньоруської державності згідно з принципами Софійності, Любомудрія, Блага і Краси.

Список використаних джерел

1. Александров А. В. Образный мир духовных стихов о святых / А. В. Александров / Образный мир агиографической словесности: [статьи и материалы (1990-1997)] / А. В. Александров; Отв. ред. А. В. Мишанич / Институт литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины; Одесский гос. ун-т им. И. И. Мечникова / А. В. Мишанич (отв. ред.) – О.: Астропринт, 1997. – 174 с.
2. Бабишин С. Д. Київська школа в IX ст. / С. Д. Бабишин // Український історичний журнал. – Ч. 7. – 1971. – С. 12-13.
3. Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі / С. Д. Бабишин. – К.: Вища школа, 1973. – 88 с.
4. Білоус П. В. Мотив світла в киеворуській літературній традиції / П. В. Білоус // Світло зниклих світів (художність літератури Київської Русі): [зб. статей]. – Житомир: "Полісся", 2003. – 160 с.
5. Вагнер Г. К. Канон и стиль в древнерусском искусстве / Г. К. Вагнер. – М.: "Искусство", 1987. – 285 с.
6. Виговська А. В. Символіка світла в поетичній мові українського бароко / А. В. Виговська / Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: [зб. наук. пр.]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. – Вип. 11. – 164 с.
7. Гмызина Э. В. Цвет в культуре Древней Руси: слово и образ: дисс. ... на соиск. канд. культурол. наук: 24.00.02 / Эльвира Викторовна Гмызина. – Киров, 2002. – 164 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.disscat.com/content/tsvet-v-kulture-drevnei-rusi-slovo-i-obraz>.
8. Голіченко Т. С. Слов'янська міфологія та антична культура / Т. С. Голіченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 92 с.
9. Горський В. С. Філософські ідеї в культурі Київської Русі / В. С. Горський. – К.: Наукова думка, 1998. – 215 с.
10. Злыднева Н. В. Белый цвет в русской культуре XX века / Н. В. Злыднева / Признаковое пространство культуры. – М.: "Индрик", 2002. – 431 с.
11. Единичные изоглоссы / Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков. – К.: Изд-во "Довіра", 2005. – 365 с.
12. Ипполитова А. Б. Символика цвета в русских простонародных травниках XVIII века / А. Б. Ипполитова / Признаковое пространство культуры. – М.: Индик, 2002. – 431 с.
13. Костомаров Н. И. Славянская мифология / Н. И. Костомаров. – К.: Типография И. Вальнера, 1847. – 116 с.
14. Образ Христа в украинській культурі / В. С. Горський, Ю. І. Сватко, О. Б. Киричок. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2001. – 200 с.: іл.
15. Овсійчук В. Українське малярство X-XVIII ст. Проблеми кольору / В. Овсійчук. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – 478 с.
16. Полежаева Ж. Ю. Идея света в русской языковой картине мира (на материале глагольной лексики): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ж. Ю. Полежаева. – М., 2008. – 22 с.
17. Попович М. В. Мироззрение древних славян / М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 1985. – 165 с.
18. Рогович М. Д. Філософські джерела епохи Київської Русі / М. Д. Рогович // Київська Русь: культура, традиції: [зб. наук. пр.]. – К.: Наукова думка, 1982. – 151 с.
19. Салтыков А. А. О пространственных отношениях в византийской и древнерусской живописи / А. А. Салтыков / Древнерусское искусство. Зарубежные связи. – М.: Изд-во "Наука", 1975. – 447 с.
20. Славянская мифология: энциклопедический словарь / науч. ред. В. Я. Петрухина и др. – М.: "Эллис Лак Год", 1995. – 414 с.
21. Солдатенкова О. В. Идея света в восточнохристианской традиции / Ольга Вячеславовна Солдатенкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://gisap.eu/ru/node/1251>.

Надійшла до редколегії 27.02.14

Л. Ковтун, соискатель

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ИДЕЯ ЭМАНАЦИИ СВЕТА В МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ НАСЕЛЕНИЯ КИЕВСКОЙ РУСИ

В центре внимания исследования представлены особенности мировосприятия населения Киевской Руси. Мифологическая модель света как языческая идея находит свое яркое отображение также и в христианской традиции. Рассматриваются мировоззренческие уровни формирования образа света как ценностные приоритеты культуры русичей-украинцев в контексте сакрального пространства Киевской Руси.

Ключевые слова: мировоззренческие представления, эманация света, киеворусская традиция.

L. Kovtun

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

THE IDEA OF EMANATION OF LIGHT IN THE PHILOSOPHICAL IDEAS OF THE KIEVAN RUS PEOPLE

In the focus of the research the features of worldview of the inhabitants of Kievan Rus are presented. The mythological model of light as a pagan idea finds its clearest reflection also in the Christian tradition. We consider the ideological level of the imagination of light as a priority cultural value of Rusyn-Ukrainians in the context of sacred space of Kievan Rus.

Key words: World-view Ideas, Emanation of Light, Kievan Rus Tradition.

УДК 1:070+327

О. Литвиненко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРІНФОРМУ В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ У КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано місце Укрінформу на інформаційній карті світу та його роль у забезпеченні ефективних механізмів захисту інформаційного простору України.

Ключові слова: інформаційний простір, національні інтереси, мас-медіа, Укрінформ.

Епоха інформаційного суспільства, яка почала активно утверджуватися з настанням третього тисячоліття, характеризується поширенням поняття "інформація" як основоположного компонента будь-якої діяльності людини. Інформаційна сфера водночас є цілісним утворенням і складовою частиною інших галузей життєдіяльності держави – економічної, політичної, соціально-гуманітарної тощо. Це пов'язано з універсальністю інформації та її властивістю передавати накопичені досвід і знання у просторі й часі.

Актуальність теми полягає у тому, що здатність інформаційних потоків одночасно охоплювати широку аудиторію та впливати на формування суспільно-політичної думки громадян спричинила зростання кількості реальних і потенційних викликів та загроз національній безпеці України в інформаційній сфері.

Вивченню й аналізу інформаційної діяльності, проблем і перспектив розвитку інформаційної безпеки України присвячені праці низки вітчизняних та закордонних дослідників, серед яких вагоме місце посідають Н. Гендіна, Р. Дарендорф, О. Литвиненко, Г. Мангофф, О. Пантелеймонов, Г. Почепцов та інші [6].

Оскільки головними "гравцями" інформаційного простору держави є засоби масової комунікації (ЗМК), із продуктів діяльності яких сучасна людина дізнається про те, що, коли і де відбулося, знаходить оперативне тлумачення тих чи інших подій, тому інформаційні ресурси мас-медіа повинні бути спрямованими на захист національних інтересів України. Під національними інтересами варто розуміти життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [4]. Мас-медіа у всій своїй сукупності, у трансконтинентальному, національному і регіональному вимірі відображають інформаційну картину світу.

Сьогодні спостерігаються потужні посягання на цілісність інформаційної безпеки України, пов'язані, головним чином, із намаганнями інформаційних суб'єктів, у тому числі закордонних, свідомо викривити зміст подій за участю України, подати у сфальшованому вигляді відомості про розвиток політичних, соціальних, економічних та інших подій із метою дискредитації держави в очах міжнародної спільноти, підризу довіри до неї як до надійного партнера та вагомego суб'єкта міжнародного права.

Загрозу вітчизняному інформаційному простору несе тенденція до подальшої комерціалізації ЗМК, у гонитві за легкими прибутками власники недержавних мас-медіа заповнюють шпальти, ефір та інтернет-ресурси запозиченою за кордоном низькоякісною продукцією, яка часто пропагує чужі для нас моральні й політичні цінності, працює на розкол суспільства. Загострює проблему те, що створення власного інформаційного продукту в умовах кризи стало економічно не вигідним. На нашу думку, вирішити це питання можна двома шляхами.

По-перше, за допомогою громадського впливу на власників мас-медіа. У зв'язку з цим доцільно було б на законодавчому рівні передбачити при одержанні ліцензії на мовлення чи реєстрації друкованого або електро-

нного ЗМК доведення до широкої громадськості повної інформації про засновників і співзасновників, власників і співвласників інформаційного ресурсу, видавців. У цьому контексті потрібно створити при Міністерстві юстиції України спеціальний реєстр власників і видавців ЗМК.

По-друге, в законодавчому порядку обумовити можливість прямої чи непрямої фінансової підтримки тих інформаційних ресурсів, які виробляють власний національний інформаційний продукт.

Сьогодні в українському політикумі точаться дискусії щодо необхідності роздержавлення мас-медіа, які, власне, і повинні були стати основними джерелами об'єктивних і достовірних офіційних повідомлень. Проте, зважаючи на заангажованість журналістів та їхню залежність від владних структур, державні ЗМК подають суб'єктивну інформацію, поглиблюючи тим самим проблему інформаційної безпеки.

У більшості країн світу поняття "державні мас-медіа" давно відсутнє, але залишилися й набули особливої ваги у формуванні й захисті інформаційного простору національних інформаційних агентств. Більше того, деякі держави, зокрема Польща, Болгарія, Угорщина, Румунія, створили для них такі умови, надали такі преференції, завдяки яким агентства стрімко розвиваються, є одними з важливих гарантів національної інформаційної безпеки. Насамперед, саме вони є джерелами оприлюднення офіційної позиції вищих органів влади держав. Керівництво зазначених вище країн прагне активно використовувати інформагентства для проведення своїх зовнішніх ініціатив, і не тільки в інформаційній сфері, а й в економічній, культурній, туристичній. В Україні єдиним національним інформаційним агентством є Українське національне інформаційне агентство "Укрінформ".

Укрінформ займає сьогодні провідне місце на вітчизняному інформаційному ринку, виступає впливовим чинником функціонування національного інформаційного простору.

За свою більше ніж 95-річну історію агентство набуло значного авторитету не тільки серед учасників українського інформаційного простору, але й на міжнародній арені. Відповідно до статутних повноважень, покладених на агентство постановою Кабінету Міністрів України від 15 липня 1997 р. № 749 "Про затвердження Статуту та інші питання Українського національного інформаційного агентства "Укрінформ", агентство реалізує в межах своєї компетенції державну політику у сфері інформації шляхом збирання, обробки, творення, зберігання і підготовки інформації, випуску та поширення новин, надання фото та іншої інформаційної продукції засобам масової інформації, органам державної влади, підприємствам, установам, організаціям, об'єднанням громадян, а також приватним особам в Україні та за її межами [3]. Укрінформ розповсюджує офіційну інформацію, що стосується різних сфер життєдіяльності суспільства і держави, а формат його роботи як інформаційного агентства зменшує ризики суб'єктивізації відомостей, адже головним завданням будь-якого інформагентства є висвітлення подій, зазначення лише фактів, а не їхня аналітика чи оцінка.

3-поміж напрямів діяльності Укрінформу пріоритетним є системний і комплексний підхід до питань інформаційного забезпечення зовнішньополітичного курсу держави, формування за кордоном образу України на основі використання позитивних явищ і процесів, що відбуваються в українському суспільстві. Така діяльність є особливо актуальною у контексті захисту національних інтересів України, адже донесення міжнародній спільноті повної інформації про ситуацію в державі, а також об'єктивне висвітлення зарубіжних подій (особливо тих, що стосуються України) із першоджерел, а не в інтерпретації зарубіжних медіа сприяють підвищенню міжнародного іміджу та збільшенню інвестиційної привабливості.

Так, на паритетних засадах Укрінформ співпрацює з багатьма зарубіжними інформаційними службами, серед яких, зокрема, світові агентства ІТАР-ТАСС та Рейтер, а також МТІ (Угорщина), БелТА (Білорусь), ТАСР (Словаччина), ТАНЮГ (Сербія), БТА (Болгарія), Сінхуа (Китай), Ромпрес (Румунія), ХІНА (Хорватія) тощо, а також з багатьма зарубіжними посольствами в Україні, передплатники у США, Канаді, ФРН, Королівстві Бельгія, Республіці Болгарія, Республіці Польща, Австралії. Власні кореспонденти Укрінформу працюють у Польщі, Болгарії, Угорщині, США, Німеччині, Росії, Франції, Китаї, Бельгії. Щодоби Укрінформ передає більше тисячі повідомлень п'ятьма мовами: українською, російською, англійською, німецькою та іспанською [2]. Це дозволяє передавати за кордон відомості без іноземних посередників, якими зазвичай виступають мас-медійні структури.

Вважаємо за доцільне окремо зупинитися на участі Укрінформу як єдиного національного інформаційного агентства України в міжнародних організаціях, оскільки його інтеграція у європейський і світовий інформаційний простір збільшує коефіцієнт об'єктивності та достовірності поданої інформації як про Україну, так і для неї. Укрінформ – єдиний від України член Європейського Альянсу Інформаційних Агентств (ЄАІА) (англ. – ЕАНА), до складу якого входить з 1995 року.

Альянс засновано 21 серпня 1957 р. у Страсбурзі на Європейській технічній конференції інформаційних агентств [1]. ЄАІА – це некомерційна членська організація, що об'єднує інформаційні агентства 31 країни (по одній від кожної країни). Як зазначено в статуті, до складу ЄАІА може входити лише одне – провідне агентство держави. Зважаючи на чисельні звернення іноземних інформаційних агентств до Укрінформу з метою надати рекомендації у вступі до Альянсу (згідно з правилами організації агентство, яке прагне отримати членство, має заручитися підтримкою вже існуючих учасників), про що свідчать документальні потоки агентства, в ЄАІА спостерігається постійно зростаюча кількість бажаючих приєднатися до організації. Медіа-бізнес продовжує швидко змінюватися і очевидним є те, що європейські інформаційні агентства вбачають переваги членства в Альянсі для співпраці в часи інформаційного буму.

Мета ЄАІА полягає у збереженні та підтримці загальних інтересів його членів у всіх сферах, важливих для їх роботи та діяльності. Альянс функціонує як пан'європейський, професійний форум для встановлення контактів та співпраці, включаючи обмін інформацією, досвідом і знаннями серед своїх членів. ЄАІА виступає лобістом спільних інтересів своїх членів у Європейському Союзі та інших міжнародних організаціях.

Щорічно Альянс проводить чергову Генеральну асамблею, яка є вищим органом ЄАІА. Зазвичай, засідання проходять у Женеві (Швейцарська Конфедерація), на них обговорюються актуальні питання інформаційної сфери, серед яких особливе місце займає проблема законодавчого забезпечення діяльності суб'єктів

інформаційного простору, дотримання авторського права та свободи слова, а також питання ціноутворення на інформаційні продукти в країнах-учасниках. Крім того, для членів ЄАІА щороку проводяться спеціалізовані міжнародні конференції.

Альянс було створено з метою сприяння співпраці між незалежними у фінансовому плані інформаційними організаціями. Надання можливості членам ЄАІА використовувати інформаційні ресурси один одного, відкрито обмінюватися не тільки повідомленнями, але й досвідом у вирішенні проблем інформаційної сфери, з якими зіштовхуються країни, дозволяє інформаційним агентствам отримувати багатопланову інформацію з першоджерел про події у всьому світі, тим самим не нав'язуючи їй як єдино правильну.

Укрінформ є засновником і учасником ще однієї міжнародної організації – Асоціації національних інформаційних агентств країн Причорномор'я (ПАНІА) (англ. BSANNA). Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 р. № 242-р "Про установчу конференцію Асоціації національних інформаційних агентств країн Причорномор'я" 29–31 травня 2006 р. у м. Києві за ініціатииви экс-генерального директора Укрінформу, заслуженого журналіста України В. Чамари створено міжнародну некомерційну організацію – ПАНІА, яка об'єднує національні інформаційні агентства країн Чорноморського регіону для ефективного використання їх інформаційних ресурсів, а також обміну новинами з політичної, економічної, культурної, наукової та інших сфер життя держав-учасниць.

Напрями роботи ПАНІА:

- активне співробітництво на інформаційному просторі країн Причорноморського регіону і світу в цілому;
- налагодження рівноправного і вільного обміну інформацією між національними інформаційними агентствами і взаємодії в розвитку співробітництва в інформаційній сфері;
- об'єднання зусиль національних інформаційних агентств в оперативному поширенні різноманітної об'єктивної інформації про життя своїх держав в інших країнах світу;
- вироблення оптимальних моделей для створення і експлуатації інформаційних і телекомунікаційних систем;
- розвиток зв'язків з міжнародними організаціями і участі в їх діяльності [5].

ПАНІА є своєрідним дорадчим інформаційним органом Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), тож, входження нашої держави до Асоціації є доцільним з огляду на те, що Україна завжди була одним з найбільш активних членів ОЧЕС. Країни Причорномор'я з населенням 330 мільйонів людей є масштабним потенційним ринком, одним з найпривабливіших регіонів нового тисячоліття. Щедрий на природні ресурси, потужний виробничою базою, кваліфікованою робочою силою регіон ОЧЕС охоче пропонує широкий спектр можливостей для світового економічного співтовариства.

Інформаційне забезпечення зовнішньої політики України в рамках ОЧЕС сприяє розширенню політичного і соціально-економічного співробітництва в Чорноморському регіоні, залученню інвестицій в українську економіку, запровадженню новітніх технологій і технічних засобів, зміцненню авторитету нашої держави в світі.

Крім того, положення проекту статуту Асоціації враховують національні інтереси країн-учасниць, відкривають можливість для вільного обміну інформацією і, водночас, виключають можливість іноземної інформаційної експансії до інформаційного простору країн-партнерів.

На сьогодні до складу ПАНІА входить 14 країн, кожна з яких представлена одним інформаційним агентст-

вом. Це такі агентства: АзерТАдж (Азербайджан), ANA (Греція), ANADOLU AGENCY (Туреччина), АТА (Албанія), АРМЕНПРЕСС (Вірменія), БТА (Болгарія), ІТАР-ТАСС (Росія), GHN (Грузія), МОЛДПРЕС (Молдова), АДЖЕРПРЕС РОМПРЕС (Румунія), ТАНЮГ (Сербія і Чорногорія), Укрінформ (Україна), МІА (Македонія), НІНА (Хорватія) [5]. Вхідження інформаційних агентств до складу Асоціації на рівноправних засадах забезпечує незаангажований обмін інформацією та реалізацію принципів дружби і добросусідства.

Агентства-члени ПАНІА здійснюють обмін текстовими, фото-, аудіо-, відео- та іншими інформаційними матеріалами на безкоштовній основі. Згідно зі статутними документами, головування в ПАНІА має щороку передаватися до нової країни, але на практиці з метою економії та збільшення часу на впровадження в реальність ідей головної сторони члени Асоціації передають управління іншій державі раз на два роки. Крім того, у 2013 році учасники ПАНІА запровадили посаду Генерального секретаря, яка є постійною і не передається щороку від однієї людини до іншої. Це є позитивним кроком у зміцненні позицій Асоціації на міжнародній арені.

З метою оперативного обміну повідомленнями між членами ПАНІА та оприлюднення інформації на сайті Укрінформу розроблено універсальний аудіо-відео-інформаційний інтернет-ресурс для здійснення вільного обміну матеріалами під назвою "Новини ПАНІА". Повідомлення, які передаються членами Асоціації, на інформаційній стрічці не редагуються, є ідентичними до тих, які містяться на сайтах першоджерел. Такий підхід виключає можливість викривлення інформації іноземними суб'єктами.

На сьогодні ресурс, який представлено українською, російською та англійською мовами, регулярно наповнюється різноплановими повідомленнями й коментованими матеріалами всіх країн-учасниць Асоціації. Створений веб-ресурс покликаний забезпечувати інформаційний супровід у зарубіжних ЗМІ процесів утвердження і зміцнення позицій України на міжнародній арені. Варто зауважити, що концепція цього інтернет-ресурсу за сучасних умов є застарілою, ресурсу не вистачає комплексності та зовнішньої атрактивності, що є необхідним елементом рейтинговості нинішніх інтернет-видань. А за такої ситуації зменшується кількість споживачів і, якщо не буде вжито відповідних заходів, основну мету ПАНІА – розповсюдження з першоджерел об'єктивної інформації про ситуацію в різних державах – буде знівельовано.

Отже, інформаційні агентства є потужними інструментами інформаційної підтримки зовнішньої і внутрішньої політики будь-якої держави. Реалізація інформаційної політики можлива лише за умови ефективного залучення України до світової інформаційної сфери і подолання суттєвого дисбалансу між українським та міжнародним інформаційними просторами. Членство Укрінформу в ЄАІА та ПАНІА дає змогу безпосередньо донести до закордонного споживача достовірну інформацію про реальний стан справ у нашій державі та сприяє формуванню сприятливого міжнародного іміджу України з метою ефективного захисту своїх національних інтересів.

Активне міжнародне співробітництво Укрінформу надає змогу національній інформаційній структурі інтегруватися у глобальну, а отже гарантувати право на доступ до неї кожного громадянина та оприлюднення й донесення до закордонного споживача достовірної інформації про нашу державу. Розширення присутності Укрінформу в системі координат світової інформаційної сфери потребує додаткового фінансування, яке на сьогодні не закладене у Державному бюджеті України. Проте така політика має бути переглянута, оскільки за сучасних умов розвитку суспільства якісний національний інформаційний продукт, відповідальність за вироблення якого дорученнями Уряду покладена на Укрінформ, є вагомим чинником в економічному, політичному, культурному поступі Української держави на міжнародній арені.

Список використаних джерел

1. Європейський Альянс Інформаційних Агентств : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsalliance.org/about.htm>.
2. Про агентство [Електронний ресурс] // Українське національне інформаційне агентство "Укрінформ" : офіційний сайт – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/page/about_agency
3. Про затвердження Статуту та інші питання Українського національного інформаційного агентства "Укрінформ" : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.07.1997 № 749 (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний сайт. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/749-97-%D0%BF>
4. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV (зі змінами) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний сайт. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
5. Статут Асоціації національних інформаційних агентств країн Причорномор'я [Електронний ресурс] // Новини ПАНІА. – Режим доступу: <http://bsanna-news.ukrinform.ua/document.php?id=003&lang=ua>.
6. Horbulin V., Lytvynenko O. The National Security and Defense Council of Ukraine in the Strategic Management of National Security / V. Horbulin, O. Lytvynenko // Almanac on Security Sector Governance in Ukraine 2010. – Geneva. – P. 3–11.

Надійшла до редколегії 27.02.14

Е. Литвиненко, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АГЕНТСТВА "УКРИНФОРМ" В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ В КОНТЕКСТЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

В статье проанализировано место агентства "Укринформ" на информационной карте мира и его роль в обеспечении эффективных механизмов защиты информационного пространства Украины.

Ключевые слова: информационное пространство, национальные интересы, масс-медиа, "Укринформ".

O. Lytvynenko, post-graduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

THE ACTIVITY OF UKRINFORM IN THE INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF INFORMATIONAL SECURITY OF UKRAINE

The article analyzes the role and place of the information Agency Ukrinform on the world informational map and its role in providing of effective mechanisms of protection of the Ukrainian informational space.

Key words: Informational space, National interests, Mass-Media, Ukrinform.

УДК [1:314.151.3-057.4](477)

Н. Пархоменко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ В ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

В умовах глобалізації відбувається інтенсифікація відносин між різними державами, формується спільний ринок капіталів, технологій і товарів. У цих умовах з'явився сегмент ринку робочої сили, в якому надзвичайно важливу роль відіграє інтелектуальна міграція. Стаття присвячена аналізу особливостей інтелектуальної міграції з України та її основних тенденцій.

Ключові слова: інтелектуальна міграція, "відплив інтелекту", чинники "виштовхування" та "тягіння", висококваліфіковані працівники.

В умовах глобалізації відбувається інтенсифікація відносин між різними державами, починається формування спільного ринку капіталів, технологій та товарів. На цьому єдиному ринку з'являється сегмент ринку робочої сили, в якому надзвичайно важливу роль відіграє інтелектуальна міграція.

На сучасному етапі міграційні процеси привертають все більше уваги вчених в усіх провідних країнах світу. Особливе місце займає саме інтелектуальна міграція. Людина, людський фактор, особливо його інтелект, освітній потенціал став справжнім капіталом. І саме міграція формує основну частину цього капіталу. Міграція стає все більш диференційованою за освітніми, кваліфікаційними та професійними характеристиками, постійно втягуючи все нові категорії та групи осіб у кругообіг обміну кадрами.

Інтелектуальна міграція з давніх часів характеризувалася постійним переміщенням наукових кадрів між університетами, що, очевидно, і визначало зростання престижу та науково-освітнього рівня того чи іншого університету. Навіть в історії України ми можемо згадати Юрія Дрогобича (Котермака), професора та ректора Болонського університету, професора Ягеллонського університету, Михайла Драгоманова, професора Вищої школи в Софії (нині – Софійський університет) тощо. Сьогодні диктує аналогічні потреби в інтелекті, на які відгукуються перспективні науковці в пошуку самореалізації.

Непропорційно меншим є "приплив" наукових кадрів до України. Але такі приклади теж мають місце. Джеймс Мейс, відомий історик, політолог, дослідник Голодомору, переїхав до України задля здійснення наукових досліджень і пов'язав свою наукову та життєву долю з нашою країною.

В Україні такі міграційні процеси характеризуються динамічністю, різноманітністю та комплексом причин, не лише внутрішньо-наукового, але й соціально-економічного характеру. Упродовж останніх десятиліть частина наукових працівників, яка не змогла адаптуватися до нових соціально-економічних умов пострадянської України і не змогла "лишитися в науці", мігрувавши до інших галузей людської діяльності, наприклад, у бізнес, підприємницьку діяльність, або мігрувала до інших країн. Це, у свою чергу, призвело до дисбалансу в науковій та освітній сферах, та породило нові виклики й загрози національній освітньо-науковій галузі, які позначилися на рівні технічного та технологічного розвитку України.

Основним завданням цієї статті є визначення специфіки міграційних процесів в інтелектуальній сфері, виявлення їхніх причин та соціальних механізмів, аналіз загальних та спеціальних чинників інтелектуальної міграції, визначення тенденцій інтелектуальної міграції та створення відповідних умов для розвитку інтелектуального потенціалу України.

Проблемі міжнародної міграції в цілому та інтелектуальної міграції зокрема, присвячено багато праць українських, російських та західних науковців, зокрема, О. Білоруса, О. Грудзинського, Т. Драгунової, Ж. Зайон-

чківської, Е. Лібанової, Т. Тимашової, А. Попова, А. Соболевської, С. Рязанцева, І. Івахнюк, А. Киреева, В. Колесова, П. Ліндєрта, О. Малиновської, Дж. Менвілла, С. Пирожкова, О. Позняка, І. Прибиткової тощо.

Постіндустріальний розвиток суспільства перетворив працівників інтелектуальної сфери на чинник, що визначає цінності та норми сучасного соціуму. Через це вже у другій половині ХХ століття суттєво зростає роль наукових кадрів та кваліфікованих працівників, що складають основу провідної суспільної сфери – сфери обслуговування.

Вперше поняття "відплив інтелекту", або "brain drain", з'являється у 1962 році у тексті доповіді Британського королівського товариства. Воно вживалося на позначення еміграції наукових, інженерних кадрів, а також технічного персоналу з Великобританії до США [2].

Сучасна міжнародна інтелектуальна міграція умовно складається з двох частин: з висококваліфікованих спеціалістів, що мігрують з однієї розвиненої країни до іншої (переважно в межах Європи), і зі спеціалістів, що виїжджають з країн Азії, Африки, Латинської Америки та Східної Європи. Країни, що розвиваються (до цієї групи можна сміливо відносити і Україну), в результаті "відпливу інтелекту" відчувають великі ускладнення через нестачу кадрів вищої та середньої кваліфікації. Саме тому "відплив інтелекту" розцінюють як міграцію висококваліфікованих і талановитих спеціалістів з бідних та/або ізольованих країн до індустріальних центрів. Цей процес перманентний, і постійно набирає обороти, збільшуючи щороку потоки висококваліфікованих мігрантів до країн Європейського Союзу та, особливо, США.

З наростанням міграційних процесів в інтелектуальній сфері поступово формуються дві конкуруючі концепції в даній сфері. Перша – концепція обміну знаннями та досвідом, тобто "brain exchange". Згідно з нею, люди мігрують в пошуках нового місця реалізації свого трудового та освітнього потенціалу, з урахуванням професійної підготовки та рівня кваліфікації. Тобто, передбачено взаємний, двосторонній обмін освітньо-людськими ресурсами, і для обох сторін, як для країни-імпортера, так і для країни-експортера, характерні як "відплив інтелекту" (brain drain), так і "приплив" (brain gain).

Друга концепція – розтрата інтелекту, тобто "brain waste". В рамках цієї концепції інтелектуальна міграція розглядається як чиста втрата для сукупної робочої сили країни-експортера. Відплив висококваліфікованих спеціалістів істотно підриває здатність країни до соціально-економічного розвитку, що, в свою чергу, призводить до зниження рівня життя населення [1].

Обидві концепції не є досконалими. Тому виникає необхідність у глибокому аналізі складного сполучення чинників, умов та причин сучасної міграції наукових кадрів. Серед структурних чинників еміграції виділяють професійні. Можна констатувати стійку кореляцію між рівнем освіти, професійною кваліфікацією та мобільністю населення. У випадку інтелектуальної міграції професійний чинник традиційно виходить на перший план. З ним

же пов'язана можливість максимальної реалізації наукового та творчого потенціалу. До важливих структурних чинників відносять також володіння більшим обсягом інформації, що в умовах інформаційного суспільства набуває провідної сили, оскільки забезпечує працівнику високу потенційну здатність пристосовування до змінюваних умов життя. Для окремих груп науковців велике значення мають етнічний або релігійний чинники.

Розглядаючи стимулюючі чинники еміграції, більшість дослідників звертаються до теорії "тяжіння-виштовхування", розробленої у 60-ті роки XX століття Е. Лі. Згідно з цією теорією стимулюючі чинники міграції можна поділити на дві групи: "тяжіння" (pull), що визначаються силою тих професійних та соціально-економічних можливостей, що відкриваються перед людиною, та "виштовхування" (push), які об'єднують в собі всі очікувані труднощі та проблеми. Обидві групи чинників містять в собі елементи економічного та не-економічного характеру [5, с. 262-263]. Скажімо, для мігрантів з країн, що розвиваються, провідним чинником "виштовхування" в інтелектуальній сфері є елементарна відсутність реальної сфери інтелектуальної праці, певна ізоляція науковців, неможливість нормального розвитку як ученого. Наприклад, Союз Радянських Соціалістичних Республік володів 25% наукового потенціалу всього світу. Саме це багато в чому забезпечувало йому статус "наддержави". На початку 1990-х років у державах колишнього СРСР внаслідок руйнації колись єдиної системи наукових інституцій розвиток науки в кожній окремій країні відбувався в надзвичайно складних, кризових умовах розпаду інтелектуального співтовариства, яке давало можливості для обміну досвідом та науково-значущою інформацією.

В той же час не можна не зважати на економічну складову трудової міграції, частиною якої є інтелектуальна міграція. Суттєва різниця в оплаті праці висококваліфікованих кадрів більшою мірою працюючих стосовно медичних та педагогічних працівників, оскільки "відбутися в професії" на батьківщині вони не мають особливих перепон. Однак неадекватно низький рівень оплати праці лікарів та педагогів стимулює, "виштовхує" їх за межі вітчизни, примушуючи погоджуватися на невідповідну рівню кваліфікації посаду (скажімо, молодшого медичного персоналу) та/або проходити перепідготовку в країні працевлаштування.

Можливості в отриманні вищої освіти, відкриті переважній більшості громадян України, фактично протиставляють систематичній недооцінці чинника людської праці та неефективності її використання. До того ж по деяких напрямках відбувається систематичне перевиробництво кадрів, що суперечить вимогам ринку та призводить до суттєвого зниження затребуваності науковців.

Безпосередніми причинами міграції переважно є невідповідність між рівнем розвитку особистості та її потреб і неможливістю ці потреби задовольнити в умовах рідної держави. Традиційним шляхом розв'язання цього протиріччя є виїзд за кордон. Більшість мігрантів керуються двома основними установками. Одні бажають максимально задовольнити свої професійні інтереси, а, власне, переїзд до іншої країни є виключно засобом досягнення цієї мети. У цьому випадку потреба у професійній самореалізації штовхає на зміну місця роботи і проживання. Друга установка спрямована на покращення умов життя, укріплення економічних його основ. Тому мігрант, в першу чергу, шукає кращі характеристики проживання, вищий рівень життя та вигідніші умови оплати праці. Тому основною метою є переїзд до іншої країни, тоді як нова робота виступає просто засобом для існування. Водночас ці установки створюють

єдиний мотиваційний комплекс. Згідно доповіді Всесвітнього банку "Міграція та грошові перекази" Україна входить до десятки країн-лідерів по міграції. Мігрують українці переважно до Росії, Польщі, США, Ізраїлю, Німеччини, Італії та Іспанії [8].

"Відплив інтелекту" є проблемою, пов'язаною не лише з рівнем економічного розвитку держави, але й з національною безпекою. Більшість експертів вважає, що темпи відпливу "українських умів" за кордон можуть серйозно загрожувати національній безпеці країни. Зокрема, про це заявила директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ Елла Лібанова. Найбільше її стурбувала тенденція виїзду за кордон студентів, людей з вищою освітою, кандидатів і докторів наук, оскільки "...виїжджає штучний товар. ... Якщо виїде один Ейнштейн, то навіть тисяча підготовлених фізиків його не замінять" [3].

Попит на спеціалістів та вчених відрізняється за рівнем кваліфікації та дисциплінарній структурі. Найбільшим попитом на сучасному етапі користуються спеціалісти з наукових дисциплін, які визначають основні тенденції розвитку сучасної науки й технологій, в першу чергу, математики, фізики, IT-спеціалісти, біологи, хіміки, фахівці з космічних досліджень та медицини. На запити ринку відповідно реагує і сфера інтелектуальної міграції. Водночас, саме країни імміграції диктують умови на світовому ринку праці.

Внаслідок виїзду великої кількості талановитих вчених знекровлюється українська наука і ставиться під загрозу науковий потенціал нашої держави, оскільки далеко не всі мігранти повертаються на батьківщину. Так, за даними Державного комітету статистики упродовж 2007–2011 років за кордон виїхало найбільше докторів і кандидатів наук, які отримали спеціалізацію з біологічних (56), фізикоматематичних (38) і медичних (30) наук [6].

Не останню роль в інтелектуальній міграції відіграє недофінансування вітчизняної науки [9]. Так, згідно даних Міністерства освіти та науки, фінансування з державного бюджету наукової галузі складає менше 0,3% внутрішнього валового продукту. Для порівняння, Японія витрачає на науку 3,4% ВВП, Південна Корея – 3,3% ВВП, США – 2,6% ВВП. Навіть у Росії на науку виділяється 1,1%. Мінімально ж необхідними у співдружності країн G8 визнано 2% ВВП [4].

Міграційна політика багатьох розвинутих країн світу ґрунтується на принципі "приваблення чужого інтелекту", наприклад, широко застосовують освітні програми для студентів з інших країн. Однак це не є суто жорсткий відбір талановитої молоді іноземного походження для рекрутування. У подібних програм є і гуманітарна складова. Так, деякі університети США та західноєвропейських країн, що надають освітні послуги іноземним студентам, висувають вимоги до студентів після завершення навчання повернутися на Батьківщину. Після закінчення навчання у США лише 23% мігрантів з Північної Кореї і 28% з Тайваню бажають залишитися працювати в цій країні. Решта повертаються на Батьківщину, збагачуючи набутими знаннями та вмінням її інтелектуальний потенціал [7].

Найбільша небезпека інтелектуальної міграції полягає в тому, що не всі українські вчені, які від'їжджають за межі країни, дійсно працюють за кордоном в якості наукових співробітників. Згідно статистичних даних, лише 20% інтелектуальних мігрантів влаштовується за спеціальністю в межах тих наукових проєктів, за якими вони працювали в Україні. У більшості своїй, це найбільш кваліфіковані фахівці, вже відомі своїми працями за кордоном. Решта ж влаштовується на роботу не за фахом. Однак не слід занижувати економічну складову

інтелектуальної міграції, оскільки для більшості українських вчених важливе значення має так званий чинник благополуччя: гідний рівень заробітної плати, високий рівень матеріально-технічного оснащення робочого місця, а також хороші умови праці й життя.

Стосовно наслідків "відпливу інтелекту" в науковій літературі немає єдиного підходу до оцінки цього явища. З наростанням масштабів інтелектуальної міграції оцінки дослідників були переважно негативними і спиралися на підрахунок реальних та потенційних, в основному, економічних втрат. Сюди враховували фактичні затрати на навчання мігрантів, збитки, завдані зменшенням науково-технічного потенціалу країни-донора, втрачену вигоду (долю ВВП, недоотриману через виїзд спеціалістів) тощо.

Пізніше право на життя отримала інша оцінка інтелектуальної міграції, згідно з якою міграція науковців та спеціалістів може виявитися корисною не лише для країни-реципієнта, але й для країни-донора. Адже міграція сприяє зменшенню безробіття серед співвітчизників, а також мігрант завдяки своїй мобільності може значно покращити свій матеріальний стан [3].

Окрім того, здобуття мігрантами багатого досвіду життя за кордоном загалом, і професійного досвіду, зокрема, може принести велику користь країні-донору. Адже завдяки роботі в потужних науково-технічних центрах спеціалісти підвищують свій освітній та кваліфікаційний рівень, який згодом, після повернення, буде застосований в інститутах на батьківщині [10].

Однак жодна з цих оцінок не є беззаперечною. Враховуючи складність та неоднозначність такого явища, як інтелектуальна міграція, неможливо давати їй категоричні оцінки. До того ж будь-які статистичні дані в цій галузі будуть приблизними і дозволять, у кращому випадку, визначити домінуючі тенденції тих змін, що викликані інтелектуальною міграцією, в державі-донорі. Окрім того, відплив наукових кадрів відбивається на політичному, соціальному, культурному та інших аспектах безпеки.

Також не варто забувати, що міграція може бути тимчасовою та постійною. В глобалізованому світі звичні нам державні кордони втрачають своє початкове значення. Науковий світ перетворився на справжнє міжнародне співтовариство, яке відрізняється інтенсивністю інформаційних трансфертів та високою мобільністю науково-технічних кадрів. Такий стан забезпечується сучасною

системою зв'язку, розвиненою інформаційною інфраструктурою, зростанням кількості міжнародних, міжурядових та громадських організацій, а також можливостями реалізовувати спільні наукові проекти, не змінюючи місця проживання та/або громадянства, перебуваючи на батьківщині. Така тимчасова міграція дозволяє поєднувати міжнародні міграції з подальшим поверненням до своєї країни, але вже з набутим професійним досвідом та знаннями [11]. Тому подібна інтелектуальна міграція практично нічого не змінює з точки зору безпеки країн, що беруть участь у такому процесі. Індивідуальні ж зміни, як правило, носять позитивний характер.

Список використаних джерел

1. Аракелян И. Международная трудовая миграция в свете глобализации / И. Аракелян. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://raber.asj-ua.am/647/1/2010-1-2_234_.pdf
2. Бондарь М. Международная интеллектуальная миграция в экономике знаний / М. Бондарь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zneiz.pb.edu.pl/data/magazine/article/271/1.4_bondar.pdf
3. Експерти кажуть, що темп "відтоку мізків" з України загрожує національній безпеці // УНІАН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/582654-eksperti-kajut-scho-temp-vidtoku-mizkiv-z-ukrajini-zagrojuje-natsbezpeti.html>
4. Куций О. Украина – страна утекающих мозгов / О. Куций // Inpress.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inpress.ua/ru/society/14391-ukraina-strana-utekayuschikh-mozgov>
5. Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие [Текст] / Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – Центр миграционных исследований. – М., 2007. – 370 с.
6. Найчастіше з України за кордон виїжджають вчені-біологи, математики й медики // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/79138>
7. Оппельд Л. І., Шабардіна А. М. Сучасні тенденції міжнародної інтелектуальної міграції в умовах євроінтеграції / Л. І. Оппельд, А. М. Шабардіна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1871>
8. Украина становится лидером по миграции // MIGnews [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mignews.com.ua/ru/articles/99509.html>
9. Уряд позбавив Кримську обсерваторію статусу і вдвічі урізав фінансування // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/70787>
10. Kaczmarczyk Pawel. Money for Nothing? Ukrainian Immigrants in Poland and their Remitting Behaviors / Pawel Kaczmarczyk. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ftp.iza.org/dp7666.pdf>
11. Parusinski Jakub. Reverse brain drain: Ukraine beckons / Jakub Parusinski // GlobalPost. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalpost.com/dispatch/news/regions/europe/121220/ukraine-reverse-brain-drain>

Надійшла до редколегії 20.02.14

Н. Пархоменко, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ МИГРАЦИИ ИЗ УКРАИНЫ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В условиях глобализации происходит интенсификация отношений между разными государствами, формируется общий рынок капиталов, технологий и товаров. В этих условиях появился сегмент рынка рабочей силы, в котором важнейшую роль играет интеллектуальная миграция. Статья посвящена анализу особенностей интеллектуальной миграции из Украины и её основных тенденций.

Ключевые слова: интеллектуальная миграция, "утечка интеллекта", факторы "отталкивания" и "притяжения", высококвалифицированные работники.

N. Parkhomenko, post-graduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

PERCULARITIES OF INTELLECTUAL MIGRATION FROM UKRAINE IN THE AGE OF INDEPENDANCE

In the conditions of globalization compared with the intensification of inter-States relations, the common market of capital, technology and goods is forming. This In this situation appears the new segment of the labour market, in which intellectual migration plays an important role. The main purpose of this article is the definition of the specificity of migration processes in the intellectual sphere, the identification of causes and the social mechanisms, the analysis of factors of intellectual migration, trending of intellectual migration from Ukraine.

Key words: Intellectual Migration, "Brain Drain", "Pull-push" Factors, Highly skilled workers.

УДК 165.243

Б. Петруньок, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР У КОНТЕКСТІ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

У статті автор робить спробу порівняти інтерпретацію основних ідентифікуючих елементів історії кримських татар в деяких наукових і публіцистичних джерелах.

Ключові слова: ідентичність, самоідентифікація, кримські татари, історія.

В сучасній етнополітичній науці давно є загальнови-
значним той факт, що будь-яка етнічна історія не може
бути нейтральною відносно того, хто є її продуцентом.
Це стосується як етнічної історії, так і, в першу чергу,
політичної історії. Посилаючись на класичну тезу Ентоні
Сміта про те, що етнічна історія (так само як культурна,
мовна, територіальна спільність) є одним з ключових
елементів у визначенні нації і національної ідентичності,
отже, в такому ракурсі можна розглядати й історію Кри-
му, й історію кримських татар. Етнічну історію необхідно
аналізувати у контексті відомого положення про те, що
будь-яка етнічна група має 6 ключових ознак, в тому чи-
слі: "...міф про спільне походження: скоріше міф, ніж
факт – міф, який містить ідею спільного витоку у часі та
просторі і який дає етносу відчуття уявної спорідненос-
ті..., спільну історичну пам'ять чи, краще пам'ять про
минуле..., включаючи пам'ять про героїв та їхнє увічнен-
ня" [4, с. 215]. У нинішній ситуації постановка подібних
питань набуває особливої актуальності у зв'язку з фор-
муванням певних уявлень про це у громадян, які не ма-
ють серйозних ґрунтовних знань з даної проблематики.

І більш давня історія Криму, і сучасні події висвітлю-
валися в дуже великій кількості як наукових, так і науко-
во-публіцистичних робіт. Враховуючи специфіку регіо-
ну, а також проживання кількох великих етнокультурних
груп і певні їхні претензії (в тому числі й на бачення
історії), однозначна картина політичної історії півостро-
ва на сьогодні не сформована.

Загалом, серед найбільш популярних текстів з істо-
рії Криму можна виокремити ґрунтовну двохтомну пра-
цю В. Смирнова, написану ще у 1880-х роках, і, власне,
через доволі велику популярність перевидану (з адап-
тацією тексту) уже в наш час. Цінним, у першу чергу, є
аналіз автором багатьох давніх тюркомовних першо-
джерел, які є важкодоступними для більшості аудиторії.
Серед інших праць можна виокремити роботи авторст-
ва А. Якобсона й А. Андреева (1964 і 1936 року видання
відповідно). Велика частина літератури подібного пла-
ну, яка була видана в радянський період, особливо по-
чинаючи з 1940-1950 років, не може бути використана,
оскільки має явно заангажований характер у контексті
депортації кримських татар за звинуваченням їх у кола-
бораціонізмі. Тому з історії епохи кримського ханства
варто виокремлювати літературу більш раннього пері-
оду, як більш об'єктивну. З останніх видань варто виок-
ремити ґрунтовну 4-х томну роботу В. Возгіна (2013
р.), яка фактично є доповненням книги 1992 р., а також
науково-публіцистичний двохтомник авторства О. Гай-
воронського ("Повелители двух материков" (2008 р.)).

Загалом, в даній ситуації необхідно розглянути за-
гальні витоки етнічної історії кримських татар, оскільки
це викладається у згаданих джерелах. Базовою уста-
новкою при цьому є посилаання на ті ознаки етносу які
наведені вище. Адже загальна інтерпретація, бачення
логіки історичного процесу, навіть коли ми говоримо
про одну етнічну групу (кримських татар), може достат-
ньо різнитися в залежності від позиції інтерпретатора,
яка не може бути повністю нейтральною, навіть коли ми

говоримо про академічну літературу. Крім цього варто
згадати на нинішній статус кримських татар, який на
рівні нормативної бази визначений достатньо розмито.
При цьому ми можемо говорити про всі підстави того,
що в рамках етнополітичної теорії кримські татари є
повноцінною етнічною спільнотою, мають в цьому плані
певну суб'єктність, яку в перспективі будуть з необхідні-
стю реалізовувати, або у вигляді національної автоно-
мії на території Криму, або через змістовне наповнення
юридичного поняття "корінного народу", чи іншим чи-
ном. Для української держави ключовим аспектом є те,
що кримські татари повинні отримати механізми реалі-
зації такої суб'єктності при збереженні лояльності до
держави (в межах її суверенітету).

Перше питання, яке виникає при розгляді історії
кримських татар, – це питання етногенезу. В цьому
плані є кілька моментів. З точки зору антропології, до-
слідження предметів матеріальної і духовної культури,
мовних діалектів на 1940 рік в Криму можна було окре-
слити 3 субетнічні групи кримських татар: "1. Кримські
татари Південного узбережжя Криму (самоназва *яли
бойлю – прибережні*)... 2. Кримськотатарське населення
між Першою і Другою грядами Кримських гір, так звані
тати, татлар"... 3. Степові кримські татари – *ногаї*
(самоназва *мангит*)" [2, с.193-195]. Це загальнови-
значний поділ, який є традиційним. При цьому для аналізо-
ваної в статті проблеми важливо, що всі означені групи
мають серйозно виражені антропологічні, культурні (по-
ходження мовних діалектів, традиційні форми ведення
господарства, специфіка матеріальної і духовної куль-
тури загалом) відмінності. Що, тим не менше, дозволяє
однозначно характеризувати їх як представників однієї
етнічної спільноти, що була сформована в період
Кримського Ханства. І незважаючи на те, що по факту
депортації всього кримськотатарського народу в 1944 р.
на даний момент ці субетнічні групи іноді важко іденти-
фікувати на рівні представників, але саме їх історична
нааявність і визначена емпірично культурна неоднорід-
ність, дозволяє нам вийти на друге, ключове питання
інтерпретації історії народу і держави.

З аналізу літератури можна виокремити два умовно
"полярні" бачення історії кримських татар в контексті
загальної історії Криму. Фактично, тут ми говоримо про
уявні й символічні речі в термінах етнополітики.

Перше – це бачення історії Криму і кримських татар у
більшості російських і проросійських джерел, як в акаде-
мічних, так і в публіцистичних. Треба відкинути відверто
пропагандистські речі, написані переважно в 50-ті роки
для виправдання акту депортації, тобто обґрунтування
прав слов'янського населення на певний "корінний ста-
тус" і оцінка результату російсько-турецьких війн як "по-
вернення споконвічних територій", встановлення прямої
етногенетичної спадкоємності й спорідненості між скіфа-
ми і слов'янським населенням тощо (П. Надинський,
П. Шульц та ін.). У російських академічних джерелах ак-
цент робиться на тому, щоб представити історію кримсь-
котатарського етносу як групи, що є безпосереднім на-
ступником Золотої Орди. Акцентуючи на історично до-

стовірних фактах походження державницької еліти Кримського ханства (династії Гіреїв, бейських родів), але в той же час певним чином ігноруючи деякі інші символічні моменти, що є значимими для історії кримських татар у плані їх самоідентифікації і розрізнення з іншими спорідненими тюркськими народами (наприклад, з Волзькими татарами, з народами північного Кавказу тощо).

"Кримський за походженням арабомовний автор твору "Опора історії" (Умрат ат-таваріх) ал-Хаджи Абд ал Гафарі Кирими свідчить про те, що особисту гвардію Тохтамиша складали представники чотирьох тюркських племен Ширин, Барин, Аргин і Кипчак... Таким чином, ядро племінного устрою Кримського ханства складалося з тюркських племен Золотої Орди, що представляли колишній улус Мамаєв, а потім власний улус Тохтамиша, за якого були закладені основи самостійності Кримського улусу" [5, с. 158].

В той же час автори даної роботи оперують певними контрверсійними формулюваннями з приводу визначення природи Кримського ханства. Наприклад, "сучасні кримські татари представляють різноетнічні за походженням групи населення Кримського півострова, об'єднання яких відбулося в результаті історичних подій 1774–1783 рр., незадовго до приєднання Криму до Росії. Якщо ж відносна єдність походження Кримських татар характеризувалася до 1778 року, то тати, колишні піддані султана, що влилися в їхній склад і проживали на південно-західній і південно-бережній частині півострова, створили етнічну строкатість нового утворення, для якого є правомірним термін "кримці", який об'єднав населення за конфесійною ознакою мусульманського віросповідання та спільності території проживання" [5, с. 143].

До контрверсійних тверджень можна віднести наступні. Теза про "приєднання Криму" до Російської імперії може бути умовно обґрунтована, з урахуванням походження джерел цитування. Умовність полягає, перш за все, в тому, що термін "приєднання" адекватно використовують до незаселеної території, або принаймні такої, на якій немає хоч яких-небудь адміністративних утворень, котрі мають над нею суверенітет. Про добровільність процесу "приєднання" (щоб певним чином виправдати такий термін) теж говорити не доводиться. В українських і кримськотатарських джерелах однозначно використовуються терміни "анексія", виходячи з того, що шляхом воєнної агресії до Російської імперії було приєднано не просто Крим, а територію Кримського ханства, яке до того часу, принаймні від Москви, не мало прямої залежності.

Наступні тези про "об'єднання різноетнічних груп кримських татар 1778 року" теж викликають питання. Особливо, зважаючи на те, що виникнення Кримського ханства датують 1441, іноді 1443 й 1449 роком. За інформацією вище наведеного джерела, 1441 роком датується перша монетна чеканка з тамгою Гіреєв, здійснена Хаджі-Гіреєм, засновником Кримського ханства. Основне питання полягає в тому, що для кримських татар сам факт існування Кримського ханства є частиною національної історії, це якраз той фактор, який в теорії нації обґрунтовує її право на самостійність. При цьому, навіть розуміючи, що Кримське ханство не поширювало повною мірою свій суверенітет на весь півострів (мова йде про князівство Феодоро, Генуезькі колонії, а також наявність контролю частини півострова Османською імперією), в національній історії кримських татар Крим розглядається як неподільна одиниця. Крім того, "об'єднання після 1774 року" – це "об'єднання" по факту війни, силою імперської зброї. До того ж існують термінологічні спекуляції з приводу самоназви. З одного боку, кримські татари як етнос не є монолітними, а

складаються з 3-х субетнічних груп (на думку деяких дослідників, – з 4-ох), які відрізняються антропологічно (за ознаками монголоїдності); за культурною специфікою традиційних релігійних обрядів, традиційної матеріальної культури тощо. Однак, на даний момент вони не розглядаються як антагоністичні і сумарно входять до спільноти з етнонімом "кримці" чи "кримські татари". В ряді джерел наявність субетносів оцінюється, навпаки, як серйозний позитив, бо показує культурну багатоманітність спільноти і фактично виконує ідентифікуючу функцію у плані відрізнення від інших тюркських народів. Для російського бачення, навпаки, характерним є намагання максимально обмежити, свідомо чи несвідомо, джерела походження Кримських татар лише до нащадків племен Золотої Орди. Зважаючи на те, що дане питання лежить більше в символічній площині і реальний фактаж може бути інтерпретований по-різному, це намагання варто розцінити як прагнення знівелювати претензії на окремішність, відповідно й претензії на Крим.

З іншого боку, є цілий ряд джерел з історії Криму, які умовно можна охарактеризувати як "лояльні" до кримських татар. Знов-таки, у даному випадку ми говоримо не про об'єктивність чи необ'єктивність фактів чи їх інтерпретації, а про символічну складову. До найбільш популярних праць подібного плану належить книга "Исторические судьбы кримских татар" В. Возгріна (1992 р.). Досить часто цю книгу презентують як "настілну", або як таку, "що має бути в кожній кримськотатарській" бібліотеці. У той же час дослідники з російського середовища висловлюють до неї певні претензії, пов'язані, перш за все, з "великою кількістю оціночних суджень автора" або "неоднозначність висновків". Однак, подібні особливості, якщо і мають місце, то цілком можуть бути виправдані, виходячи уже із самої назви даної книги. Ключові відмінності у засновках роботи і викладі матеріалу загалом можна визначити так. Історія Криму розглядається в нерозривній єдності з історією кримських татар, фактично знайдені певні засади для реалізації кримськотатарської державності у вигляді Кримського ханства. Перш за все, – це розгляд найдавнішої історії півострова, починаючи зі стоянок первісних людей і перших кочових племен. Основна теза вступної частини є такою: для кочових племен, розселення яких відбувалося зі сходу і півночі, Кримський півострів служив територією, на якій можна було сховатися від наступних хвиль міграцій і силових зіткнень. Таким чином, в передгір'я і гори Криму відступали від агресії таври, скіфи, гуни тощо, паралельно освоєння півострова відбувалося зі сторони моря. Фактично, на півострові утворився певний неоднорідний конгломерат із залишків давніших племен, і на час, коли в Криму була встановлена влада династії Гіреїв, як антропологічно, так і культурно півострів не був однорідним. В той же час на прийшлих представників Золотої Орди здійснювався асиміляційний вплив, з часом вони змушені були приймати новий тип господарювання від уже осілих жителів [1].

Подібні зауваження також досить дискусійні, однак потім вони підтверджуються опосередковано через ті ж такі антропологічні дослідження, через відмінності поховальних ритуалів у різних груп населення та ін. Базовим аргументом у Возгріна проти прирівнювання населення Кримського ханства виключно до представників Золотої Орди, є твердження про відсутність у літописних документах чи інших документальних джерелах інформації про масові переселення мешканців півострова до встановлення ханської влади. Опоненти даного автора говорять про те, що можливості впливу корінного населення на прийшле прослідкувати важко і не можна з упевненістю

говорити про те, чи частини давнішого населення, які перемістилися далі в гори, могли в достатній мірі зберегти й ефективно ретранслювати певну свою самобутність, для здійснення культурного впливу.

Крім цього, окремої уваги заслуговують матеріали, які дають можливість зрозуміти природу влади в Кримському ханстві, як загалом владних відносин, так і особистісну специфіку певних ханів. Отже, подібно до будь-якої іншої національної історії у кримських-татар є свої герої і антигерої. Тут система образів достатньо складна, вона потребує спеціальних культурологічних досліджень, перш за все, самих кримців. Тим не менше, ми можемо говорити, що тут-таки толеруються образи мудрого-правителя реформатора, успішного військового діяча. Серед таких, у першу чергу, хани Хаджі-Герай, Сахіб-Герай, Газі II Герай (відомий в тюрському світі як поет Газайі) та інші. Так само є негативні приклади правителів, у першу чергу, це Шагін-Герай, з вини якого відбулася анексія Криму.

Через свою міфологічність та символічність національна історія не може бути адекватно побудована без залучення конкретних історичних фактів, легенд, художніх образів. Для залучення такого матеріалу у виклад національної історії необхідне дуже глибоке знання предмета. Подібного роду напівлегендарні факти наводяться, наприклад, у роботі О. Гайворонського. Тут ми також можемо побачити ряд цінностей, які толеруються в якості національних. Примітно те, що зазвичай вони співзвучні нинішнім загальнолюдським цінностям. Так, наприклад, В. Возгрін говорить про досить нетипову для інших народів толерантність до іновірців, яку можна було спостерігати в Криму. О. Гайворонський натомість наводить свідчення польського літописця про чесноти Хаджі-Герая: "Человек, исполненный гуманности, добронравия, скорый на доброе дело... ко всем христианам, что тянулись к нему со всех сторон, проявлял такую человечность и благородство, что трудно было бы признать в нем варвара, воспитанного в магометанской вере..." [3, с. 20].

Загалом, можна сказати, що будь-які історичні факти не можуть бути інтерпретовані повністю нейтрально. Тим більше це стосується національної історії, історії народу. Для формування колективної ідентичності національної спільноти вироблення подібної усталеної

історичної картини є однією з базових умов. Адже таким чином в писаній формі втілюється спільна пам'ять, спільні матеріальні й духовні цінності та символи. На даний момент можна констатувати, що кримські татари змогли оформити національну історію в писаній формі, при цьому в неї закладені питомо правильні загальнолюдські цінності, які можуть стати основою для подальшого розвитку спільноти.

Якщо порівнювати історію кримських татар і українців, то можна сказати, що вони, незважаючи на сусідство, не є явними антагоністами. Можна простежити як позитивні, так і негативні взаємні контакти. При цьому і одні, і інші серйозно постраждали від російської імперської агресії, хоча негативні наслідки таких втрат у відносних цифрах для кримських татар набагато трагічніші.

Для українських вчених на даному етапі першочергової важливості набуває розробка наукових і навчальних програм, які б змогли інтегрувати національну українську і кримськотатарську історії. Однозначним позитивним ефектом при цьому було б знайомство широких верств населення з іншою дружньою історією і культурою. (На сьогодні кримськотатарська молодь значно краще знайома з українською історією і культурою, бо включена в українську систему освіти. В той же час українці про кримських татар знають значно менше). Такий культурний взаємобмін був би дуже корисним для вироблення спільного національно-державного і громадянського патріотизму.

Список використаних джерел

1. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар [Текст] / В. Е. Возгрин. – М. : Мысль, 1992. – 448 с.
2. Войтович Л. Формування кримськотатарського народу [Текст] : вступ до етнології / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка / Л. Войтович. – Біла Церква, 2009. – 214 с.
3. Гайворонский О. Повелители двух материков [Текст] / О. Гайворонский. – К., 2007.
4. Гатчинсон Д., Ентони Д. Сміт. Що таке етнічність / Д. Гатчинсон, Е.Д. Сміт // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [Текст] : антологія / Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського ; пер. Ю. Бадзьо [та ін.] ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-вид., перероб. і доп. – К. : Смолоскип, 2006. – 684 с. : іл.
5. Тюркские народы Крыма [Текст] : Караимы. Крымские татары. Крымчаки / РАН, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, НАН Украины, Институт востоковедения им. А.Е. Крымского. Крымское отделение ; М. : Наука, 2003. – 459 с.

Надійшла до редколегії 18.02.14

Б. Петрунєк, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИСТОРИИ КРЫМСКИХ ТАТАР В КОНТЕКСТЕ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА

В статье автор делает попытку сравнить интерпретации основных идентифицирующих элементов истории крымских татар в некоторых научных и публицистических источниках.

Ключевые слова: идентичность, самоидентификация, крымские татары, история.

B. Petruniok, post-graduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

THE PROBLEM OF INTERPRETATION OF THE CRIMEA TATARS' HISTORY IN THE CONTEXT OF SELF-IDENTIFICATION OF THE CRIMEA-TATARS FOLK

In the article the author attempts to compare the interpretation of the basic identifying elements of the history of the Crimean Tatars in some scholarly and publicist sources.

Key words: Identity, Self-identification, Crimean Tatars, History.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Випуск 1 (17)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 9,06. Наклад 300. Зам. № 214-7159.
Вид. № Флб*. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 21.10.14

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02